

Л.О. НОВОСКОЛЬЦЕВА

**ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В
НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ**

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

Державний заклад

„Луганський національний університет імені

Тараса Шевченка”

**ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ**

Монографія

Луганськ - 2012

УДК 32.019.5(477)

ББК 66.033.1

Н 76

Р е ц е н з е н т и:

Проскуріна О.О. – доктор політичних наук, професор кафедри політології і правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бур'ян М.С. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Клімов А.О. – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий редактор: **Ю.І.Макар** – д-р історичних наук, професор, завідувач

кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Н 76 Новоскольцева Л.О. Проблема формування громадянського суспільства в незалежній Україні: монографія / Людмила Олександрівна Новоскольцева. – Луганськ, 2012. - 244 с.

У монографії здійснено комплексний політологічний аналіз процесу формування громадянського суспільства в незалежній Україні. Прослідковано еволюцію змісту поняття громадянське суспільство, розкрито зміст сучасних підходів до визначення сутності громадянського суспільства, особливостей його становлення за умов посттоталітарної трансформації. Основна увага зосереджена на аналізі політичних інститутів громадянського суспільства як конституційно-правовому засобі прямої і представницької демократії, політичних партій, груп інтересів, засобів масової інформації, органів місцевого самоврядування, які пов'язані з реалізацією влади в суспільстві.

Рекомендовано науковцям, викладачам, аспірантам, студентам вищих навчальних закладів, а також усім тим, хто цікавиться проблемою становлення громадянського суспільства в Україні.

УДК 32.019.5(477)

ББК 66.033.1

Рекомендовано до друку Вченою радою

Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

(протокол № 9 від 27 квітня 2012 р.)

ISBN

© Новоскольцева Л.О., 2012

© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

Розділ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження

громадянського суспільства 11

- 1.1. Витоки і еволюція розуміння поняття „громадянське суспільство” в історії західноєвропейської політичної думки 11
- 1.2. Інтерпретації поняття „громадянське суспільство” в Росії 41
- 1.3. Сучасні концептуальні підходи до ідеї громадянського суспільства 50
- 1.4. Джерельна база дослідження 63

Розділ 2. Концептуальні засади структуризації поняття

„громадянське суспільство” 87

- 2.1. Концептуальні трактування ідеї суспільства: свобода як принцип взаємодії в системі ”держава – суспільство – індивід” 87
- 2.2. Правова система як чинник типології громадянського суспільства 101
- 2.3. Демократія як вектор структуризації поняття „громадянське суспільство” 115
- 2.4. Структурно-функціональний аналіз універсальної моделі громадянського суспільства 120

Розділ 3. „Громадянське суспільство” в українській суспільно-політичній думці: історія та сучасність 130

- 3.1. Поняття „громадянське суспільство” в історії українського дискурсу 130
- 3.2. Особливості інтерпретації „громадянського суспільства”

в пострадянський період	139
3.3. Громадянське суспільство в суспільно-політичній думці незалежної України	144
3.4. Еволюція інститутів громадянського суспільства в процесі розвитку партійної системи України	159
3.5. Феномен сучасного громадянського суспільства в Україні та його відображення у повсякденній свідомості	183
ПІСЛЯМОВА	201
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА	211

ПЕРЕДМОВА

На початку XXI-го століття українська сучасність опинилася в регіоні революційної трансформації. Суть процесів, що відбуваються у нашій країні, звичайно характеризується термінами „становлення”, „формування”, „утворення”, „створення” – демократичного режиму, громадянського суспільства, ринкової економіки. Громадянське суспільство стало одною з концептуальних формул корінних перетворень соціальної дійсності і, як усяка формула, вимагає пояснення.

В останні роки від частого вжитку в політичному побуті це поняття значно міфологізувалось і, подібно міфу, спрощує в політичному дискурсі складність вирішення найрізноманітніших проблем і протиріч сучасного суспільства - економічних, соціально-політичних, структурних, духовних.

Якщо на практиці повноцінний розвиток громадянського суспільства означає збагачування поняття через його феноменалізацію, то аналогічним шляхом повинен будуватися процес наукового пізнання громадянського суспільства: через досліджування різних його типів та їх концептуалізацію до змістовного багатства концепту. До того ж, складність цього аналізу пов'язана із узгодженістю різноманітних підходів, ураховуючи історичний, політичний, соціально-культурний, духовний аспекти його розвитку.

Громадянське суспільство як особливий соціально-культурний простір взаємодії індивідів є сферою самовираження, самоствердження особистості. Громадянське суспільство „замикає на собі” особистість й державу. Громадянське суспільство – це поле взаємодії держави та особистості, де особистість виступає в якості суб'єкту громадянського об'єднання. Загальноновизнана слабкість громадянського суспільства в Україні є наслідком слабкості індивідуальності в нашій країні. У всякому разі, тут зворотній зв'язок. Разом з незалежністю український соціум отримав унікальний шанс відкоректувати процес саморозвитку на демократичних засадах. В роки

незалежності, цей шанс буде непросто реалізувати. Мова йде про вироблення програми трансформації українського суспільства, в якій були б чітко вказані пріоритети взаємодії держави та суспільства на різних етапах цього процесу. Темп реформ гальмується внаслідок того, що ці пріоритети не є скорегованими.

Гостроту проблеми посилює завдання використання світового досвіду. Навіть питання про саму можливість такого використання викликає суперечки. Мова йде про співвідношення соціокультурних і цивілізаційних основ.

Державне будівництво в незалежній посткомуністичній Україні набагато обігнало і значною мірою паралізувало громадянську діяльність „знизу”. А оскільки досвідом історії встановлено, що тип взаємовідносин між громадянським суспільством і державою є основним чинником, що характеризує політичну демократію, то сам факт значного відставання процесу становлення структур громадянського суспільства в сучасній Україні стає головною перешкодою і на шляху демократичного розвитку країни, про що наочно свідчать внутрішньополітичні події: надмірна політизація суспільного життя, політичні скандали, підвищені очікування громадян та послідовне зневірення в демократичне одужання, громадянська інертність та невпевненість нації у власних силах.

Вивчення історії політичних вчень, переосмислення досвіду і концепцій вітчизняної і зарубіжної науки і практики, повернення в наукове коло раніше заборонених теоретичних розробок ряду вчених дозволяє побачити глибокі теоретичні і практичні корені і багатоскладність поняття „громадянське суспільство”. Аналіз накопиченого за тисячоліття теоретичного матеріалу по темі складає мету і реалізується на всьому просторі дослідження. Сьогодні в наукових і політичних дискусіях про характер взаємодії держави, громадянського суспільства й особистості існують як мінімум чотири вихідних парадигми. Це постструктуралістська парадигма, психологічна, натуралістична і на сьогодні найбільш розвинена соціокультурна, відповідно до якої феномен політичного виникає при опосередкуванні людського поводження не

інтересами і структурами, а цінностями, символами, традиціями, звичаями, ритуалами. Тобто, інституціоналізація, структурна організація і формальна упорядкованість програють за значенням чинникам внутрішньої орієнтації суб'єкта.

По суті, позиція культурної і соціальної антропології є продовженням обґрунтованих світових наукових традицій, у руслі яких політика розглядається як сфера формована самими індивідами і їхніми групами, а політичне співтовариство оцінюється як органічна частина громадянського. Тут наголос зроблено на перевазі цінностей, елементів культурного поля. Подібні погляди можуть знайти історичний відгук у слов'янофільському підході до розуміння органічної природи політики, орієнтованої на збереження і відтворення культурного простору суспільства.

Трансформаційні процеси, що здійснюються на початку третього тисячоліття виявляють неможливість їх адекватного теоретичного відбиття, виходячи з існуючих світоглядних уявлень. Все це диктує необхідність вивчення змін у методах досліджень, застосування яких спрямовано на аналіз соціально-політичних вчень із проблем генезису поняття „громадянське суспільство”. Осмислення інституціональної структури самого феномена можна характеризувати як опис концептуальних наукових версій і платформ у різноманітних соціально-політичних системах, як етап накопичення знань і створення гіпотез, які ще не стали повноцінним надбанням суспільства і не мають достатнього впливу на процес прийняття політичних рішень.

Здійснюється пошук можливостей подолання крайнощів у наукових підходах, відбувається формування теоретичного уявлення стосовно місця категорії „громадянське суспільства” у реальному суспільно-політичному житті. На сучасному етапі у науковому обороті перебуває чимало нечітко визначених понять із різноманітним виділенням ознак і функцій. Це ускладнює наукову дискусію й обумовлює використання невизначених термінів у політико-правовій сфері.

Наукове вивчення проблем громадянського суспільства потребує чіткості вихідних визначень і термінів. Наш час ставить проблеми, схожі багато в чому з проблемами епохи реформ другої половини XIX-го століття, остільки звернення до ідей українських і російських мислителів другої половини XIX - початку XX ст. представляється особливо цінним і обов'язковим. Реформи в країні здійснюються „поверх”. Здійснюється розвиток економічної, політичної і правової інфраструктури, що актуалізує обговорення проблем пов'язаних із взаємовідносинами в суспільстві, між державою і суспільством, виявляє інтерес до проблем міжособистих відносин із приводу реалізації індивідуальних прав та свобод.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Витоки і еволюція розуміння поняття „громадянське суспільство” в історії західноєвропейської політичної думки

Понад два тисячоліття філософи, історики, політичні діячі вивчають феномен „громадянське суспільство”. Він є настільки багатограним, багатозмістовним, що виявилися глибокі протиріччя і розбіжності в трактуваннях його поняття. Сам по собі термін „громадянське суспільство” у його грецькому (κοινωνία πολιτική) і латинському (societas civilis) варіантах пов’язано з фігурою громадянина (civis, polites). Сукупність таких громадян саме й утворює громадянське суспільство, що протистоїть деспотії і співтовариствам варварів. Його виникнення пов’язане з появою громадянина як самостійного соціального і політичного учасника, що володіє певними правами і наділений обов’язками.

„Громадянське” становище ще з початку свого існування своєю передумовою мало наявність упорядкованості, що історично обумовило особливо важливу роль держави в існуванні громадянського суспільства - не як інституту, що володарює над суспільством, але як інституту, що упорядковує соціум.

Поняття „громадянин” з’явилося в Стародавній Греції (Афіни), де „polis” „місто - держава” - означав общину громадян, а „громадянин” (politus) означав „гарний хлібороб, хазяїн, глава фамілії”[333,с.7-9]. Громадяни були юридично і політично рівноправні, мали право на одержання земельної ділянки і на матеріальну допомогу від держави. Взаємозв’язок понять „громадянин” і „власник” обумовлював розуміння свободи як економічної незалежності: „не може бути вільним працюючий на іншого”, навіть якщо вони мають однакові

політичні права - вони не є рівними економічно [10, с.62]. Таким чином, поняття „громадянин” народилося як економіко-правове. Громадянин мав не тільки права, але й обов’язки – воювати, брати участь у керуванні суспільними справами поліса, дотримуватися звичаїв, норм. Отже, це були права і обов’язки, що впливають із статусу вільної людини і громадянина поліса. В умовах афінської демократії не було громадянина, який не був би двічі протягом свого життя покликаний у члени сенату, де йому доводилося засідати щодня протягом цілого року, так що не було часу для особистої домашньої праці. Тому Аристотель вважав, що той, хто має потребу в особистій домашній праці, не може бути громадянином. Пряма антична демократія могла існувати тільки за умови безперервної участі в ній усіх громадян [301, с.386]. Таким чином, громадянин античного суспільства в першу чергу належав державі.

Громадянськість розумілася в зв’язку з місцем проживання (термін *polis* бере початок від кореня зі значенням „твердиня”, „скеля”, місто – обгороджене, захищене місце. Поліс і його громадяни самовизначалися щодо навколишнього світу. Протягом століть існувала опозиція політичності і варварства, дикості, селянськості. Це була опозиція природно-спонтанного і штучно-упорядкованого станів людського буття.

Дихотомія в системі „громадянське суспільство – держава” існувала в історії з незапам’ятних часів, тому ідея громадянського суспільства є присутньою, хоча й у прихованому вигляді, у теоріях про державу. Так, думка Платона була спрямована на ліквідацію причин внутрішньої конфліктності античного суспільства, яку він вбачав в таких інститутах як сім’я і приватна власність, що породжують громадянські відношення. Модель ідеальної держави мислилася Платоном через розуміння держави як монолітної єдності її громадян [225, с.374]. Ця модель заперечувала складну структуру громадянського суспільства, індивідуальну свободу як таку, тому що остання поставала як потенційна загроза цілісній єдності держави. Платон шукав формулу довговічності держави, порятунку її від виродження і, можливо, перед

його думкою стояли приклади староегипетського і староіндійського суспільств з їх тисячолітніми традиціями державного консерватизму.

Учень Платона Аристотель теж розумів державу як щось ціле, що самоволодарює, але виступив проти платонівської спроби „зробити державу надмірно єдиною”, монолітом [10, с.93]. Аристотель знайшов слабке місце в платонівській моделі: бажання розчинити все особисте та одиничне в загальному. Для нього держава – це єдність множини. Полеміка Аристотеля з Сократом-Платоном має принципове значення. По суті, її можна розглядати як перший відомий в історії захист індивідуалізму, права особистості на приватне життя. Не можна забувати, що античний поліс (громадянська община) і по території, і по кількості людей являв собою сучасне село. Так що у влади була реальна можливість дійти до кожного. Тим і важливе заперечення Аристотеля. У платонівській моделі він ясно побачив небезпеку державного тоталітаризму, перетворення громадян у рабів держави і, відштовхуючись від цієї небезпеки, став стверджувати важливість недержавних суспільних союзів. Згідно з його теорією, держава виростає природним образом шляхом об’єднання людей в сім’ї, сімей – в селища, а селищ – в державу [11, с.105-107]. Таким чином, держава має анатомію, внутрішній устрій, руйнація якого веде до загибелі самої держави. Міцність держави залежить від міцності його структурних одиниць. Вони, звичайно, соціальні структури держави, але не тотожні їй - ведуть відносно самостійне існування, мають інші задачі і закони розвитку. В державі зберігаються відносини: сімейні (дружина і чоловік, батьки та діти, пан та раби) і державні (володар та підвладні). Цю позаісторичну „природну” структуру суспільних відносин, як і устрій держави Аристотель виводить з „природи людини”. „Громадянське суспільство” у Аристотеля – це „політичне співтовариство” (*koīnōnia politike*), одна з форм спільності, що відрізняється від сім’ї, і протистоїть етносу, народу, тобто більш низьким формам організації, в яких „природа людини”, тобто соціально-політичної тварини (*zoon politikon*), не цілком реалізована.

Слід зазначити, що Аристотель міркував, з тих самих позицій захисту держави від вірогідних загроз, що і Платон. Проте засоби, запропоновані Платоном для зміцнення державної єдності, насправді вели до прямо протилежного результату. По визначенню Аристотеля, держава є спілкою вільних людей. Тому замах на свободу громадян означає саморуйнування держави. Тобто тоталітаризм є тією крайністю існування держави, що характеризується її самозапереченням. Саме це стверджував Аристотель, коли, заперечуючи Платонові, писав: „Ясно, що держава при єдності, яка постійно посилюється, перестане бути державою. Адже по своїй природі держава є деякою множиною. Якщо ж вона прагне до єдності, то в такому випадку з держави утвориться сім'я, а із сім'ї – окрема людина: сім'я, як і всякий погодиться, відрізняється більшою єдністю, ніж держава, а одна людина - ніж сім'я. Таким чином, якби хтось і спромігся здійснити це, то усе ж цього не варто було б робити, тому що він тоді знищив би державу...” [11, с.4]. У суперечці з Платоном Аристотель дав першу вагому критику тоталітарного принципу устрою держави, зазначив на його неконструктивність і саморуйнівність.

Грецька думка, що розвивалася в дискусіях про форми найкращого політичного устрою, розробила ідею активного індивіда – громадянина, від благонаміреності якого залежить процвітання загального. „Для грека, – пише Ж.-П. Вернан, людина невід'ємна від громадянина; розмірковування є привілеєм вільних людей, які взаємозв'язано виявляють свій розум і здійснюють цивільні права й обов'язки” [39, с.157].

Цікаво, що практично всі відомі грецькі філософи відсторонилися від держави, прагнули вести споглядальний спосіб життя, щоб зберегти незалежність власних суджень. Піфагорійській союз, платонівська Академія, інші філософські школи існували на приватні пожертвування, мали власні статuti і були фактично незалежні від держави. Були в Стародавній Греції й інші суспільні об'єднання „по інтересах”. Загалом, сфера приватного життя

еллінів була значною. Хоча показово і те, що практично усі видатні особистості тієї епохи обвинувачувалися співгромадянами саме в прояві своїх яскравих індивідуальних схильностей. Індивідуалізм, м'яко кажучи не заохочувався. Говорячи про громадянське суспільство в Стародавній Греції, варто зробити поправку на час і умови існування полісів, які є зразками „закритих суспільств” [235, с.216]. Проте це не виключає наявності там структур і елементів, що опосередковують відношення держави й особистості, що об'єднують індивідів горизонтальними зв'язками приватних інтересів. Інакше кажучи, представляється можливим відзначити в античних суспільствах генетичний прообраз сучасного громадянського суспільства, який відповідав соціально-політичним і культурно-етичним потребам індивіда античної епохи.

Політичні вчення Стародавнього Риму ще більшою мірою загострили дилему – індивідуальне щастя або державне благо, розробляючи ідеальну форму римської громадянської общини – *civitas* і риси її учасника – громадянина. Важливо відзначити, що латинський лексикоконцепт „*civis*” (на відміну від грецького „*politēs*” або російського „громадянин”) споконвічно ніс у собі такий зміст як „надійність і особистісна сердечність (зовсім не сучасна знеособленість) стосунків між людьми, що входять у коло своїх” [115, с.161]. Проте, єдність на основі кровної спорідненості й особистого уподобання, приналежності до своїх поступово заміняла так звану „схему росту, спорідненості” розвитку спільності „схемою простору”, а далі, „схемою розвитку інфраструктури” [27, с.386-399]. У своїй відомій праці „Стародавнє суспільство” американський етнолог Льюїс Г. Морган вказав на існування в історії суспільства „двох планів керування”: 1) заснованого на особистих відносинах та на особі, який називається суспільством (*societas*) та 2) заснованого на території та приватній власності, називаний державою (*civitas*), яка виявляється через існування політичного суспільства [196, с.7]. Цікавою є думка Моргана, щодо поєднання обох типів – „планів керування” у греків та римлян в епоху цивілізації.

У Римі фактично встановлюється синонімія суспільства (*societas*) і громадянства (*civitas*). Дуже велике значення мала та обставина, що в Римі рівність громадян сприймалася в змісті юридичної правоздатності, відповідальності перед законом, але не було рівності в політичній і соціальній сфері. Визначальну роль у цьому грав ценз, що з'єднував об'єктивні критерії (розмір майна і походження) з оцінкою, що надавав громадянину репрезентований цензором колектив (встановлення ступеню його *dignitas*), що і визначало місце громадянина в соціальній ієрархії, його права й обов'язки. Володарі високого ступеня *dignitas* мали монополію на пошану, але зате й у більшому ступені несли обов'язки, поставивши на службу суспільству свої скарби і обдарування. Пожертвувати собою задля громадянської общини означало пожертвувати собою задля свого правильно зрозумілого інтересу, і це просте співвідношення між благом і величию колективу і кожного його члена виключало можливість відчуженості індивіда. Крім того, як відзначав Полібій, загальне єднання в громадянській общині мало економічний стимул: усі громадяни, в більшому або меншому ступені, беруть участь у прибутках, принесених війнами; в експлуатації надбання римського народу, у відкупках [334, с.29]. Саме в Римі вперше були встановлені перші ремісничі колегії. Закони XII-ти таблиць дозволяли організовувати *collegia* і *sodalicia* із статутами, які будуть необхідні їх членам, аби вони не суперечили загальним законам. Зв'язки, що об'єднували членів подібних колективів, прирівнювалися до зв'язків між патронами і клієнтами, найближчими родичами.

В літературі підкреслюється обмеженість римської демократії в порівнянні з афінською як результат більшої замкненості громадянської общини (що надавало римському громадянству особливу ціну, породжувало гордість своєю до нього приналежністю), недостатності соціальної мобільності, монополізації магістратур знатними родами [185, с.119].

У своїх теоретичних побудовах римські автори використовували природно-правові ідеї грецьких мислителів. Ідеологічні конфлікти відбивали

соціальні конфлікти, пов'язані з ускладненням громадського життя Рима. Протиріччя між індивідуальним щастям і державним благом відбив конфлікт, що був висловлений в полеміці стоїків з епікурейцями.

Першим із філософських течій у Римі одержало поширення епікурейство, що особливо подобалося простому народу. Воно було всім зрозуміло, повчало, що для щастя необхідні тільки чесність і справедливість, виправдовувало прагнення до насолоди і дотримання власної користі. Епікурейська етика дозволяла зберігати образ римського громадянина, гідного „удач предків”, але необхідність пильнувати приписані йому доброчесності мотивувалась уже не вірністю деякому абстрактному принципу, а усвідомленим розумінням своєї користі, дотриманням правил, що забезпечують душевний спокій, а , отже, і щастя, стійкість у перенесенні ударів долі. Твори епікурейців доводили, що смерть, полон, рабство, руйнування, загибель рідного міста і т.д. – не зло і не повинно порушувати спокою духу. Саме ця теза користувалась популярністю , що зрозуміло для епохи постійних зовнішніх і внутрішніх війн і негараздів.

Поняття „загальної користі” водночас узгоджувалося зі споконвічними римськими традиціями. Кожному римлянину була зрозумілою недосконалість того порядку, який описав Лукрецій, представник римського епікурейства, характеризуючи первісні часи: „через дикість ніхто не додержувався загального блага, кожний тяг до себе послану Фортуною здобич, вміючи жити лише для себе” [296, с.222-223]. Зрозумілий був і прогрес, обумовлений виникненням дружби між сусідами, що домовились не заподіювати один одному шкоди. На думку епікурейців, суспільства громадян виникли для самозахисту, взаємодопомоги, обміну знаннями і послугами і будувалися на основі дотримання всіма членами суспільства договору про незаподіювання один одному зла і підтримці слабких. Але суспільство, як і все у природі, є схильним до змін: те, що було корисним і розумним на першій стадії його розвитку, втрачає зміст на другій стадії. Тоді люди змінюють умови договору, створюють

нові закони, підказані не природою (інакше б у всіх народів вони були однаковими), а тверезим розрахунком, користую.

Своїх прихильників одержала ідея незалежності приватного життя від політики, хоча це було неприродним для римської етичної традиції. Так, Лукрецій вивів славетне кредо: набагато краще жити, якщо спокійно підкорятися, ніж правити справами та мати вищу владу і володіти царським саном [334, с.40]. Люди знатного походження під впливом епікурейців віддавали перевагу приватному життю, а ніж кар'єрі senatorів.

Таким чином, вчення епікурейців руйнувало споконвічну систему цінностей. І недарма проти них виступали Цицерон і стоїки, які користувалися популярністю у верхах.

Цицерон розвиває ідею про світовий порядок космополісу. Людський світ, у нього з полісного перетворюється у всесвітній. Людина є одночасно і „громадянин світу”, і „громадянин космосу”, і суспільна тварина. Розглядаючи різноманітні типи суспільств у дусі Аристотеля, він висунув тезу: „у людському суспільстві є багато ступенів” і їх поєднання тільки і може дати уявлення про велике суспільство, найближче і найдорожче, яке є не чим іншим як держава, як батьківщина [310, с.53].

Ідея греків про взаємозв'язок політики і права одержала свій розвиток у трактуванні Цицероном держави як публічно-правової спільності. Держава є справа, „надбання народу” (*res publica*). „Народ – не будь-яке поєднання людей, зібраних разом будь-яким способом, а є поєднанням багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів” [312, с.39]. Таким чином держава є не тільки виразником загального інтересу всіх його вільних членів, як у греків, але й узгодженим правовим порядком. Для Цицерона закон – це народжений разом із божественним розумом „правильний розум”, а тому саме закон і створює всесвітню спільність, республіку богів і людей. Якби не сама природа створила закони для встановлення справедливості, то їх міг би порушувати всякий, а так людину, що порушила

закон, мучить свідомість скоєного. Сутністю такого закону є справедливість, тобто такий стан, коли при дотриманні загальної користі кожному віддається належне його гідності. Справедливість є певним об'єктивним станом, властивим людині, як релігія. Вона набула рис звичаю, який був підкріплений страхом перед законом і релігією [334, с.46].

Цицерон відзначав споконвічний зв'язок держави і власності, вважаючи що держава виникла для охорони власності. Але все-таки кожна людина зобов'язана віддавати перевагу загальній користі перед своєю, так як і закони віддають перевагу добробуту усіх перед добробутом окремої особи.

Стоїки модифікували римський ідеал справжнього громадянина (*vir bonus*), народжений синтезом індивідуалізму і космополітизму. Такий громадянин зараховував все, окрім чеснот і пороку, до речей непотрібних, а також визнавав себе „громадянином світу”, а не своєї батьківщини, що було звичною для римлян версією про доцільність і необхідність існування їхньої всесвітньої держави. Римський стоїк Луцій Сенека писав: „людина для іншої людини предмет священний, і це – основа Республіки”, „людської спільності”, де усі є рівними, де служить людина добра – „громадянин” [264, с.543].

Надалі уявлення грецьких стоїків про громадянина було використано римськими юристами при створенні поняття „юридичної особи” (правової особистості). Розвиток інституту приватної власності формував незалежного громадянина.

Таким чином, вже в античному світі простежується тенденція до громадянськості в сучасному розумінні цього слова. Римляни продовжили почату греками „найбільшу революцію переходу від закритого до відкритого суспільства”[235, с.220]. Вони створили раціональні критерії „правової держави” за допомогою поглибленої розробки права і правових інститутів. Саме римляни зробили індивідуальну приватну власність та інші майнові права й інтереси предметом ретельного юридичного регулювання. В епоху ранньої республіки було закладено основи цивільного права, що відрізнялося

формалізмом і регулювало відносини тільки між громадянами. Закони XII таблиць (запис звичайного права як публічного, так і приватного) вперше вводять поняття про необмежену приватну власність, свободу заповітів, обов'язковість судового рішення. Вони відбивають також початок розвитку обміну засобів придбання й обміну власності (манципація).

Розвиток одержало і зобов'язальне право, що є основним розділом римського приватного права і яке покликане регулювати майнові відношення в сфері виробництва і цивільного обороту. Зобов'язальне право було юридичною формою товарно-грошового обігу. У зобов'язанні містилося, з одного боку, „право вимагати”, з іншого боку – в ньому містився „обов'язок виконати вимогу”, або „борг” [202, с.140]. Зобов'язання розглядалося як правовий зв'язок осіб. Беручи на себе зобов'язання, боржник в певній мірі обмежував свою свободу. Вже в IV ст. до н.е. боргові кайдани з фізичних перетворилися в юридичні: за борги особи стало відповідати його майно по зобов'язанню і було заборонено вбивати або продавати боржника. Відповідальність боржника по зобов'язанню не стосувалася його особистості і обмежувалася лише межами його майна. Видами договорів стали визнавати спіруляцію (усний договір кредитора і боржника, до того ж у його форму вводиться застереження про сумлінність) і контракти, засновані на звичайній угоді (наприклад, купівля – продаж, наймання та ін.).

Принаймні, у вченні римських юристів про правоздатність стираються грані між різноманітними групами вільного населення і навіть почасти невольниками. Хоча раб і не був визнаний особистістю в юридичному сенсі цього слова (*persona*), компроміс в цьому відношенні полягав у визнанні його „деперсоніфікованою людиною” [93, с.436-437]. Новий погляд на раба виявлявся в розумінні рабства як явища, яке є суперечним природному праву, а також у законодавстві імператорів, яке захищало раба від сваволі господаря [156, с.125].

Взагалі, система римського законодавства встановила загальнозначущі обмеження сваволі, гарантуючи тим самим певний рівень соціальної свободи, а також забезпечила захист актуальних суб'єктивних юридичних ситуацій шляхом забезпечення організованості спору приватних осіб за посередництвом особливої публічної влади – судової. Система позовів забезпечувала захист права, яке було порушеним. Позовний процес розвивався у формі присяги і встановлення особистої відповідальності за порушення клятви відповідно до стародавніх магічних уявлень про силу слова.

Тут був відомим закон, який захищав особистість римського громадянина від сваволі магістрату (носія державної „величі”, суспільної пошани), що продовжував традиції стародавнього права апеляції до народних зборів. А споконвічне поняття про високу гідність і свободу громадянина зв'язувалося із його захистом ще у Законах XII-ти таблиць покаранням через страту за привселюдно заподіяну кому-небудь у віршах образу, яка викликала на потерпілого ганьбу [334, с.26].

Античне суспільство пройшло шлях „від поліса до імперії”, „від громадянина до підданого”, „від громадянської общини (демократичної республіки) до держави-імперії”. Термін „громадянин”, виникнувши як соціально-економічний, поступово набув політико - юридичного значення, остаточно утвердившись у римському праві. Саме в Стародавньому Римі вперше усвідомили силу впливу громадянського суспільства на державу, самоцінність розвитку особистості вільних громадян і їхньої участі в політичному житті. Славнозвісне римське право стало джерелом західної політичної і правової культури, придало йому цінність принципів розвинутого громадянського суспільства, загальних законів, сили держави в трьохмірному розподілі влади.

Період так званих середніх віків охоплює більш ніж тисячолітній період європейської історії: умовною датою його початку вважається 476 р. - рік падіння Римської імперії; кінцем цієї епохи умовно вважається середина XVII

ст., коли капіталістичні відносини стали переважаючими у європейській економіці. За цей період політико-правова теорія зазнала помітної еволюції, хоча всі існуючі теорії виростили на єдиному світоглядному „ґрунті” – на основі християнського світорозуміння. З утвердженням християнської моделі світу змінилося розуміння часу. І якщо в античності час мав циклічну схему, і розвиток держав уявлявся нескінченно перехідним від однієї форми правління до іншої, то з утвердженням християнської картини світу час „розпрямляється” і набуває напрямку: від створення світу до Страшного суду. Тепер розвиток усього світу, в тому числі і політичної його складової, виявляється підпорядкованим єдиній меті, яка задана Творцем. Кожне явище світу, кожна істота виконує свою частину задачі, зміст якої в цілому є підвладний тільки Богові. У цій системі всі явища світу уявляються взаємопов’язаними і взаємозалежними. Виникає концепція „великого ланцюга буття”: усі явища світу пов’язані між собою як ланки одного ланцюга, і розлад і дисгармонія в окремій ланці неминуче позначається на інших. У політичній теорії образ великого ланцюга буття набув реалізації в організмичній концепції держави. Остання уявляється організмом, у котрому кожна частина тіла уособлює певний стан. Середньовіччя успадкувало від античності розуміння держави як співтовариства людей (в античності - об’єднаних загальним розумінням права, а в епоху феодалізму – самим Богом, що створив складний ієрархічний політичний організм).

В Середньовіччі остаточно усталюється теоретичне поняття особистості. Спільність ідеалів, цінностей, форм мислення, поведження людини у своєму стані - корпорації робили її захищеною від держави й інших станів, і в той самий час залежною і безправною у ній самій. З іншого боку, корпорація усе ж таки сприяла „формуванню” індивідуальностей [25, с.66].

У епоху середньовіччя людина, що знаходилася під тиском держави, феодального права, суспільства, релігії, змушена була шукати законні форми самореалізації на шляхах вирішення протиріччя між свободою і несвободою.

Так, в Англії вперше з'являється робітниче законодавство, створюється парламент, а також інститути місцевого самоврядування. Такі принципи "правової держави" як рівність громадян (практикується в корпорації), поділ влади (парламент), система виборів відомі вже в XIII ст. Принцип верховенства права і справедливості, незалежності підданих від монарха з'являється в практиці середньовічної юстиції. Відомий англійський юрист XIII ст. Генріх Брактон у трактаті „Про закони та звичаї Англії” писав: „...кожен може сказати, що король повинен чинити правосуддя та робити це добре, і якщо якимось чином він це буде робити погано, то це накладає на нього обов'язок виправити несправедливість, що мала місце...бо король має над собою вищого – Бога, а також закон, який робить його королем...” [32, с.154-155]. З погляду середньовічної свідомості в понятті „право на повстання” (*bellum instum*) не було нічого парадоксального [80, с.153]. Піддані вміли розрізняти поняття „покора” і „вірність”. Гнучкість усієї політичної системи забезпечувалася досить широкою соціально-правовою мобільністю. Саме життя в цю епоху диктувало форми становлення особистості, готуючи базу для розвитку самостійності „громадянина”.

Теоретики лоллардизму (соціально-політичної доктрини кінця XIII ст., що обслуговувала селянський рух) порушували питання про необхідність вілланського (селянського) права. Вони риторично запитували: „Коли Адам орав, а Єва пряла, хто був дворянином?” Їхня радикальна програма зводилася до революції з метою створення нового порядку на принципах свободи і рівності [223, с.349].

Проблематика громадянського суспільства є проблематикою не тільки соціально-економічною, правовою і культурологічною, вона в чималому ступені є теологічною, тому що є пов'язаною з ставленням людини до предметів сакрального порядку: пошуком індивідуальної ідентифікації у відносинах між Богом (Божим законом) і людьми (суспільними нормами). Християнська традиція веде джерела ідеї про громадянське суспільство в глиб

століть. Адже в основі її основних поглядів лежить уявлення, що Бог створив людину вільною особою, тобто істотою, яка здатна на здійснення вибору, за який несе моральне відшкодування або віддяку, а також, поняття про священний договір, або Завіт, який був укладений між Богом і людиною на „Темній Вечері”. Наполягаючи на приматі доброї волі людини, через слухняність, покаєння, аскетичну дисципліну, християнська традиція окреслює деяке поле свободи для особистого самовизначення, що стає джерелом подальшого пошуку особистої автономії в „громадянському суспільстві”.

Релігія в цілому зіграла неабияку роль в становленні ідеї громадянського суспільства. Середньовічна людина, яка перестала зв'язувати свою душу з тілом, зв'язала її із пошуком іманентно притаманного світу Абсолюту, як принципу абсолютної розумності, справедливості в реальному світі. Виникнення відношення „Я - Абсолют”, що було пов'язане з появою індивідуальної самосвідомості, сприяло виведенню людини з родоплемінних відносин. Усвідомлюючи свою „самість”, людина залишилася наодинці із собою - „самотня”, „поодинок”. Саме ця усвідомлена самотність міцно зв'язала людину з Богом (Абсолютом), дала їй свободу самовизначення. Новий страх „вільної” людини, відповідальність за вибір свого шляху штовхнув її на пошук „іншої”, „однакової” людини, на пошук нових відносин у суспільстві, заснованих на рівності, справедливості, вільному об'єднанні.

Реформація надала нового поштовху до осмислення уявлень про особисто-духовну гідність людини, її права на вибір. Батьки Реформації, насамперед, ринулися до відтворення теократичного ідеалу Середньовіччя, що похитнувся, на основі особистої віри і суворої духовної дисципліни. Ідеологи Реформації декларували необхідність особистого спілкування людини з Богом, яке не потребує посередництва римської церкви. Ідеолог англійського протестантизму Джон Понет (1516 – 1556) в своєму відомому „Короткому трактаті про політичну владу” писав: „...природний закон...був записаний в десяти заповідях ...і в цьому законі була роз'ясненою справедливість..., єдиний

шлях створення держави (Common wealth)” [91, с.65]. В тому ж трактаті Дж. Понет стверджував, що громадянська влада – це перш за все встановлення Бога і тому вона не є верховною, бо не має розпорядної сили над єдиною найкращою частиною людини – над її душею та сумлінням. Взагалі, реформатори пов’язували необхідність держави або громадянського суспільства з загальним станом людини, яка була приреченою на зло внаслідок гріхопадіння. Таким чином політична влада наділялася найвищою легітимністю. Саме тому Дж. Понет писав, що людина повинна мати більш велику повагу до своєї держави, ніж до государя; більш велику повагу до держави ніж до будь-якої персони.

Загальноєвропейська „державна” папи римського вже на початку періоду пізнього середньовіччя стала великим тягарем для зміцнілих абсолютних монархій, що було взагалі обумовлено розвитком національних держав у Європі. В політичній теорії цього періоду починає відтворюватися поняття держави як найвищої цінності для кожного громадянина; усвідомлюється пріоритет інтересів держави, національного взагалі, над усіма особистими зв’язками, які були основою політичних відносин більш раннього періоду середньовіччя. Тому середньовічна думка вже на початок XII ст. знов повертала поняття держави (*status, stato, staat, etat*) не тільки як вираження засобу існування та статусу (що було притаманним для епохи раннього середньовіччя), але й як поняття, що виражає політичний зміст сумісного існування та організації людей при посередництві законів [139, с.282–283]. Саме в епоху Реформації формула Аристотеля *koionia politike*, яка позначала існування полісу, отримала декілька перекладів та знов увійшла до соціально-політичної лексики. Так, латинський переклад *societas civilis* (громадянське суспільство) вперше з’явився в середині XVI ст. в перекладі з латинської одного з писемних трудів Ф.Меланхтона (1497 – 1560), головного сподвижника Лютера. Але ж сам термін „громадянське суспільство” і в теорії Лютера, і в працях Меланхтона є лише синонімом держави, громадянської спільноти.

Визрівання політичного змісту термінів „держава” і „громадянське суспільство” йшло повільно, але, як доводить політична практика та політична теорія того часу відсутність загальновизнаних слів не значила відсутності самих понять. Епоха Середньовіччя з її могутніми проявами духовного та політичного життя періоду Відродження (Ренесансу) та Реформації поступово готувала умови для прояву повноцінного суб'єкта громадянського суспільства, діяльність якого забезпечена всім спектром визнаних державою прав.

Установлення буржуазних відносин було обумовлено формуванням нового типу особистості. Цю ситуацію віддзеркалювало гасло французької буржуазної революції: „Немає більше підданих”. Саме слово „підданий” було викреслено з французького словника. Перша французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. ввела поняття „громадянин”, ототожнюючи його з вільною і рівноправною особистістю. Введена в якобінську конституцію від 24 червня 1793 р. друга „Декларація прав людини і громадянина” проголосила:

1. Метою суспільства є загальне щастя, для чого необхідно забезпечити людині її користування природними правами;
2. Ці права суть: рівність, свобода, безпека, власність.

Ця декларація включала статті не тільки про політичну, але і про соціальну рівність. Стаття 34 даної Декларації наголошувала: „Гноблення хоча б одного члена суспільства є тим самим гнобленням усього суспільного союзу. Гноблення всього суспільного союзу є тим самим гнобленням кожного члена окремо” [309, с.60].

Концепція природного права, ідея автономного індивіда з невід'ємними правами і відповідальністю в сполученні з теорією договірної характеру державної влади і, головне, розчленування тріади „індивід – суспільство – держава” завдали нищівний удар по комплексі середньовічних уявлень.

Політичні теорії Нового часу наголошували на необхідності контролю громадянського суспільства над державою, що призвело до розробки принципу поділу влади. Саме з Нового часу прийшло розуміння того, що громадянське

суспільство – це система зв'язків і інтересів, що забезпечує вільну реалізацію людиною її прав.

Томас Гоббс (1588 – 1679), Бенедикт Спіноза (1632 – 1677), Джон Локк (1632 – 1704) вже достатньо широко використовують поняття „громадянське суспільство”. Більш того, концепт „громадянське суспільство” займає ключове положення в їхніх природно-правових теоріях. Т. Гоббс стверджував, що громадянське суспільство (Civil Society, Commonwealth) розвилось природним чином в результаті контактів вільних індивідів між собою. Отже, в історії був бездержавний період, який одержав назву „природний стан”. Коли чисельність людей зросла і їхні шляхи й інтереси почали перетинатися, то відносини між ними стали характеризуватися ворожістю, що переросла, зрештою, в „війну всіх проти всіх”. Ця війна неминуха в бездержавному стані, вважав Гоббс, по-перше, через людську природу („...у природі людини закладено три основні причини війни - суперництво, недовіра, любов до слави і панування...”) і, по-друге, через поняття свободи („...тому що в природному стані всі люди мають право на все, і тому ніхто не має права ні на що...”) [62, с.113]. Таким чином, виникнення держави було обумовлено альтернативою взаємного винищення. Держава гарантувала своїм підданам свободу, яка була правом робити все те, що не заборонено громадянським законом: купувати і продавати, укладати договори, вибирати місце перебування і спосіб життя. Таке трактування свободи, як і теза про те, що по природі споконвічно всі люди рівні, мали для Англії XVII в. історично прогресивний соціальний зміст.

„Коли воля всіх єдина – вона повинна вважатися волею однієї особи, відрізнитися від волі приватних осіб, мати власні права і майно...” – робив висновок Т. Гоббс на користь монархії [62, с.73–74]. Таким чином, Т. Гоббс проголосив примат держави над громадянським суспільством, нав'язав людям абсолютний обов'язок підпорядкування владі. Така ціна за громадянську свободу й особисту недоторканість.

Б. Спіноза (1632 – 1677) писав, що „...причини і природні основи держави варто шукати не у вказівках розуму, а виводити з загальної природи або устрою людей...” [275, с.290]. Сама природа і природна необхідність диктують людям засіб і шлях виходу з безвиході природного стану і переходу за допомогою загального договору в стан громадянський. Відмітна ознака цивільного стану - наявність верховної влади (*imperium*), сукупне тіло якої і є, відповідно до теорії Спінози, держава (*civitas*). До того ж під верховною владою (і верховним правом) мається на увазі суверенітет держави. На відміну від Гоббса Спіноза вважав, що природне право кожного в громадянському стані не припиняється, оскільки як в природному, так і в громадянському станах людина діє за законами своєї природи, виходячи з міркувань про свою користь. Післядоговірне право громадянина – „приватне громадянське право” – це „свобода кожного... що визначається указами верховної влади і що захищається тільки її авторитетом” [275, с.311]. Кінцева мета держави, відповідно з концепцією Спінози, звільнити кожного від страху, забезпечити його безпеку і можливість щонайкраще утримувати власне природне право на існування і діяльність. Таким чином, Спіноза ототожнює громадянське суспільство (*Societas civilis*) із державою (*imperium*), хоча саме поняття „громадянське суспільство” іноді трактується ним ширше поняття „держава”, оскільки громадянський стан – суть спілкування, а держава – це результат домовленості в спілкуванні. Верховна влада – це дух держави, у якій підданий робить те, що корисно суспільству, а, отже, і собі як громадянину.

Дж. Локк (1632 – 1704) у роботі „Два трактати про державне правління”, на відміну від Гоббса, проголошує примат громадянського суспільства над державою. Він пише: „Державу я вважаю суспільством людей, утвореним тільки для забезпечення, збереження і досягнення їх власних громадянських інтересів, а це - життя, свобода, здоров'я, володіння такими зовнішніми благами, як гроші, землі, домівки” [172, с.31]. Основою суспільства Дж. Локк вважав приватну власність і рівність, ”при якій усяка влада і всяке право є взаємними і ніхто не

має більше іншого” [172, с.34]. Обов’язком громадянської влади, на його думку, є забезпечення справедливого володіння цими речами шляхом справедливих законів. Дж. Локк був спонукуваний скоріше індивідуалістичними прагненнями християнського реформізму. В „Другому трактаті про уряд” він розвив поняття „незалежної сфери суспільства”, „співдружності” або соціальної солідарності, що виникає в природній державі і через соціальний договір поширюється на громадянський закон, що регулює соціальне життя. Локк підкреслює, що така солідарність заснована на індивідуалізмі.

Шотландські моралісти дотримувалися локківського трактування співвідношення солідарності й індивідуалізму. Наприклад, Адам Фергюссон описував громадянське суспільство як соціальний зв’язок, характерний для нації, що обумовлює приятельські почуття серед членів співтовариства, що служить гарантом поваги до закону, захисту власності і регулювання повноважень [298,с.257]. Класик і фундатор економічної науки Адам Сміт, також наголошуючи на ролі загальних моральних уявлень у формуванні „неупередженого спостерігача”, на співчутті до „іншого” як первинному спонукуванню до творчості, у той самий час підкреслював позитивну роль індивідуалізму у формуванні капіталістичного порядку [267, с.73].

Джошуа Такер у роботі „Елементи комерції”(1756) писав, що ”принцип індивідуалізму полягає не в посиленні або ослабленні самолюбства, а в наданні йому такого напрямку, щоб воно могло допомагати здійсненню загальних інтересів, допомагаючи собі...” [281, с.396]. Відповідно до концепції Такера, щирий індивідуалізм завжди спрямований на пошук комплексу інститутів, що спонукали б людину, за її власним вибором якнайбільше відповідати потребам інших. Таким комплексом інститутів у Такера є ринок, що керує за допомогою прагнення до доцільності. Ринок як форма організації суспільства є протилежним „правлінню за допомогою принципів”, коли держава стає абсолютною і усе залежить від того, що саме влада оголосить інтересами суспільства і яка соціальна сила буде виражати „суспільство”. Такер писав:

„Індивідуалізм вчить нас, що суспільство є більш значним, ніж індивід, якщо воно вільне. І навпаки – коли воно контролюється або направляється, обмежується силами окремих розумів” [281, с.410].

Таким чином закладалась спроба пов’язати індивідуальне і суспільне за допомогою виділення сфери публічного, активного, вільного життя; світу „розумного егоїзму”, співвіднесеного із надполітичним світом закону, обов’язкового для всіх і кожного.

Ця тема була провідною у творах широко відомого американського публіциста Томаса Пейна (1737 – 1809 р.). У його славнозвісному памфлеті „Права людини” тема громадянського суспільства, що протистоїть державі, була центральною. Пейн, подібно Локку, вважав, що природні права (право на щастя, свободу совісті, свободу слова) властиві людині по природі, „по праву її існування”, а громадянські права людини – створюються в процесі переходу від родоплемінного суспільства до держави як слідство передачі людьми частини своїх природних прав у „загальний фонд” [221, с.204 – 205]. Це ті права, реалізація яких не під силу окремій людині. Наприклад, людина від природи наділена правом бути суддею у своєї справі, але в громадянському суспільстві жодна людина не може бути суддею у своєї справі, оскільки суспільство не визнає авторитету такого суду. Пейн визначав право через поняття власності. Він писав про існування двох груп власності. До першої він відносив власність на природні права (власність на особисту свободу, власність народу на конституцію і т.д.); до другої – власність на рухоме і нерухоме майно, яку він вважав не природною, а придбаною [221, с.78].

Пейн виводив походження держави з трьох джерел (марновірство, сила, загальні інтереси суспільства і загальні права людини) і, відповідно, виділяв три типи держави [221, с.206]. Законною Пейн вважав лише ту державу, що складалася на основі визнання загальних прав людини („правління розуму”). Таку державну систему правління він називав „цивілізованою”. Він відзначав: „...самі індивіди, кожний у відповідності зі своїм особистим і суверенним

правом, вступили в договір один з одним для утворення уряду і це – єдиний засіб, яким мають право створюватися уряди, і єдина основа, на якій вони вправі існувати” [221, с.207]. Таким чином відводячи народному суверенітету провідну роль, Пейн залишав державі, уряду мінімум політичних важелів для здійснення владних повноважень.

У Новий час ми бачимо тенденцію переносу акценту з ідеї державного суверенітету (Гоббс, Боден) на ідею народного суверенітету (Локк, Пейн, Такер, Фергюссон та ін.) і, відповідно, із держави на громадянське суспільство. Така суть права народу на повстання, „права народу застосувати силу проти несправедливої влади правителів із метою повернення держави на шлях свободи”.

Французькі просвітителі у своїх теоріях відстоювали суверенітет народу, частіше використовуючи термін „громадянське становище”.

Теорія Ж.Ж. Руссо являє собою розвинуту до класичної форми концепцію „народного суверенітету”. Руссо пише, що в результаті суспільного договору людина втрачає свою природну свободу і необмежене право на те, що її спокушає; одержує ж вона свободу громадянську і право власності на усе, чим володіє. Після укладання суспільного договору асоціація стає політичним організмом (Societe civile), або державою (Etat). Сукупність членів асоціації називається народом, а кожний окремо – громадянином як учасник верховної влади й одночасно підданий, як той, що є підпорядкований законам держави [257, с.212]. Джерелом верховної влади (суверенітету) у державі є загальна воля народу, виражена в законах. Закон є юридичним вираженням загальної волі народу. Будучи переконаним прихильником республіканської форми правління, Ж.Ж. Руссо розумів її по-своєму: „...я називаю Республікою всяку Державу, яка є керованою за допомогою законів, яким би не був при цьому засіб керування нею...” [257, с.228]. Руссо помилково вважав, що народ не може помилятися; що загальна воля народу завжди спрямована на загальне благо і, виходить, не може ввійти в суперечність з інтересами окремих індивідів.

Внаслідок такого підходу держава в нього набувала абсолютної сили над окремими громадянами. Підданий зім'яв під себе громадянина. Не випадково К. Поппер назвав концепцію Руссо і йому подібні „теорією неконтрольованого суверенітету” [235, с.161]. Його однодумець Ф. Хайек в свою чергу обвинуватив Руссо в тому, що той підірвав ключове значення інституту приватної власності як фундаменту індивідуальної свободи [305, с.89].

Незаперечний внесок у визначення сутності громадянського суспільства був здійснений великими німецькими філософами-ідеалістами кінця ХУІІІ – початку ХІХ ст. І. Кантом і Ф. Гегелем.

І.Кант (1724 – 1804) бачив найбільшу проблему для людського роду в створенні досконалого всеосяжного правового громадянського устрою, такого, в якому під зовнішніми законами примус поєднується з непереборним впливом морального закону. Моральний закон є апріорним і абсолютним (категоричним). Він стверджує людську свободу. Проблема здійснення особистої свободи в суспільстві вирішується Кантом саме через поняття „громадянський союз”. Люди при неприборканій свободі не можуть уживатися один з одним. „У такому обмеженому просторі як громадянський союз ці ж людські схильності здійснюють згодом найкращу дію, подібно до дерев у лісі, які саме тому, що кожне з них намагається відібрати в іншого повітря і сонце, змушують одне одного шукати цих благ все вище, і завдяки цьому ростуть гарними і прямими; в той час, як дерева, що ростуть на свободі, відокремлено одне від одного, випускають свої гілки як попало і ростуть спотвореними, корявими і кривими...” [124, с.12]. Кант чітко розмежував сутність і функції громадянського суспільства і держави, пояснюючи їхній дуалізм. Він стверджував: „Стан окремих індивідів у складі народу в їхніх відносинах одне до одного називається громадянським (*status civilis*), а їхня сукупність у відношенні до своїх власних членів – державою (*civitas*)” [124, с.231].

При цьому невід’ємними характеристиками громадянина, із погляду філософа, є:

1) заснована на законі свобода кожного не коритися іншому закону, крім того, на який він дав власну згоду;

2) громадянська рівність визнавати стоячим вище себе тільки того в складі народу, на кого він має моральну спроможність накладати такі ж правові обов'язки, які той може накладати на нього;

3) атрибут громадянської самостійності – бути зобов'язаним своїм існуванням і утриманням не сваволі будь кого іншого, а своїм власним правам і силам.

У правових справах громадянська особистість не повинна бути представлена ніким іншим [124, с.235]. Великий кенігсбергський філософ зв'язав поняття „громадянина” із концепцією правової держави і, навпаки, державу він визначав як „громадянський союз”.

Ф.Гегель (1770 – 1831), як ніхто, привніс величезний внесок у розвиток розуміння сутності і системного характеру громадянського суспільства. Саме він чітко поділив сфери громадянського суспільства і політичної держави. Розвиток громадянського суспільства, по Гегелеві, має за основу наявність держави, тому що громадянське суспільство утворюється системою потреб, відправленням правосуддя, поліцією і корпорацією. Таким чином, він поміняв місцями громадянське суспільство і державу в порівнянні з поглядом Руссо. Гегель підкреслював: „... у дійсності, держава є взагалі первинне, усередині якого сім'я розвивається в громадянське суспільство, і сама ідея держави розколює себе на ці два моменти...” [54, с.278]. Ф. Гегель продовжує розмірковувати, вказуючи на те, що громадянське суспільство розриває сімейні зв'язки індивіда, робить членів сім'ї далекими один одному, визнаючи їх самостійними особами. „Так, – підтверджує Гегель, – індивід стає сином громадянського суспільства, яке пред'являє йому в такій же мірі вимоги, як він свої права стосовно нього” [54, с.268].

Саме ж громадянське суспільство як сфера реалізації приватних інтересів є системою потреб, яка є заснованою на пануванні приватної власності і

загальної, формальної рівності людей [54, с.261 – 262]. І саме через це „громадянське суспільство виходить, – пише Гегель, – за свої межі, перш за все за межі цього певного суспільства, для того щоб шукати необхідні засоби для існування у інших народів...” [54, с.246].

Гегель вважав громадянське суспільство продуктом новітнього буржуазного розвитку. Він писав: „...тільки в сучасному світі свобода окремої особи була визнана правом...” [54, с.227]. Лінгвістичні особливості німецької історії призвели до того, що Гегель, як і Кант, перекладав англійський термін „civil society” як „Burgerlich Gesselsschaft”, що буквально означає „буржуазне суспільство”, або „суспільство середнього класу”. Проте Гегель не ототожнював громадянське суспільство з класовим. Для нього громадянське суспільство - це не тільки світ економічних потреб, це ще й царина етики. „Моральні корені громадянського суспільства” – сім’я і корпорація. Оскільки „святість шлюбу і честь у корпорації – це ті два моменти, навколо яких обертається дезорганізація громадянського суспільства” [54, с.277]. Ця моральна сфера відокремлена як від сімейного життя, що описується Гегелем як щось цілком конкретне і специфічне, так і від держави – інституту, котрий Гегель вважає універсальною сферою, у якій царює моральність. „Справедливість складає щось велике в громадянському суспільстві: гарні закони ведуть до процвітання держави, а вільна власність є основною умовою її блиску”, – писав Гегель [54, с.264]. Відомий гегелівський етатизм звеличує державу над індивідом і суспільством як щирішу реалізацію ідеї свободи, яка на рівні громадянського суспільства „почуває себе ще не в себе”.

Наприкінці ХУІІ – початку ХІХ століть дві ідеї наповняли теорію і практику політики: свобода і рівність. Заклик до свободи був, насамперед, спрямований на боротьбу за індивідуальні права. Відтепер первинним признавалося суспільство, що об’єднує незалежних і рівноправних індивідів, які володіють природними правами на власність, підприємницьку діяльність і на участь у керуванні державою.

З іншого боку, саме в Новий час заговорили про громадянина, який у повсякденності складає із себе справи і турботи громадянства, який насолоджується своєю неучастю – тим, що „компетентні люди” на підставі абстрактного і рівного для усіх закону звільняють його від відповідальності за соціальні рішення. Факт свободи від участі в прийнятті рішень став розглядатися як прогресивне явище, досягнення свободи сучасного громадянина. Так, батько європейського класичного лібералізму Б. Констан (1767 – 1830) у роботі „Про свободу прадавніх у порівнянні зі свободою у сучасних людей” чітко визначив існування розбіжностей між реальною демократією античних республік, в яких політика означала спільне ведення суспільних справ, і формальною демократією сучасних йому західних суспільств. Він підкреслював, що в зміст поняття „свобода” житель сучасного Заходу (із XIII ст.) вкладає „право кожного підпорядковуватися одним тільки законам, не бути нараженим ні дурному поведженню, ні арешту, ні позбавленню волі, ні страті внаслідок сваволі... Це – право кожного висловлювати свою думку, вибирати собі справу і займатися нею; розпоряджатися своєю власністю, навіть зловживати нею; не питати дозволів для своїх пересувань і не звітуватися ні перед ким у мотивах своїх вчинків” [143, с.98]. Мова йде переважно про „негативну” свободу – захист від сваволі влади і гарантії особистості. Ця свобода від участі в колективній реалізації влади є результатом встановлення в епоху нового часу цінності незалежного приватного життя, безпека якого створюється спеціальними інститутами демократії. Від цього моменту поняття „громадянин” було фактично зведено до формального політико-правового зв’язку особи з державою.

Німецький теоретик лібералізму Вільгельм фон Гумбольдт (1767–1835) у своїй роботі „Досвід визначення меж діяльності держави” підходить до держави з позиції гуманістичного індивідуалізму. Розділяючи суспільство і державу, Гумбольдт вважав, що суспільство є більш значимим ніж держава, а людина набагато важливіша, ніж громадянин. Мета держави – служіння

суспільству. Держава – „необхідне зло”, оскільки є необхідність в обмеженні свободи і збереженні законності [78, с.48].

Визнання пріоритету особистих прав і свобод стало служити виправданням переслідування особистої користі. Почав активно розроблятися принцип „розумного егоїзму”, який нібито міг би стати основою соціального саморегулювання. Егоїзм окремого індивіда, якщо він розумний, повинен рахуватися з егоїзмами інших. Найбільш послідовне вираження одержала ця ідея в роботах англійського теоретика утилітаризму І.Бентама (1748–1832). Він вивів формулу, відповідно до якої метою суспільства є пошук найбільшого щастя для найбільшої кількості людей. Інструментом досягнення щастя є приватновласницька ініціатива людей. За допомогою законів держава повинна відрегулювати ситуацію таким чином, щоб як найменша кількість громадян у реалізації своїх цілей зштовхувалася б одне з одним. Таким чином, роль держави й уряду зводилася до зовнішніх, охоронних функцій. Так звана концепція „нічного сторожа” . Право Бентам трактував суцільно позитивістськи, як закон, наданий громадянам державою. Він категорично не сприймав французьку концепцію „природних прав людини”.

Ліберальний індивідуалізм, який вирішував дилему індивід або держава на користь першої, зненацька наразився на критику з вкрай лівого флангу, яка пролунала саме в той момент, коли в Європі національна держава зміцнилася і стабілізувалася. Анархіст Макс Штірнер стверджував, що вічний пошук людиною своєї причетності до вищого змісту, сутності, якою іноді ставали Бог, Сім'я, Народ, Суспільство, Людство убиває особистість. Ці вищі сутності егоїстично жадали від особистості самопожертви на їхню користь. Тому Штірнер вирішує: „... краще сам стану егоїстом, ніж далі безкорисливо слугувати великим егоїстам...” [337, с.7]. На думку Штірнера, громадянскість – не що інше, як думка, що держава в цілому – це справжня людина і що людська цінність одиничної особистості складається лише в тому, щоб бути громадянином держави, яка прирівнює вас до своїх і дає вам права людини.

Втім, ідеї першого покоління лібералів отримали нокаутуючого удару не від своїх ідейних опонентів зліва і справа, а від самого життя. Вільний розвиток капіталізму вже незабаром призвів до того, що суспільство вперше стало ареною боротьби всіх проти всіх, але вже не в природному стані, а в умовах цивілізованого розвитку. Нічим не стримуваний індивідуалізм (буржуазний егоїзм) викинув на дно величезні маси людей, вкрай загострив соціально-класові відносини. В результаті нова генерація ліберальних теоретиків переглядає класичні ліберальні уявлення про співвідношення індивідуума, суспільства і держави.

Німецький ліберал Лоренц фон Штейн (1815–1890) одним із перших зазначав на регулюючий ролі держави в конфлікті класів, тобто у внутрішньогромадянському конфлікті. Л. Штейн вважав, що суспільство і держава одночасно і протистоять, і детермінують одне одного. Їхнє протистояння – наслідок того, що вони базуються на різних принципах. Суспільство, будучи самостійним утворенням, засновано на несвободі, тому що в ньому постійно існує всебічна залежність людей одне від одного, і кожна людина керується лише власною волею. А держава, хоча і є вищою формою суспільства, заснована на свободі, тому що в ній постійно встановлюється органічна єдність різноманітних волей [335, с.108–109]. Несвобода суспільства є нормальним результатом того, що існує приватна власність. Тому законом суспільства є „незмінний порядок залежності тих, хто не володіє, від тих, хто володіє”, і існування цих двох класів не можна усунути. Проте правовій державі, якою може стати, наприклад, конституційна монархія, слід проводити соціальні реформи з метою поліпшення соціального стану нижчих верств населення [335, с.5].

Таким чином, Л.фон Штейн висвітлив головну дилему, що стоїть перед теоретиками, які досліджують питання про стосунки суспільства і держави. Якщо держава не відділена від суспільства, то вона виявляється неспроможною управляти суспільними процесами, оскільки є їхньою похідною. Якщо ж,

навпаки, держава відділена від суспільства, то демократичний ідеал державної влади як втілення народного волевиявлення не може бути здійсненим. Управлінські функції держави, стосовно суспільства в цілому і формування державної волі виходячи з пріоритетів різноманітних суспільних сил, тобто демократичний принцип, – суперечать одна одній. Вирішити це протиріччя можливо лише через максимальне розширення державних задач і формування системи народної участі.

Послідовник І. Бентама – англійський філософ Дж. Ст. Мілль (1806 – 1873), проте, визнавав не тільки егоїстичні, але і безкорисливі прагнення в громадському житті. Люди, на його думку, повинні враховувати взаємні інтереси, бо саме це дисциплінує їх егоїзм. Розвинуте моральне почуття виявляється в прагненні до досягнення „найбільшої суми загального щастя”. Індивідуальна свобода в концепції Мілля – це абсолютна незалежність людини в сфері тих дій, які прямо стосуються тільки власне її, а межами індивідуальної свободи й автономії є:

- 1) свобода думки і громадських поглядів (що виражаються назовні);
- 2) свобода діяти спільно з іншими індивідами;
- 3) свобода вибору для досягнення своїх цілей і особистої долі [192, с.33].

Проте Мілль відзначав: „Свобода особи повинна бути обмеженою в таких рамках, щоб не могла бути причиною порушення суспільного добробуту” [192, с.108]. Загроза автономії індивіда походить від діяльності державних і урядових інститутів, а також від суспільної думки, деспотизм якої в умовах масової демократії призводить до повного нівелювання особистості. Мілль наполягав: свобода індивіда первинна стосовно політичних структур, а держава буває не кращою і не гіршою, ніж індивіди, які її складають – вона така, яке суспільство в цілому.

Таким чином, історія розвитку капіталізму показала, що громадянське суспільство різко поляризується по лінії: багатство-бідність, звідки і виникають конфлікти, що призводять до посилення регулюючої ролі держави, підривають

позиції прихильників класичного лібералізму з їхнім традиційним ставленням на повну автономність індивіда. Ліберальні теоретики прямують за практикою і, не відмовляючись від ідеалів свободи, шукають межу, за якою виникає невинуватене, небезпечне збільшення ролі держави.

Найбільш могутньою відповіддю на буржуазний егоїзм і одночасно викликом лібералізму в XIX ст. став марксизм. Маркс не тільки погодився зі своїм учителем Гегелем розглядати громадянське суспільство як самостійну сферу, але й побачив у ньому базис держави – „... громадянське суспільство є справжній осередок і справжня арена всієї історії...” [183, с.33]. Тим самим у Маркс Гегеля спростовав, оскільки Маркс віддає пріоритет громадянському суспільству. У іншому місці цитованої „Німецької ідеології” говорить: „Громадянське суспільство обіймає все матеріальне спілкування індивідів у рамках певного ступеня розвитку продуктивних сил. Воно обіймає все торгове і промислове життя даного ступеня й тим самим виходить за межі держави і нації, хоча, з іншого боку, – воно таки повинно виступати зовні у вигляді національності і будуватися усередині у вигляді держави...” [183, с.71–72]. Згідно з теорією Маркса, „громадянське суспільство” є така суспільна сфера, фундаментом якої є економічні відносини, які є заснованими на приватній власності і конкуренції індивідів, а структуру утворюють антагоністичні класи. Держава є природно-історичним продуктом класової боротьби, надбудовою громадянського суспільства, його формою і концентрованим вираженням [183, с.37]. Ще точніше, держава є формою організації панівного класу. Завдяки розвитку інституту буржуазної приватної власності, на який держава вже ніяк не впливає, створюється помилкове враження, ніби вона існує самостійно поряд із громадянським суспільством і поза ним.

Марксизм бажав ліквідувати приватну власність, аби тим самим усунути саме підґрунтя для соціального питання. Передбачалося, що ця всесвітньо-історична перебудова буде супроводжуватися процесом відмирання держави, адже форма не може жити без змісту. Громадянське суспільство перетвориться

в глобальну систему, що саморозвивається, за назвою „людське суспільство”. Як писав Маркс у 10-й тезі про Фейєрбаха: „Точка зору старого матеріалізму є „громадянське” суспільство; точка зору нового матеріалізму є людське суспільство, або людство, що усупільнилося” [182, с.4]. Приблизно такою є спрощена схема марксистської соціологічної доктрини.

Стосовно ж проблеми особистості в марксистській доктрині, то, почавши вирішувати її в руслі традиції просвітницького гуманізму із формулювання задачі подолання відчуженості особистості при капіталізмі, Маркс прийшов до розуміння особистості як сукупності суспільних відносин, тобто простої соціологічної одиниці. У такому підході в завуальованому вигляді вже була закладена можливість „казарменого комунізму”. Марксизм стає нечутливим до проблеми розширення особистої свободи, вважаючи її другорядною, поки залишається невирішеним класове питання. Проблема свободи усвідомлюється і вирішується винятково в площині звільнення праці.

Як очевидно, на відміну від Дж. Локка і Ф. Гегеля, К. Маркс не помічає іманентного зв'язку між приватною власністю й індивідуальною свободою, оскільки для нього на першому плані інше: приватна власність породжує соціально-класове гноблення, яке отримує державно-правове закріплення. Особиста свобода несумісна з існуванням громадянського суспільства і держави - такий висновок класичного марксизму.

У першій половині ХХ-го століття поступове спрощення концептуалізації громадянського суспільства призвело згодом до перемоги контрастних уявлень, що жорстко і однозначно протиставляли державу і громадянське суспільство. Відповідно до них громадянське суспільство розглядалося як весь історичний комплекс суспільних відносин, протиставлений державі в будь-якій його формі, тобто як все, що не є, власне, державою, владою, адміністрацією.

Таким чином, історія змістовного розвитку ідеї громадянського суспільства в західноєвропейській політичній думці вказує на корінне перетворення класичної політичної Аристотелівської моделі в абсолютно іншу

– економічну. Класичну модель громадянського суспільства, суть якої лежить у невідчуженості громадянського суспільства (яке трактується, насамперед, як суспільство політичне) і держави, розвивали Цицерон, Спіноза, Кант, Руссо, Гегель. „Економічну” концепцію громадянського суспільства розробили ідеологи новоєвропейського лібералізму – Б. Констан, В. Гумбольдт, І. Бентам, Дж. Локк, Т. Пейн, Дж. Такер, А. Фергюссон, А. Сміт, Дж. Ст. Міль. Вони зв’язували виникнення громадянського суспільства з відділенням господарської діяльності - джерела матеріальної незалежності індивіда від сфери політики. І якщо прихильники політичної концепції громадянського суспільства приділяли основну увагу етичним проблемам його існування, проблемі моральних обов’язків індивіда перед суспільством, то прихильники економічної концепції пріоритетними вважали питання індивідуальної свободи, прав особистості. Незважаючи на корінну відмінність двох концепцій, прихильники обох визнавали приватну власність умовою громадянського суспільства.

1.2. Інтерпретація поняття „громадянське суспільство” у Росії

У рамках цивілізаційного підходу є дві точки зору на феномен громадянського суспільства. Перша, вже згадана, трактує його як унікальний шлях Заходу. А. Грамші писав: „На Заході між державою і громадянським суспільством були упорядковані відносини, і якщо держава починала хитатися, то назовні негайно ж виступала міцна структура суспільства; на Сході – ж держава була усім, громадянське суспільство знаходилося в первинному аморфному стані” [73, с.200]. Сучасні російські історики також підкреслюють зазначену розбіжність історичних типів спільності: „природної” (не Захід) і громадянського суспільства, яке є заснованим на праві (Захід) [249, с.22]. Очевидна цивілізаційна розбіжність відзначена і протилежною стороною. Зокрема, індієць Сурья Пракаш Сінх зауважив: „Право не є універсальним

явищем - воно є життєвим принципом, який виник у західній цивілізації й існуючим в якості результату особливої історичності..." [110, с.50].

Росія - не Захід, але і не Схід. Саме це і обумовило головну проблему Росії двох останніх століть як проблему самовизначення (пошук „російської ідеї”). На базі антитези „Росія – Європа” виникли різновиди раннього російського лібералізму – західництво і слов’янофільство, занепокоєні проблемою удосконалювання соціально-політичної системи Росії.

Попередник „старших слов’янофілів”, відомий історик М.М.Карамзін, прийшов до висновку, що національна задача звільнення з-під татарського ярма обумовила вирішальний вибір народу на користь самодержавства за рахунок відмови від громадянських вільностей. Республіканські установи в древніх містах (віче) заважали єдиновладдю Москви, яке треба було підкріпити самодержавством. Протиріччя між громадянською і державною засадами було вирішено на користь останньої, тому що „... народ, упокорений ярмом варварів, думав тільки про порятунок життя і власності, мало турбуючись про власні громадянські права...” [128, с.12]. Карамзін також ввів в обіг слов’янофільську тезу про те, що у всіх бідах неорганічного розвитку Росії винуватим є розкол на „верхи” і „низи”, народ і державу [128, с.33].

„Старші” слов’янофіли (О.С.Хом’яков, П.В. Кіреєвський, К.С. Аксаков) бачили основу російського життя в общині, а державу – вважали „винаходом німців”. „Наша старожитність, – стверджував Хом’яков, – подає нам приклад і витоки всього доброго в приватному житті, у судочинстві, у стотунках людей між собою. Проте звичаї старовини, всі права і вільності міст і станів були принесені в жертву упорядкуванню міцного тіла держави, коли люди, захищені міцною владою, стали жити не один із іншим, а, так би мовити, один поруч із іншим” [309, с.368].

Ідеальний характер взаємодії держави і народу розкривається К.С.Аксаковим у його теорії про „Землю і Державу”. „Земля” – це общинний селянський світ, Свята Русь, релігійно-моральний союз споріднених людей.

Общинна Земля жила правдою внутрішньою, не бажала володарювати і добровільно закликала Державу, як зовнішню форму, для захисту від агресивних сусідів, що чинили напади на Русь. Земля і Держава є сильними одне одним: перша не втручається в управління, друга – не затискає внутрішньої свободи Землі. Сила Землі – це є сила думки, сила Держави – є сила влади. Аби дізнатися думки Землі, Держава скликає Земський Собор. В іншій слов'янофільській концепції діють три актора – Держава, Суспільство і Народ. Під „суспільством” припускалася верства освічених людей, які формують суспільну думку, яка докорінно впливає на розумовий і моральний стан народу і, з іншого боку, на культуру державного управління.

Слов'янофіли рішуче стояли за звільнення селян від закріпачення при зберіганні сільських общин. Вони першими підвелися на шлях ідеалізації общини як природної форми народного життя, яка відповідала суті російського характеру. Для них община була самобутнім витвором „російського духу”. У цьому зв'язку К.С. Аксаков писав: „... Община є моральним хором, і як у хорі не пропадає голос (але підпорядковуючись загальному ладу є чутним в згоді всіх голосів), так і в общині не пропадає особистість - не відмовляючись від своєї винятковості для згоди загального, вона знаходить себе в згоді рівномірно самовідданих особистостей” [315, с.178]. Тут бере свої витoki одна з основних ідей російського політичного світовідчужання – ідея Соборності. Вища християнська чеснота, властива православної душі російської людини – це смиренність, злагода зі світом.

Ще одна фундаментальна риса слов'янофільської ідеології – правовий нігілізм, розвинутий в антиномії правда – право. Російський шлях – це пошуки правди-справедливості, тоді як Захід вважає правдою право, писаний закон. Право є зовнішнім, формальним проявом договірної справедливості, тоді як моральність, совість – поняття безумовні. Слов'янофіли вперше розкрили конфлікт між моральністю і правом, – Достоевський зробив його „російським питанням”. Треба зауважити, що джерелом правового нігілізму

була не тільки ні на що не придатна Російська судово-правова система, але й слов'янофільствуюча інтелігенція, яка не бачила в розвитку права гарантій громадянських свобод. Поза правом не може бути налагоджена правильна взаємодія між державою і суспільством, державою і громадянином. Це була фатальна помилка російської радикально мислячої інтелігенції, на яку вказали виховці (Кистяківський, Бердяєв).

Консервативний напрямок у слов'янофільстві демонстрував державницький підхід, апологію російського самодержавства і ненависть до західної ліберальної демократії. Так, наприклад, К.П. Побєдоносцев (1827–1907) вважав, що в західній парламентській демократії з її партійним механізмом виборів правителями стають „спритні підбирувачі голосів” із своїми прихильниками, а громадяни фактично відсторонені від участі у владі [228,с.96]. У роботі „Велика неправда нашого часу”(„Великая ложь нашего времени”) він писав: „Однією з самих неправдивих політичних основ є основа народовладдя: та ідея, що усяка влада виходить від народу і має підставу у волі народній. Звідси бере походження облудність парламентаризму... безпосереднє народоправство за таких умов неможливе, тому що народ повинен переносити своє право володарювання на виборних людей. Це є стрункий механізм, якби тільки виборні люди відсторонялися зовсім від своєї особистості” [228, с.99].

К. М. Леонт'єв (1831–1891) вказав на іншу, ніж у Захода, традицію російської державності. На його думку, російський державний організм улаштований за візантійським зразком так, що „вища мудрість вождя візантійського толку полягає в тому, щоб народ не втручався в державні справи” [167, с.121]. Бердяєв відзначав, що Леонт'єв не любив народ і недооцінював народну стихію, віддавав перевагу формальним основам організації держави, які культурно-політично структурують стихію, дають їй належну форму для історичного самовираження. Народ сам по собі, поза виховальними діями держави, не являє собою культурно-історичної величини. Леонт'єв одним з перших звернув увагу на правовий нігілізм як на властивість

ментальності російського народу. На його думку, був таким важливим у народній думці авторитет самодержавства (цей втілений принцип чистої влади) і православ'я як державної релігії, що виховує в народі страх Божий перед Владою. Російський народ авторитарний, і владу сприймає тільки через її персоніфікацію. Закон є знеособленим і тому може бути обійденим, як обходять недоречно лежачий на дорозі камінь. Закон – є інструмент у руках влади, а не навпаки. Нікому на Русі і на думку не спадало судитися з владою.

Яскравим представником російського західництва був найвидатніший вчений, юрист, проф. МДУ Б.М.Чичерін. Як і його вчитель – історик, голова московських західників – Т.М.Грановський, в основу своїх міркувань Б.М.Чичерін поклав гегелівську методологію. Історія – це процес державного будівництва, що досягає своєї вершини, встановлюючи демократію. „Демократія, – писав він, – є як би природнім завершенням загальногромадянського порядку – вінцем громадянського розвитку людства“ [319, с.177]. Втім, відзначав він, демократія схожа на абсолютизм у тому відношенні, що дуже любить бюрократію і централізацію.

Відповідно до теорії Гегеля, Чичерін визначив громадянську сферу як сукупність приватних стосунків, що існують у межах держави і підпорядковуються їй як представниці інтересів цілого, але утворюючих свою самостійну сферу діяльності.

Для створення громадянського суспільства в Росії необхідно утвердження приватної власності в буржуазному значенні слова, що дозволить забезпечити громадянські і політичні свободи. З цією метою необхідне проведення широкомасштабних реформ, які б були спрямовані на зміну політичного ладу (перетворення самодержавства в конституційну монархію) і суспільних відносин (ліквідація кріпосного устрою, становості, забезпечення правової рівності). Чичерін займав рідкісну для Росії позицію „охоронного лібералізму“, сповідуючи формулу „ліберальні заходи і сильна влада“. Це треба було

розуміти так: поки уряд проводить реформи, не можна ставити питання про обмеження абсолютизму.

Чичерін відзначав, що тільки „... узгодженою дією урядових і суспільних сил держава може досягти вищого розвитку...”, тому що „...присутність незалежних суспільних сил, які є наділеними правом голосу, спроможна внести сім'я життя в механізм державної машини, що мертвить...” [319, с.78].

Інший західник, проф. юридичного факультету МДУ К.Д.Кавелін (1818–1885) вказав на історичну відмінність російсько-слов'янських і німецьких племен, вважаючи, що сімейний побут слов'янських племен, вікова історія війн російських із чужоземцями не дозволили виробити ідею особистого, індивідуального початку. Тому слабе місце Росії – пасивність, стертість моральної особистості [120, с.317]. К.Д. Кавелін вважав, що Росії ще треба буде створити особистість, тоді як Європі – виробити теорію загального соціального початку.

Близькість ідейних уявлень ліворадикальних суспільних течій Росії цього періоду (революційних демократів, соціалістів-утопістів, анархістів) до слов'янофільства виявилася в тих надіях, що покладалися на російську селянську общину ідеологами „російського соціалізму” О.І. Герценом, М.Г. Чернишевським і анархістом М.О.Бакуніним.

Для Росії другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. як і раніше, гостро поставало питання „особистість – суспільство”, як розвивати індивідуалізм без втрати общинного начала. До того ж досвід Заходу, непривабливість капіталістичної дійсності відштовхували від нього російську суспільну думку. Її головне русло було спрямоване на пошук некапіталістичного шляху розвитку. Автор концепції „селянського соціалізму“ О.І. Герцен констатував, що на Заході існують політичні свободи особи і демократичні норми, але вони є доступними лише меншості. „Життя європейське зневажало селом... селянин на Заході взагалі однодворець...” [59, с.319]. У Росії ж, за словами Герцена, „сільська община – ключ до минулого,

зародок майбутнього, монада, яка животворить російську державу” [59, с.226]. Община в Росії поглинає особистість, але в той же час вона відповідальна за всіх і кожного окремо, а тому автономна в усім, що стосується її внутрішніх справ. Саме в сільській общині він побачив головний елемент майбутнього російського соціалізму. На думку Герцена, „община врятувала російський народ від монгольського варварства. Від пофарбованих по-європейськи поміщиків і від німецької бюрократії. Общинна організація встояла проти втручання влади; благополучно дожила до розвитку соціалізму в Європі” [59, с.288]. В общинних господарських і адміністративних засадах він вбачав риси соціалістичного колективізму: „...тільки стосовно до общини та її членів визнає російська людина за собою права й обов’язки. Поза общиною усе їй здається заснованим на насильстві. У російського селянина немає моральності, крім тієї, що з’являється інстинктивно з його комунізму; ця моральність глибоко народна...” [59, с.287]. Негативні сторони общинних порядків Герцен закликав виправляти шляхом залучення російського селянина до позитивних результатів цивілізації і науки Заходу.

М.Г. Чернишевський у статті „Критика філософських упереджень проти общинного володіння” („Критика философских предубеждений против общинного владения”) доводив, що общинне землеволодіння забезпечує кожному землевласнику володіння землею і „набагато краще, ніж приватна власність, усталює національний добробут”, оскільки общинна власність „з’єднує в одній особі власника, хазяїна і робітника” [316, с.156]. Чернишевський – переконаний демократ. Він доводить, що демократія за своїм характером протилежна бюрократії, тому що адміністрація в умовах демократії повинна перебувати в підпорядкуванні в жителів того округу, справами якого вона займається, і це пов’язано з тим, що кожне село і місто, кожна область незалежні у своїх справах; подібно цьому і кожний громадянин повинен бути незалежним у справах, які стосуються його одного.

Теоретик анархізму М.О. Бакунін писав, що людина не створює суспільства шляхом вільного договору: вона народжується в надрах суспільства і поза суспільством вона не змогла б жити як людина. „Тільки існування громадянського суспільства, мистецтва, релігії, науки відрізняло і робило людину людиною в царстві тварин... Соціальна солідарність є першим людським законом, свобода – другим” [19, с.186]. Держава з’являється, згідно з теорією Бакуніна, як заперечення свободи, яка може бути втіленою тільки в суспільстві, де організація будується знизу вгору, за принципом вільної асоціації і федерації. У конституційних же державах, на його думку, не праця, а власність, рента з землі або з капіталу, тобто ледарство, робить людину громадянином, дає йому політичні права і свободи. Тільки в соціалістичному суспільстві з його свободою, рівністю і братерством, заснованими на асоційованій праці, виявляється „...мудрість члена громадянського суспільства...” [19, с.274].

Отже, російська суспільно-політична думка відзначила принципові відмінності двох світоглядів: правового (зразок якого дає Захід) і духовно-морального, який є укоріненим в традиційній слов’янсько-православній культурі. При цьому ідейні течії російського суспільно-політичного життя розгорнули дискусію про характер соціокультурних трансформацій в Росії через розуміння суспільства як єдності культури і соціальності, утворених діяльністю людини. Ідея громадянського суспільства тут ґрунтувалася на певних припущеннях про свободу особистості в її взаємовідносинах із державою і традиційною російською общиною. І якщо для консерваторів ідея громадянського суспільства уявлялася чужорідною, чужою російському культурному простору, продуктом ліберальної ідеології, що, у свою чергу, розглядалася як ознака розкладання Європи, то для лібералів-західників „громадянський стан” пов’язувався з розвинутою державністю, виділенням індивідуальності, економічною самостійністю індивідів і їхньої націленістю на правові гарантії держави. Ліберали – слов’янофіли багаті традиції

„громадянського” вбачали в общинному, споконвічно-демократичному устрою народного життя. При общинному устрою культурні традиції народу і система влади ззовні гарантують відтворення особливого типу суспільства, заснованого на внутрішній, духовно-релігійній єдності всіх і кожного. Формується негативне ставлення до підприємливості і накопичення, до економічних основ спільного життя. Тільки тоді суспільство перестає жити сьогоденням і здатне виробити довгострокові змістовні основи сумісного буття. Опрацьована тут ідея соборності виражала суть російського розуміння народного представництва. Недарма термін „соборність” легко сполучався з ідеєю російського комунізму.

Теоретичний пошук „середини”, який був початий ще у суперечці між слов'янофільством і західництвом, спонукав виникненню своєрідного західно – східного симбіозу. Цим симбіозом став „російський марксизм” – західна ідея, яка була адаптованою до російських умов. Його найбільш радикальним політичним носієм став більшовизм.

Під час радянської доби, після сталінських реформ, усяка громадянська активність була витиснутою в нелегальну сферу. Відбулося значне звуження простору громадянського суспільства, а отже і звуження змістовного значення поняття „громадянське суспільство”. Тому в радянській дослідницькій літературі проблема громадянського суспільства з 20-х рр. стала „персоною нон грата”. З 60-х рр. з'являються незначні публікації, у яких використовується поняття „громадянське суспільство”, але його аналіз зводиться до коментування цитат К. Маркса.

1.3. Сучасні концептуальні підходи до ідеї громадянського суспільства

Після 70-ти років стагнації проблематика громадянського суспільства відродилася у зв'язку з глобальними змінами в країнах Східної Європи і

колишнього СРСР наприкінці ХХ століття. Сучасна суспільно-політична думка демонструє множинність підходів до поняття „громадянське суспільство” у його взаємозв’язку з державою (від приватного сектора до особливої сфери держави). Слід зазначити три основних підходи:

- громадянське суспільство – це сфера неполітичного;
- громадянське суспільство – це частина держави, що існує як організаційна структура суспільства;
- громадянське суспільство – це проміжна сфера між владою і ринком, державою й економікою, приватним і загальним.

Так, відповідно першому підходу, французький філософ Анрі Лефевр у роботі „Про державу” стверджує, що громадянське суспільство і держава – це різноманітні сфери. Держава - це сфера політична, а громадянське суспільство – сфера суто соціальна. Демократія не властива державі, а прилучається із сфери громадянського суспільства [307, с.52]. Історія розвитку держави, на його думку, показала, що консенсус між державою, середніми класами і народом абсолютно досягнутим бути не може. Консенсус із народом може досягатися лише маніпуляцією суспільної свідомості, переконаннями, офіційною ідеологією, репресіями і насильством. Тому громадянське суспільство і держава приречені протистояти одне одному.

Більшість наукових сучасних уявлень про громадянське суспільство трактує його традиційно як сферу спонтанного самопрояву вільних індивідів, добровільних організацій і асоціацій громадян, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і довільної регламентації діяльності цих громадян із боку органів державної влади. Відповідно до цієї позиції, автори визначають громадянське суспільство як сферу прояву ініціативи індивідів у будь-якій суспільно-корисній формі.

Даний підхід сучасного німецького політолога Г. Роде вважає, що „громадянське суспільство – це боротьба за цивільні права і свободи, за демократичну участь в управлінні не тільки державою, але й економікою,

містами, общинами й іншими інституціями, які регулюють соціальне життя” [242, с.27]. А американська дослідниця К.Фіцпатрик вважає, що громадянське суспільство – це позадержавний механізм захисту прав індивіда, репрезентований недержавними правозахисними організаціями [299, с.193].

Сучасний французький дослідник проблем громадянського суспільства Роберт Фоссаєр вважає, що держава складається з таких мікросуспільств як сім’я, село, місто, адміністрація, армія, підприємства, партії, профспілкові організації, церкви і т.ін. Кожне з цих мікросуспільств є окремою автономною підсистемою за своїм станом щодо держави; підсистемою, яка володіє тією свободою, що дозволяє говорити про громадянське суспільство. Фоссаєр стверджує, що „держава і громадянське суспільство існують в нероздільному просторі і виражають поляризацію влади в суспільстві”. Громадянське суспільство - це соціальна сфера, яка розташовується поміж сім’єю і державою; це сфера, яка історично розвивається в цих рамках. Становлення індустріально-торгівельних відносин формує нові елементи громадянського суспільства. Наприклад, держава поширює своє втручання у виробничу сферу, вводить закон обмеження експлуатації в цехах, внаслідок чого з’являються дві головні влади в суспільстві - офіційна влада держави і приватна влада підприємців. Через недостатній соціальний захист робітників формуються власні організації громадянського суспільства – профспілки. Отже, у такій інтерпретації громадянське суспільство і держава успішно конкурують і співробітничать одне з одним, до того ж історія розвивається в напрямку політизації громадянського суспільства і соціалізації держави [299, с.10].

Інший представник французької політологічної школи Домінік Кола вважає, що громадянське суспільство – це найвища форма суспільства, свого роду суспільство суспільств, радше, співтовариство, у якому складовими є „асоціації” (сім’я і корпорації), де громадянські відносини регулюються за принципом справедливості [138, с.451]. Відповідно до теорії Д. Кола, громадянському суспільству логічно і хронологічно передуює держава – вона є

умовою можливості існування громадянського суспільства, оскільки без держави громадянське суспільство наражається на саморуйнацію. Держава вносить загальність, спільність у громадянське суспільство, де частковості прийняли небачений розмах. Громадянське суспільство покликане гарантувати безпеку, захист права власності й особистої свободи. Але ці завдання воно не могло б виконати, „якби йому не довелося перевершити самого себе в пориванні до загальної справи... Корпоративний дух, який народжується з легітимності власних інтересів різноманітних груп, перетворюється в дух державності” [138, с.301-302]. Тобто, йдеться власне про те, що держава укорінюється в можливостях громадянського суспільства, одночасно вкорінюючи також одиничне в загальному, множинне – в одиничному. В цілому концепція Д. Кола корелює з теорією Гегеля. Д.Кола вивчає й доводить доцільність теоретичних висновків та обґрунтувань в гегелівській теорії громадянського суспільства.

Серед існуючих концепцій громадянського суспільства особливе місце займає концепція лідера сучасного неофункціоналізму, американського вченого Джеффри Александера. Саме в ній громадянське суспільство визнається сферою „універсалізованої соціальної солідарності”; сферою, яка має інтереси відмінні і від інтересів держави, і від інтересів неполітичних сфер. Але не будучи ізольованим ні від неполітичних сфер, ні від держави, громадянське суспільство як певний соціальний вимір приймає на себе деякі зобов’язання, від яких залежить його життєдіяльність. Тобто, громадянське суспільство характеризується як сфера, котра покликана одночасно виражати колективну солідарність та індивідуальний волонтаризм.

На думку Дж. Александера, „громадянське суспільство – це історично обмежена взаємозв’язками колективність, ізоморфна нації, яка усвідомлює себе в термінах історії, високої культури і місцевих легенд про особливості національного засобу існування...” [3, с.32]. Відповідним чином можна говорити про існування національних типів громадянського суспільства.

Наприклад, для французів громадянське суспільство – це „улюблена нація”, іконографічно зображена у вигляді богині свободи – „Маріанни”; для сучасних американців універсальний зміст громадської солідарності набуває расового відтінку і виражений терміном „різнокольорове суспільство”. Іноді ж універсальні зв’язки ґрунтуються на гранично узагальнених цінностях – правах і гуманності, до того ж виражених у конкретних національних культурних формах. Масштаби цих зв’язків сьогодні виходять за рамки національної межі, віддзеркалюючи факт глобалізації людської єдності, яка солідаризується на теоріях абстрактного суспільного права і справедливості.

Деякою мірою з концепцією Дж. Александера збігається теорія російського дослідника О.С. Панаріна, який хоч і розміщує громадянське суспільство в неполітичній сфері, визначаючи його як „сукупність неполітичних відносин (економічних, духовно-моральних, релігійних і культурних) громадян і їх асоціацій, що є заснованою на принципах самодіяльності, невідповідності й автономії стосовно держави”, проте, вважає його реалізацією посилення колективістських відносин [216, с.309]. Прихильницею етико-центричної, колективістської домінанти при формуванні громадянського суспільства є також російська дослідниця І.А.Василенко, яка вважає, що громадянське суспільство існує завдяки поєднанню почуття тривоги з діяльною відповідальністю громадянина [35, с.9].

Інший ракурс визначення громадянського суспільства пропонує Е.Геллнер. У книзі „Доля свободи: громадянське суспільство і його конкуренти” він розглядає громадянське суспільство як сукупність неурядових інститутів, достатньо сильних, аби слугувати противагою державі, і, не заважаючи їй, виконувати роль арбітра між групами приватних інтересів. Він зауважує, що „громадянське суспільство” є унікальним досягненням Північноатлантичного регіону, яке розвивалось за принципами індивідуальної свободи після 1945 року. Адже закриті традиційні співтовариства реалізують інший рід свободи, яка є опосередкованою жорсткою соціальною одиницею з її

ритуалами і груповою мораллю. ХХ століття продемонструвало феномен тотальної державної централізації, що розтирає на порох усі суспільні інститути. „Житель” громадянського суспільства...– щасливчик, тому що не пов’язаний соціальними і релігійними обмеженнями, сам обирає собі цілі і, за домовленістю з співгромадянами, встановлює той або інший соціальний устрій – саме за цими ознаками він відрізняється від мешканців суспільств, що належать до інших типів” [56, с.61-69].

Ряд вчених, що вивчають можливості і межі поняття „громадянське суспільство” стосовно до світу незахідних країн, (О.П. Васил’єв, Ю.Н. Винокуров, Т.В. Ворожейкіна, О.Р. Зубов, С. Кара-Мурза, М.І. Калашніков, В.О. Рібаков, М.Н. Чешков) вважають, що сучасне громадянське суспільство, є певним етапом розвитку західної цивілізації, а прагнення до його створення набуло загального характеру тільки в зв’язку з тимчасовим глобальним пануванням Заходу в економічній та інформаційній сферах [36; 41; 45; 121; 127; 258; 317].

Англійський спеціаліст Майкл Ігнат’єфф шукає корені громадянського суспільства в особливостях світосприйняття, так би мовити, „західної” людини. Він позначає, що в громадянському суспільстві реалізується ”свобода від” – негативна свобода; в ньому неможлива згода поміж людьми в будь-яких цілях, крім захисту свободи його громадян. Основою громадянського суспільства є поділ і розмаїтість, механізми „стримувань і противаг”. Політичні інститути відділені від культурних і позбавлені можливості одержувати економічні вигоди; чиновники не мають можливості користуватися своїм службовим становищем для особистого збагачення; держава не контролює культурного, релігійного і наукового життя; вільне суспільство отримує можливість контролювати державу. Тут держава відділена від церкви, а суспільство - не пов’язане традиційними моральними наказами. Громадянське суспільство разом із державою упорядковує і контролює „дикий ринок”. Таке „суспільство пропонує тільки захист, але не порятунок”. Інститутами громадянського

суспільства Ігнат'єфф називає вільну пресу, незалежні університети, профспілки, банки, комерційні підприємства, видавництва. Згідно з цією концепцією, ідеї громадянського суспільства загрожують внутрішні (обумовлені неможливістю здійснити мрію своїх громадян про щасливе суспільство) і зовнішні небезпеки (із боку конкурентних суспільств, спроможних найкраще задовольняти моральні потреби своїх членів). „Конкурентами” західного громадянського суспільства називаються іслам і новітні форми азіатського капіталізму (у китайському, тайванському, сінгапурському і малайзійському варіантах), що поєднують ринкову економіку з політичним авторитаризмом при зберіганні закритого родового суспільства [114, с.70–77].

На думку Е. Геллнера та М. Ігнат'єффа, органічні вади громадянського суспільства мають бути компенсовані національною ідеєю, тому що націоналізм надає роз'єднаним людям загальну ціль; функціонально адаптує до наслідків модернізації суспільства; відтворює ритуали колективної приналежності, які раніше здійснювали плем'я, село, община [57, с.131–154; 114, с.70]. Тобто, націоналізм стає чимось на зразок „громадянської релігії”. Багатонаціональні і полікультурні громадянські суспільства не можуть існувати без сильної держави. З іншого боку, громадянське суспільство є найбільше раціональною перспективою в регіонах, де етноси перемішані, а чистота етносу „порушена” міжетнічними шлюбами і т.п. Отже зрозуміло, хоча націоналізм дає рецепт подолання кризи ідентичності, що саме доводять міркування Е. Геллнера та М. Ігнат'єффа, він не є єдиною формою ідеологічної реакції на сучасні процеси глобальних зрушень. Крім нього виникають та розвиваються такі могутні інтелектуальні течії, як лібералізм, консерватизм, комунізм, які в свій спосіб віддзеркалюють пошуки певного суспільного ідеалу, адже стратегія громадянського суспільства базується на досвіді реального плюралізму та демократії.

Американський політолог Ієн Шапіро навів серединний підхід між ліберально - демократичним і соціал - демократичним підходами. Тобто він відкинув точку зору, згідно з якою демократія – це єдиний чинник встановлення справедливості. На його думку, демократія ефективна тільки тоді коли структурує людську діяльність, при цьому можлива будь-яка форма її втілення. Він вважає за необхідне наявність трьох основ, які створюють громадянське суспільство:

- 1) учасники різноманітних сфер соціального життя взагалі повинні бути вільними, щоб самостійно домовлятися щодо необхідності свого співробітництва;
- 2) у такому суспільстві не може бути пріоритетною яка-небудь одна концепція цінностей (плюралізм);
- 3) має дотримуватися автономія різноманітних сфер громадянського суспільства [321, с.14–18].

Наприкінці 80-х рр. – початку 90-х рр. східноєвропейські радикальні мислителі З. Захарієв, Д. Плевнік запропонували поняття „соціалістичне громадянське суспільство” [111, с.7; 226, с.120]. Пропонуючи таку модель, зазначені автори були стурбовані пошуком конкурента громадянського суспільства „буржуазного типу”. Введення такого поняття, вочевидь, було не тільки продиктовано ідеологічним протистоянням західної і радянської систем, але і прагненням висловити цивілізаційні відмінності в уявленнях про громадянське суспільство і його типи. На їхню думку, в основі громадянського суспільства в країнах Східної Європи і Росії лежать не матеріальні цінності, як на Заході, а солідарність між членами суспільства, вільне і творче розкриття здібностей.

Виникнення терміна „соціалістичного громадянського суспільства” і самої концепції викликало ліберальну критику. Так, угорський політолог А. Аг заявив, що громадянське суспільство - це структура, яка пронизує всі суспільні інститути і відносини, встановлює фундамент демократичної організації в

цілому, тому не слід економічні відносини виводити за межі громадянського суспільства. Навпаки, необхідно перенести на Схід ринкову модель економіки, без якої в Східній Європі блокується формування організованого громадянського суспільства [2, с.43–44]. Подібну точку зору на громадянське суспільство як результат ринкового розвитку господарства відстоює російський дослідник О.Х. Бурганов. Він вважає, що саме "співвласництво громадян у національному багатстві через його індивідуалізацію, оформлену в акціонерному і кооперативному капіталах, стає серцевиною спільної діяльності громадян, які самостійно організуються, утворюючи громадянське суспільство" [33, с.99–107]. З критикою подібного „лібералізму” виступив проф. Б.Г. Капустін. На його думку, гайдаровські реформи в Росії вже довели, що ринкове реформування без демократизації суспільства веде лише до зниження громадянської активності і сприяє посиленню етатизму [126, с.39–64].

Узагальнюючи концептуальні уявлення про громадянське суспільство, авторка вважає, що в цілому концептуальна творчість по даній проблемі саме сьогодні скоріше триває в двох напрямках. Прихильники першого напрямку ототожнюють громадянське суспільство з державою, у якій юридично забезпечені і політично закріплені основні права і свободи особи [49; 71; 109; 115; 166]. Представниками другого напрямку громадянське суспільство розглядається ширше, ніж „правова, цивілізована держава”. Тут громадянське суспільство уявляється як сфера суспільних відносин, що включає систему незалежних або автономних від держави інститутів. Крім того, у рамках даного напрямку існує дві точки зору на співвідношення „політичного” і „соціального” в системі інститутів громадянського суспільства. По-перше, громадянське суспільство визнається феноменом, інституціональною основою якого є соціальні групи, організації і рухи винятково неполітичного, недержавного характеру [150, с.89; 263, с.22-31; 122, с.112–122]. Виходячи з цього, громадянське суспільство трактується як сфера міжособових відносин і

соціальних груп. З громадянським суспільством не слід змішувати два інших феномена: політичне суспільство і іноді і глобальне суспільство (власне людство).

В рамках другої думки громадянське суспільство визначається і як політичний феномен. Його прихильники наполягають на тому, що в ньому є присутнім політичний вимір (О.М. Аринін, В.Є. Гулієв, М. Кляйнеберг, Л.С. Мамут, О.М. Мігранян, С.П. Перегудов, Є. Рашковський, Л.М. Романенко, С.І. Семенов, О.І. Соловйов, О.Ю. Сунгуров, Б.М. Топорнін та ін.) [270; 71,с.16; 135; 189; 222; 238,с.217; 245; 247; 248; 273; 280]. Відповідно, інституціональна структура громадянського суспільства включає не тільки соціальні рухи і громадські організації, але і політичні партії, орієнтовані на участь у державній владі. Зокрема О.Ю. Сунгуров пропонує підхід, відповідно до якого громадянське суспільство – це специфічний процес комунікації між державою і громадянином, який є можливим лише при дискурсивних, діалогових відносинах між обома суб'єктами, різноманітними структурами, до яких можуть бути віднесені і партії [280, с.34–49]. Сунгуров критикує ототожнення громадянського суспільства із соціальним порядком, який сприяє розвитку особистості і самодіяльних суспільних асоціацій, оскільки в такому розумінні використання самого терміна „громадянське суспільство” стає надлишковим, по суті ототожнюючись з поняттям демократії. На нашу думку, остання інтерпретація є найбільш адекватною існуючій реальності, тому що сучасна практика доводить неправомірність виділення партійно-політичної сфери в особливе „політичне суспільство”. Про це говорить факт взаємопроникнення партійної і групової (суспільної) активності, який є розповсюдженим в сучасній політичній практиці. Особливо цей процес стає наявним у суспільствах перехідного типу, де спостерігається, так називана „партизація” інтересів (тобто, коли соціальні інтереси в зв'язку зі слабкою структуризацією громадянського суспільства намагаються бути вираженими в першу чергу через політичні партії). Тому в ряді випадків майже неможливо відокремити

„громадянський” інтерес від „політичного”, і цей поділ, навіть якщо і провадиться, то має сенс лише з нормативної точки зору. Вітчизняні прихильники цього підходу виходять із того, що сучасний громадянин виявляється не стільки в статусі, скільки в дії, у виборі і прийнятті рішень соціально-значимого характеру [328, с.168]. Таке ж розуміння існує у Р.Даля, який вважає, що „для демократії „політики” і „громадяни” – взаємозамінні терміни” [83, с.165]. Модель демократичної громадянськості заснована на громадянській політичній участі, оскільки вона є показником ціннісних переваг і інтересів. Політика не є „злом”, чи „брудом”, а є засобом досягнення згоди, тому, участь в політиці є обов’язком громадянина, який прагне мати право та відстоювати його. Реальне громадянське суспільство – це протиборство, що ведеться в рамках певної єдності, не знищуючи її. Дана точка зору (політичне як частина соціального) дозволяє також побачити в громадянському суспільстві не тільки продукт буржуазного розвитку, а більш стародавній феномен, який існував в історії людства з моменту виникнення держави і державно-політичних відносин в різноманітті історично-конкретних модифікацій.

Прихильником концепції „політичності” громадянського суспільства є також іспанський проф. Х.М. Росалес, який досліджував різноманітні варіанти досвіду демократизації і прийшов до висновку, що ключовим чинником демократичної консолідації є залучення громадянського суспільства до сфери публічної політики. На його думку, „відмова від себе самого”, патріотизм, як результат вільного вибору суспільного інтересу, є умовою для життя в суспільстві, як у республіканському, так і в націоналістичному [248, с.94]. Подібна позиція фіксує межу обриву в тоталітаризм, де суспільство уже починає впливати на індивіда сильніше, ніж індивід на суспільство; коли принижуються духовні і моральні принципи особистісної автономії; коли патріотизм більше не можна вважати явищем моральним. Саме тому для зберігання цінності політичної участі в житті суспільства є таким необхідним принцип автономії особи, який виховує і реалізує індивідуальну етику.

Сучасні уявлення виходять із того, що громадянське суспільство – реальна, а не ідилічна форма буття. Вони розвиваються на стику правових, державних, суспільних і культурних проблем, вказуючи на існування типів і проявів громадянського суспільства, його інститутів й характерних особливостей в окремих соціумах. Безліч сучасних інтерпретацій поняття „громадянське суспільство”, робить фактично неможливим їх одночасне визнання, хоча вони і мають загальну історичну і теоретичну традицію. При всій їх інваріантності сучасні уявлення розділяють три ідеї, на яких базується сучасний світ і які пояснюють історичну еволюційність та безперечну цінність концепту „громадянське суспільство”:

1. Ідея свободи, що завжди втілює прагнення особистісної автономності;
2. Ідея права, завдяки якому суспільство здійснює прагнення до солідарності;
3. Ідея демократичного розвитку, що відповідає принципам розумності людського співіснування.

Визнання цінності концепту, що виражається терміном „громадянське суспільство” здійснюється на всьому протязі історії політичної думки від часів Стародавньої Греції аж до сучасності через відтворення загальнолюдського ідеалу про гармонійну взаємодію держави, суспільства й особистості.

Цивілізаційні особливості взаємодії держави, суспільства та особистості суттєво позначилися на змістовному розвитку концепту „громадянське суспільство”. Так, на Заході концептуалізація громадянського суспільства вже на початок ХХ ст. була зведена до економічного чинника з максимальним розвитком індивідуалізму, приватно-правових відносин, із жорстким протиставленням державі. Східнослов'янський світ (особливості якого розглядалися на прикладі російського суспільства) позначив іншу парадигму – встановлення загального блага через формування „загальної моральної перспективи”. Тут ідея індивідуалізму оцінювалася в перспективі некапіталістичного розвитку. Тут тривав пошук симфонічної єдності особистості і колективу (ідея соборності) на базі релігійно-етичної традиції.

Проте, іноді це призводило до здебільшого недооцінювання політико-правового чинника, держави і навіть оцінки останньої як ворожої громадянському суспільству зовнішньої сили (слов'янофільство, анархізм).

Гіпертрофія державності в Росії і відсутність її в Україні (до 1991 р.) розглядаються з універсалістської, тобто західницької точки зору, як „слабкість”, „нерозвиненість”, свідчення „неправильного шляху”. З погляду цивілізаційного - це повинно мати більш глибоке пояснення на рівні ментальності, тобто на глибинному рівні колективної та індивідуальної свідомості, що розвивалася під впливом соціокультурних чинників: традицій, культури, соціальних структур і політичних інституцій суспільства.

Отже, з історії концептуального розвитку поняття „громадянське суспільство” виникає гіпотеза про те, що, мабуть, правильніше говорити про „громадянські суспільства”, замість того, щоб говорити про „громадянське суспільство”. Йдеться власне про можливість і необхідність типологізації громадянських суспільств, оскільки теоретичні розробки завжди корелюють з існуючим феноменом.

Історичний і деякою мірою цивілізаційний аналіз цього концепту дозволяє визнати громадянське суспільство національним явищем, сферою національних інтересів, що передує виникненню держави, сприяє легітимації державної влади та її зміцненню, бо політичне самовизначення є більш об'ємним за державне. Згодом, ця сфера існує між державою (тобто загальним інтересом) та громадянином (тобто особою, яка здатна на самостійний вибір у відносинах з іншими особами та державою). Тобто громадянське суспільство – це сфера, в межах якої постають та вирішуються питання співіснування одиничного та загального. Оскільки ж „загальне” інституалізується через державу, або націю, то й існування громадянського суспільства пов'язується з виникненням політико-правових відносин між особою та державою, між особою та нацією.

Громадянське суспільство – це динамічне середовище комунікативних зв'язків, які ситуативно виникають, розвиваються та припиняються, у разі вирішення проблеми, утворюючи систему заходів необхідну для вирішення тих чи інших питань. Іноді, якщо проблема часто повторюється та тимчасові комунікативні зв'язки поглиблюються, утворюється певний механізм її вирішення.

Саме соціальна комунікація як процес встановлення соціальних зв'язків, як механізм передачі смислів, як розвиток смислів в соціальному часі й просторі, як основа процесу суспільного обміну, як взаємообмін не тільки смислами, але й речовий та енергетичний обмін, який породжує взаємозв'язок утворює суспільство, яке в процесі взаємодії із державою проявляє себе як „громадянське”.

Громадянське суспільство як комунікативна система не має жорстких меж, тому говорячи про її обов'язкову публічність, ми не можемо говорити про її абсолютну неполітичність та незалежність від держави. Навпаки, розвинуте громадянське суспільство співіснує поруч з державною сферою, утворюючи майже прозорі рубежі. Таке співіснування реалізує максимальність та адекватність обратного зв'язку. Тому до сфери громадянського суспільства відносимо, наприклад, й партії, які є певною перехідною ланкою від інтересів громадянина до сфери державної політики. Саме аморфність, прозорість, рухомість меж громадянського суспільства є його відзнакою. Хоча громадянське суспільство – це завжди опозиційна державі сфера, проте вона сприяє компромісу між громадянською свободою й правами, та обов'язками щодо реалізації загального, державного інтересу. Заходи по досягненню компромісу відповідають потребам історичного розвитку того чи іншого суспільства. Тому злагода в одному суспільстві досягається шляхом максимальної участі в політичному житті, а в іншому суспільстві перспективи розвитку залежать від політичної неангажированості громадян.

Можливості типологізації феноменів громадянського суспільства фіксуються умовами їх історичного розвитку, тобто йдеться про відмінності, які становлять основу типологізації. З іншого боку, оскільки мова йде про типи саме громадянського суспільства, то необхідно визначити те загальне, що дозволяє використовувати термін „громадянське суспільство” відповідно до всіх типів суспільств.

Громадянському суспільству в розвинених країнах світу належить ініціатива щодо проведення радикальних економічних, структурних реформ, які призвели і призводять до забезпечення прав людини. Завдяки цьому особистість має гарантію вільного вибору форм економічного і політичного буття, інших важливих потреб і інтересів. Громадяни беруть активну участь у формуванні правової держави, у якій перевага віддається принципу верховенства права і пріоритетові прав особистості, зокрема, що стосуються її соціальних і демократичних спрямувань.

Дослідження шляхів становлення, функцій і тенденцій формування громадянського суспільства в Україні збагачує теоретичну політичну думку, сприяє відтворенню нормального політичного процесу. Сучасний перехідний стан нашого суспільства ускладнений ситуацією, за якої старі механізми забезпечення соціально-політичного порядку виявилися недіючими або малоефективними, а нові ще тільки розробляються. За цих умов надзвичайно великого прогресивного значення набуває процес опанування громадянами навичок практичної та ефективної участі в розв’язанні нагальних проблем громадського життя, їхнього ставлення до існуючих політичних інститутів та процесів, партій, громадських рухів, які реалізують найрізноманітніші підходи щодо перспектив державно-політичного і соціально-економічного розвитку України.

Актуальність даного аспекту проблеми визначається тим, що Україна, здобувши політичну незалежність, створює свою державність. Цілеспрямований, ефективний розвиток у ній сучасних політичних інститутів і

процесів вимагає ґрунтовного політологічного аргументування, теоретико-методологічних розробок найважливіших концепцій і механізмів щодо подолання неприйняттого стану в багатьох галузях життєдіяльності людини, суспільства і держави.

Шлях утвердження державної незалежності нелегкий. Українське суспільство переживає серйозні випробування, успішне подолання яких безпосередньо пов'язується певними соціальними силами із формуванням громадянського суспільства і створенням демократичної, правової держави. Проведення реформ, зорієнтованих на втілення ідеалів свободи, демократії, справедливості, людського виміру політики, гуманізму висуває назріле завдання інноватизації політичної науки України, вивчення й критичного використання світового досвіду політичного реформування суспільства.

Значний інтерес становить іноземний досвід розв'язання соціальних і політичних проблем забезпечення злагоди, формування і використання механізмів взаємодії громадянського і політичного суспільств. В основу процесів розвитку суверенної незалежної державності України покладено як національні інтереси і традиції, так і загальнолюдські цінності. Громадянин, громадянське суспільство, соціальна, правова держава, демократія, політична культура і політична свідомість виступають невід'ємними складовими єдиного соціоструктурного утворення.

Виходячи із зазначених передумов, у даному підрозділі ми окреслимо джерельну базу дослідження громадянського суспільства в Україні та проаналізуємо основні теоретичні підходи до концептуалізації цього явища.

В основу дослідження покладено переосмислення науково-теоретичних і методологічних праць вітчизняних і зарубіжних фахівців щодо проблем розвитку ідеї громадянського суспільства в історії політичної думки, щодо проблем взаємовідносин суспільства і держави, а також стосовно проблем соціокультурного розвитку суспільства у взаємозв'язку із соціально-політичними процесами сучасності. На основі емпіричних даних простежено

реалізацію засад громадянського суспільства в українських умовах, особливо в контексті розвитку та зміни партійно-політичної системи, політичного процесу та електоральних кампаній. Використано результати соціологічних моніторингів, опитувань громадської думки, статистики громадської активності, законодавчих пропозицій щодо врегулювання сфери громадянського суспільства

У роботі використані також нормативно-правові джерела: Конституція України, Закон України „Про громадянство України” від 18 січня 2001 р.; Закон України „Про політичні партії в Україні” від 5 квітня 2001 р.; Закон України „Про вибори народних депутатів” від 18 жовтня 2001 р.; Закон України „Про звернення громадян” від 2 жовтня 1996 р.; Закон України „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 5 квітня 2001 р.; Закон України „Про об’єднання громадян” від 16 червня 1992 р.; Закон України „Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 р.; Закон „Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р.; Закон України „Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації”, Закон України „Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування”, Указ Президента України „Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні” від 31 серпня 2001 р.; Указ Президента України „Про заходи щодо подальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді” від 29 червня 2001 р., постанови Кабінету міністрів України, міжнародні угоди України, проекти змін до законодавства у сфері громадянського суспільства.

У науці склалася певна традиція щодо вивчення феномена „громадянське суспільство”, але вона була обтяжена протягом деякого часу принаймні двома ухилами. По-перше, деякі дослідники скептично ставилися до самої ідеї громадянського суспільства і похідних від неї; до того ж протягом тривалого часу дослідження даної проблеми вітчизняною наукою взагалі не велось. По-друге, відтоді, коли про громадянське суспільство заговорили відкрито, чимало

вітчизняних вчених і політиків стали схильними сліпо копіювати теоретичні й практичні надбання західної політології та політичної практики.

Із різним ступенем повноти досліджено історичні, соціально-економічні, політико-правові, ідеологічні та інші аспекти громадянського суспільства і правової держави. Зважаючи на складність і багатоплановість досліджуваної проблеми, а також на міждисциплінарний характер багатьох досліджень даних феноменів, можна виділити декілька напрямків у цій галузі.

Серед вивчених джерел існує багато праць, цінних у плані постановки, вирішення деяких проблем теоретичного порядку та розробки методики дослідження, а також у плані введення в наукових обіг багатого емпіричного матеріалу. Вони належать світовій, а також вітчизняній теоретичній думці.

Значна кількість робіт останніх двадцяти років присвячена дослідженню проблем генезису громадянського суспільства і правової держави, характеру структурних змін у них. Це праці таких учених, як С.С. Алексєєв, В.А. Варивдін, К.С. Гаджиєв, Б.Я. Замбровський, М.І. Козюбра, В.В. Копейчиков, А.О. Лузан, Г.Н. Манов, М.І. Михальченко, А.В. Одинцова, С.П. Перегудов, В.Г. Смольков, З.М. Черніловський, Ю.С. Шемшученко та ін.

Аналіз наукових праць свідчить про усвідомлення вченими нових завдань і реалій, відмову від догм і стереотипів у галузі оцінки ролі сучасного громадянського суспільства в життєдіяльності людини, створення новітньої теоретичної моделі. Певна увага приділяється аналізу перехідного етапу в житті суспільства, його функціям, параметрам, тенденціям розвитку.

Звичайно, що і громадянське суспільство, і держава, а також їхні інститути створювалися для досягнення гармонії між різними соціальними силами й інтересами. Але це найчастіше було недосяжним ідеалом. Знайти шляхи наближення до цього ідеалу – завдання політичної науки і практики, розв'язання якого буде свідчити про рівень цивілізованості суспільства.

В останні роки значно активізувалося вивчення політичних процесів, на розвиток яких активно впливає зарубіжна політологія. Увагу дослідників

привертають її теоретичні та методологічні основи, роль і місце в сучасному суспільствознавстві, функції, тенденції розвитку, нові концептуальні напрямки. Такими є роботи Г.К. Ашина, О.В. Бабкіної, Ф.М. Бурлацького, Д.Г. Видріна, О.А. Галкіна, К.С. Гаджиева, В.М. Гейця, А.І. Ковлера, А.П. Кочеткова, О.М. Мироненка, М.М. Мокляка, Ф.М. Рудича, В.М. Селіванова, А.О. Федосеева, Г.Х. Шахназарова та ін.

Аналізуючи сучасну західну політологічну думку щодо висвітлення проблем громадянського суспільства дослідниця спирається на праці західних політологів, юристів, філософів, істориків, які пропонують нові підходи до аналізу даного поняття і його сутності. Вони пов'язані, по-перше, з глибокими суттєвими змінами самої моделі громадянського суспільства на Заході в епоху науково-технічної революції, по-друге, з крахом моделі соціалізму, що існувала в колишньому СРСР і країнах Східної Європи.

Належне місце відводиться розгляду етичних передумов, історичних типів громадянського суспільства; кінцевому і безкінечному в громадянському суспільстві та державі в рамках гегелівської філософії і права; відродженню античного поняття громадянського суспільства; відмінності його моделей у різних країнах. Аналізуються важливі аспекти взаємовідношень сучасної держави, політичних еліт і громадянського суспільства. У зв'язку з цим постає питання про легітимність влади, яка обирається народом, висловлює його суверенну волю через обраних представників, які знову обираються або змінюються протягом деякого часу, і шляхом голосування приймає закони. Суверенітет народу має регулюватися конституцією, законами, які дозволяють легітимності держави виражатися в конкретних формах. На таких засадах можливе встановлення унормованих взаємозв'язків між громадянами, які об'єднані в громадянське суспільство. Про це йдеться в працях А. Ага, Г. Алмонда, А. Арато, Р. Арона, Е. Боголова, А. Боднара, Р. Дарендорфа, Ж. Зіглера, Дж. Кіна, Д. Кола, В. Корпі, М. Крізана, Д. Ловелла, В. Маліна,

П. Ожье, Д. Плевніка, Р. Пула, Л. Растрепо, Г. Роде, А. Тея, Л. Тойнбі, І. Шапіро та ін.

Вивчення теоретичної спадщини зарубіжних учених має призвести до більш активного впровадження тих методів дослідження, які ще недавно не застосовувалися або недостатньо використовувалися вітчизняною політичною наукою. Розробка зазначеної проблематики значно збагачує теоретичний потенціал суспільствознавства і її можна вважати і певним результатом, і процесом накопичення політологічних знань. Проте політична думка ще не має певних теоретико-методологічних розробок, які б характеризували сучасний стан і перспективи розвитку громадянського суспільства.

Як суспільство, відокремлене від держави, як сфера недержавних суспільних інститутів і відносин, громадянське суспільство не було та й не могло бути об'єктом дослідження радянського суспільствознавства. Всеохоплююче одержавлення суспільного життя, як головна характеристика тоталітаризму, не залишало місця не лише для громадянського суспільства, а й для його наукових досліджень. Сама ідея відокремленого від держави суспільства була неприйнятною для тоталітаризму. „Упродовж більшої частини російської історії, включаючи сюди і радянський період, – писали на початку 90-х років ХХ ст. російські дослідники О.І. Шкаратан і Є.М. Гуренко, – держава виступала в ролі вседержителя, розглядаючи себе як надсуспільну абсолютну силу. Не випадково, що в нас бідна традиція навіть пошуків – не кажучи вже про практичний досвід у галузі демократизації і самоврядування – цих важливих сторін позадержавної форми організації територіальних і виробничих спільнот” [120, с. 153–162].

Тож не дивно, що навіть терміна „громадянське суспільство” немає в більшості виданих за радянських часів словниках та енциклопедіях. Відсутній він, зокрема, і в п'ятитомній „Философской эциклопедии” видання 1960-1970 рр. (м. Москва), у „Философском энциклопедическом словаре”, у „Кратком политическом словаре” Громадянське суспільство не було об'єктом

досліджень. Йшлося про нього при аналізі поглядів К. Маркса, який використовував термін „громадянське суспільство” у своїх ранніх творах, зокрема у зв’язку з критикою поглядів Гегеля. Як зазначається в „Философском словаре” 1968 року видання, у „подальшому недостатньо чіткий термін „громадянське суспільство” Маркс заміняє строгими науковими поняттями – економічна структура суспільства, економічний базис, спосіб виробництва тощо” [113, с. 217]. Офіційна радянська філософія визнавала „громадянське суспільство” недостатньо чітким терміном, а тому й не приділяла ні цьому терміну, ні відповідному суспільству уваги. Розробка концепції громадянського суспільства радянськими дослідниками розпочалася лише в умовах ”перебудови” на межі 80-90-х років ХХ ст.

Одним із перших концептуальних за характером досліджень з цієї проблематики була стаття відомого російського філософа і політолога К.С. Гаджиева „Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования” [52, с. 20]. Автор статті наголосив на необхідності розробки концепції громадянського суспільства, виокремив низку дискусійних її моментів і, зокрема, відзначив: „Звертає на себе увагу також факт відсутності скільки-небудь помітних праць, присвячених громадянському суспільству, аж до другої половини 70-х років нашого століття, і в західному суспільстві в цілому. Це багато в чому пояснюється тим, що тут під суспільством взагалі малося на увазі передусім громадянське суспільство. Розуміючи під суспільством незалежний від держави комплекс інститутів, відносин, норм і цінностей, західна соціологія не вважала за необхідне спеціально підкреслити, що суспільство – громадянське... Відродження інтересу до проблеми громадянського суспільства в західному суспільствознавстві припадає на другу половину 70-х і на 80-ті роки. Особливої актуальності й значущості ця проблема набула у зв’язку з тими історичними процесами, які асоціюються з подальшим розширенням ареалу ліберальної демократії, поширенням демократичних цінностей, принципів та інститутів на

нові країни і регіони. Мова йдеться передусім про європейський континент, де з другої половини 70-х років народи Греції, Іспанії, Португалії, покінчивши з авторитарними режимами, стали на шлях демократичних перетворень, а в кінці 80-х – на початку 90-х років зазнали краху тоталітарні режими у східноєвропейських країнах і СРСР” [52, с. 22].

Логічним продовженням цих суджень К.С. Гаджиева є твердження відомого польського політолога, професора Варшавського університету Є. Шацького, який ідею громадянського суспільства називає „дисидентською” [262] і зазначає: „потрібно почати з деяких фактів, які відносяться до новітньої історії ідеї громадянського суспільства у Східній Європі. По-перше, цей термін, який зовсім не випадково має сьогодні вигляд як головне гасло опозиції, спрямоване проти комунізму, набув популярності лише у 80-ті роки... популярність терміна „громадянське суспільство” не була рівномірною в географічному плані: найбільшого поширення він набув у Польщі, дещо меншого – в Угорщині, у Чехословаччині ж його використовували відносно рідко. Наприкінці 80-х років термін „громадянське суспільство” почав поширюватися в республіках колишнього Радянського Союзу” [52, с. 70].

Французький дослідник Д. Кола в кінці 80-х років писав: „Починаючи з 70-х років нашого століття жоден термін не користувався більшою популярністю, ніж „громадянське суспільство”; кочуючи з наукових публікацій до газетних сторінок, він і тепер залишається предметом нескінченних дискусій. З часу його першого вживання в XVI ст. в коментарях до „Політики” Аристотеля цей термін постійно присутній у французькій мові. Дехто вдається до нього для осуду розриву між „громадянським суспільством” і „політичним суспільством” (тобто світом професіоналів від політики), інші протиставляють у більш широкому сенсі „громадянське суспільство” державі (відповідно до традиції, яка бере початок від Маркса), а теоретики правової держави, наслідуючи гегелівську традицію, вбачають у державі умову для створення громадянського суспільства” [139, с. 251].

Таким чином, розробка концепції громадянського суспільства здійснювалася паралельно з процесами демократизації як у західних, так і в колишніх соціалістичних країнах. Найбільше відповідних праць, майже виключно статей, припадає на 90-ті роки, особливо на їх першу половину. У Росії це, зокрема, статті Шкаратана О.І., Гуренка Є.М., Шмачкової Т.В., Васильчука Ю.О. Кравченка І.І., Ільїна М.В., Коваль Б.І., Перегудова С.П., Левіна І.Б. [330; 331; 75; 37; 36; 115; 129; 222; 164], опубліковані в журналі "Политические исследования" ("Полис"), „Рабочий класс и современный мир”; статті Смолькова В.Г., Замбровського Б.Я., Одінцової А.В., Кочеткова А.П., Варивдіна В.А., Васильєва В.А. у журналі „Социально-политические науки” (пізніше – „Социально-политический журнал”) [269; 109; 206; 150; 34; 36].

У „Полисе” в цей період були опубліковані також статті про громадянське суспільство зарубіжних дослідників Шапіро І. та Арато А. [299; 8]. К.С. Гаджієв опублікував ще одну статтю про громадянське суспільство [50], а також виокремив спеціальні глави про це суспільство в написаних ним навчальних посібниках із політології [52]. Глави або розділи про громадянське суспільство були включені також до багатьох інших підручників і навчальних посібників з політології, виданих як у Росії [29; 41; 91; 109], Білорусі [95], так і в Україні [65; 74; 137; 193]. Термін ”громадянське суспільство” набув повноправного статусу в політологічних словниках.

Українські дослідники, зокрема Павленко Р., Рябов С., Обушний М., Ільчук Л., Рябчук М.Ю., Барков В., Мокляк М. [213; 259; 205; 117; 260; 21; 194], звернулися до розробки проблем громадянського суспільства в основному лише в другій половині 90-х років. Останнім часом в Україні проблематиці громадянського суспільства були присвячені праці Г.П.Щедрової, І. Кресіної, В. Климончука, А. Карася, Н. Ротар та ін. [154; 129; 144; 251; 253; 263].

Головна увага в переважній більшості зазначених праць як українських, так і зарубіжних дослідників приділяється аналізу загальнотеоретичних проблем концепції громадянського суспільства: історії виникнення,

становлення і розвитку ідеї громадянського суспільства, його структури, взаємозв'язку з державою, значення концепції громадянського суспільства для демократичного суспільного розвитку тощо. Конкретні аспекти становлення громадянського суспільства в тій чи іншій країні і особливо механізми його впливу на державу, досліджуються значно рідше. Як би там не було, „на сьогоднішній день, – зазначають Р. Павленко і С. Рябов, – безперечно можна констатувати принаймні відновлення в правах самого поняття „громадянське суспільство”, яке перед цим було вилучене з нового політичного лексикону, а зараз стало ледве не одним з ключових” [214, с. 23].

Хоча концепція громадянського суспільства набула вже, так би мовити, академічного статусу – стала складовою структури і змісту навчальної літератури з політології, у ній далеко ще не все з'ясовано. Так, до останнього часу немає визначеності щодо сутності і структури громадянського суспільства, його співвідношення з державою. У науковій літературі досить поширеним є твердження про те, що громадянське суспільство є неполітичним утворенням. Тим самим такі важливі політичні інститути громадянського суспільства, як політичні партії, громадсько-політичні організації, засоби масової інформації виносяться за межі цього суспільства, і саме воно позбавляється найважливіших засобів впливу на державу, тоді як такий вплив є головним у концепції громадянського суспільства, без нього воно втрачає сенс.

Дискусійний характер низки проблем концепції громадянського суспільства обумовлює необхідність аналізу цих проблем у даній дослідницькій роботі, при тому, що центральними в ній є виокремлення політичних інститутів громадянського суспільства як засобів його впливу на державу та дослідження процесів становлення цих інститутів у сучасній Україні.

В Україні вже є певні наукові напрацювання в цьому напрямку. Це передусім дослідження процесу становлення в Україні багатопартійності Білоуса А.О., Гараня О.В., Кременя В.Г., Базовкіна Є.Г., Якушика В.М.

Голобуцького О.П., Яблонського В.М., Назаренка Б., Ворошилова О., Костилюєвої О. Є окремі дослідження: профспілкового руху Кулік В.; засобів масової інформації Копиленка О.П., Костенка Н., Москаленка А.З., Губерського Л.В., Іванова В.Ф., Вергуна В.А.; виборчої системи Кіс Т.І., Надайс А.; місцевого самоврядування Безсмертного Р., Грицяка І., Кампо В. Зазначені та інші праці українських дослідників використовуються в дослідженні для висвітлення становлення і функціонування цих суспільних інститутів саме як політичних інститутів громадянського суспільства та їх впливу на українську державу.

Таким чином, за своєю сутністю громадянське суспільство є сферою недержавних суспільних інститутів і відносин. Сенс концепції громадянського суспільства існує лише в межах дихотомії „громадянське суспільство – держава” і полягає в установленні партнерських відносин між суспільством і державою, підпорядкуванні держави суспільству, обмеженні свавілля державної влади. Опозиція „громадянське суспільство – держава” зовсім не означає неполітичності цього суспільства і протиставлення його політичній владі взагалі. Громадянське суспільство є також і політичним утворенням. Політичні відносини, як відносини з приводу влади, притаманні громадянському суспільству, однак у ньому вони не є державно-політичними. Політичність громадянського суспільства виявляється в двох основних аспектах: по-перше, у наявності в ньому політичних інститутів – політичних партій, громадсько-політичних організацій, засобів масової інформації тощо, через які воно взаємодіє з державою; по-друге, у самій взаємодії громадянського суспільства з державою, як головним політичним інститутом, будь-які і будь-які відносини мають політичний характер.

Політико-правовою основою відмежування й незалежності громадянського суспільства від держави є конституційне закріплення та реальне забезпечення прав і свобод особи, що можливе лише в правовій державі, з якою громадянське суспільство перебуває в органічній єдності.

У найбільш загальній формі громадянське суспільство може бути визначене як суспільство, відокремлене від держави, сфера недержавних суспільних інститутів і відносин. Виходячи з цього, деякі дослідники розуміють громадянське суспільство як сукупність неполітичних відносин, тобто як неполітичне утворення. Так, відомий російський політолог А. Мігранян під громадянським суспільством розуміє всю сукупність неполітичних відносин, ”тобто економічні, духовно-моральні, релігійні, національні тощо” [189, с. 447].

Така позиція відомого політолога не могла не вплинути на розуміння громадянського суспільства іншими дослідниками, які також виносять політичні відносини за межі цього суспільства, іноді безпосередньо відтворюючи наведене вище визначення А. Міграняна. Так, російський дослідник В.А. Варивдін визначає громадянське суспільство як „сукупність недержавних, неполітичних відносин у суспільстві: економічних, соціальних, сімейних, національних, духовних, моральних, релігійних та ін.” [34, с. 27]. В одному із перших російських політологічних словників зазначається, що „громадянське суспільство – сукупність неполітичних відносин (економічних, національних, духовно-моральних, релігійних і ін.), галузь спонтанного самовиявлення інтересів і волі вільних індивідів та їх асоціацій, що охороняється законами від регламентації їх діяльності з боку державної влади” [34, с. 27].

Подібної думки дотримуються й деякі українські дослідники. „Громадянське суспільство, – пише Г.П. Щедрова, – поняття, що означає сукупність неполітичних відношень у суспільстві: економічних, соціальних, моральних, релігійних, національних і ін.” [263, с. 27]. Аналогічне визначення громадянського суспільства стало надбанням і навчальної літератури. „Зміст поняття громадянського суспільства, – зазначається в одному з перших українських підручників з політології, – включає всю сукупність неполітичних відносин у суспільстві, тобто економічні, духовно-моральні, релігійні, національні” [263, с. 28].

Виключають політичні відносини із структури громадянського суспільства і багато інших дослідників. „Громадянське суспільство, – зазначає російський науковець Данченко В.Т., – це одна із форм спільності людей у їхньому неполітичному бутті, яка прямо залежна від сфери політичної влади і тісно її торкається, але й відмежована від її прямого втручання необхідними нормативними актами” [65, с. 58]. Російський дослідник К.О. Гаджиев, по суті, обходить питання про політичність громадянського суспільства, даючи наступне його визначення: „Громадянське суспільство – це система забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної і духовної сфер, їх відтворення і передавання від покоління до покоління, система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізації приватних інтересів і потреб, як індивідуальних, так і колективних. Ці інтереси і потреби виражаються і здійснюються через такі інститути громадянського суспільства, як сім’я, церква, система освіти, наукові, професійні та інші об’єднання, асоціації, організації тощо” [51, с. 21].

Аналогічну позицію мають російські дослідники А.П. Бутенко і А.В. Миронов: „Громадянське суспільство – збірне поняття, що охоплює всю позадержавну сферу буття громадян та їх об’єднань, тобто всю сферу особистого і сімейного (приватного) життя кожної людини, яка не зазнає регламентації і контролю можновладців, держави” [12, с. 19].

Очевидно, що при такому підході за межами громадянського суспільства опиняються не лише держава, а й політичні партії, тоді як насправді останні є однією з найважливіших складових громадянського суспільства, головною ланкою, яка з’єднує його з державою. Це ж стосується і громадсько-політичних організацій (професійних, молодіжних, жіночих тощо), через які громадянське суспільство також відстоює свої інтереси на державному рівні.

Протилежний зазначеному підхід до розуміння громадянського суспільства виявляється не лише у визнанні його політичності, а й у включенні

до нього держави як однієї із найважливіших складових. Так, російська дослідниця А.В. Одінцева вважає, що „сучасне громадянське суспільство як свій невід’ємний елемент включає і правову державу” і наголошує: „Твердження ж про принципову протилежність держави і громадянського суспільства невірне в методологічному плані і може призвести до хибних висновків на практиці” [206, с. 41]. Інший російський дослідник В.Г. Смольков також вважає правову державу складовою частиною громадянського суспільства [269, с. 10]. Г.П. Щедрова, визначивши спочатку громадянське суспільство як „сукупність неполітичних відношень у суспільстві”, у той же час вважає його елементом правової держави [263, с. 32].

Аргументуючи свою позицію щодо співвідношення громадянського суспільства і правової держави, А.В. Одінцева пише: „Найбільш глибока причина виникнення проблеми громадянського суспільства, розриву між відносною і реальною його формами зв’язана з інститутом держави. Сьогодні громадянське суспільство найчастіше трактується як протилежність, противага державі. Дійсно, з появою держави відбувається своєрідне роздвоєння елементів суспільного життя на суто громадянські і державні. Разом з тим, розвиток держави зовсім не обов’язково веде до придушення громадянського суспільства. Немає однозначної залежності між існуванням держави і наявністю або відсутністю громадянських начал у житті суспільства. Ми вважаємо, що протиставлення громадянського суспільства і держави виникає тоді, коли остання монополізує невласиві їй функції; коли держава, її апарат перетворюються на відірвану від суспільства корпорацію”[206, с. 43].

З цією аргументацією можна було б погодитися, якщо не враховувати, що будь-яка держава, у тому числі й правова, завжди прагне підпорядкувати собі громадянське суспільство і встановити над ним тотальний контроль. І лише існування розвиненого громадянського суспільства, його спротив не дозволяють їй це зробити, роблять саму державу правовою. А отже, якщо не

протиставлення, то, у всякому разі, розмежування громадянського суспільства і держави, завжди має мати місце [263, с. 32].

При наявності зазначених крайніх підходів до розуміння громадянського суспільства найбільш поширеним все ж таки є визнання політичності цього суспільства, але водночас і відокремленості його від держави як політичного інституту. Типовим у цьому відношенні є, наприклад, таке визначення: громадянське суспільство – це „суспільство з розвиненими економічними, культурними, правовими, політичними відносинами між самими індивідами, неопосередкованими державою” [62, с. 129]. Або більш деталізоване: „Громадянське суспільство – суспільство з розвиненими економічними, культурними, правовими і політичними відносинами між його членами, незалежне від держави, але взаємодіюче з нею, суспільство громадян високого соціального, економічного, політичного, культурного і морального статусу, які створюють спільно з державою розвинуті правові відносини” [91, с. 31]. Західні дослідники, як правило, також розуміють громадянське суспільство як відокремлене від держави. Так, група англійських авторів зазначає, що громадянське суспільство „характеризується великою кількістю недержавних організацій, таких як бізнесові фірми, ферми, самостійно зайняті працівники, профспілки, церкви, благодійницькі організації, некомерційні домовласники тощо. Це сповнене життям, активне громадянське суспільство формує середовище, у якому функціонують громадські інститути” [109, с. 19].

Наявність не просто різних, а й протилежних підходів до розуміння сутності громадянського суспільства, і необхідність з'ясування істини спонукає звернутися до історії виникнення й розвитку ідеї і концепцій цього суспільства. Завдання дослідження в цьому плані полягає не в тому, щоб висвітлити історію виникнення й розвитку ідеї громадянського суспільства з усією повнотою (до певної міри це вже зроблено у низці праць [22; 24; 38; 72; 99; 129] та багатьох інших), а в тому, щоб у стислому вигляді подати основні віхи процесу

становлення й розвитку концепції громадянського суспільства, позначені принциповими відмінностями у його тлумаченні.

Уже зазначалося, що сенс концепції громадянського суспільства існує лише в межах дихотомії „громадянське суспільство – держава” і полягає в підпорядкуванні держави суспільству, обмеженні свавілля державної влади. Включення ж держави, хоча й правової, до громадянського суспільства позбавляє цю концепцію сенсу. „Демократичність режиму державного врядування, наголошують українські дослідники Р. Павленко і С. Рябов, – визначається характером спілкування і взаємодії держави як інституції, як сукупності органів і установ директивного адміністрування та громадянського суспільства; тим, наскільки держава визнає автономне буття спільнот, сприяє його розвитку; тим, наскільки громадянське суспільство спроможне впливати на дії держави, обмежувати й чинити опір абсолютистським посяганням влади. Ідея громадянського суспільства дозволяє „демаркувати” межу політичного, офіційного та приватного в житті людей, сприймати державу лише як надбудову над незчисленними соціальними зв’язками, інтересами й організаціями, що здатні існувати самостійно без імперативного впливу й контролю ззовні. Громадянське суспільство за умов демократії виступає в ролі своєрідного компенсаційного механізму, що покликаний перерозподіляти владу в суспільстві, стримувати й урівноважувати бюрократичність і етатистські прояви офіційного врядування” [213, с. 18].

Принципово важливою в обґрунтуванні концепції громадянського суспільства є ідея народного суверенітету Ж.Ж. Руссо, яка, як і інші демократичні ідеї – природного права, суспільного договору, поділу влади тощо – у тій чи іншій формі відображена в конституціях демократичних держав. Саме прийнята демократичним способом конституція, проголошуючи недоторканність прав і свобод громадян і регламентуючи, законодавчо обмежуючи діяльність держави, є тією формою суспільного договору, яка захищає громадянське суспільство від свавілля державної влади.

Громадянське суспільство постійно перебуває з державою у суперечливій єдності. Опозиція „громадянське суспільство – держава” зовсім не означає неполітичність цього суспільства і протиставлення його політичній владі взагалі. Громадянське суспільство є також політичним утворенням. Політичні відносини, як відносини з приводу влади, притаманні і громадянському суспільству, однак у ньому не є державно-політичними. Зміст громадянського суспільства охоплює всю сукупність суспільних відносин поза рамками політичної структури держави.

Основою розмежування політичних і державно-політичних відносин є відмінності між політичною і державною владою. Державна влада є лише однією із форм політичної влади, так само, як остання є лише формою влади взагалі. Суб'єктом державної влади, державно-політичних відносин є лише держава, її інститути, тоді як суб'єктами політичної влади, політичних відносин, крім держави, виступають і різноманітні недержавні утворення – соціальні спільноти, політичні партії, громадські організації, неправляча політична еліта, засоби масової інформації тощо. Такі утворення і, відповідно, політичні відносини між ними, є невід'ємними складовими громадянського суспільства, а тому останнє неправомірно визначати як сукупність неполітичних суспільних відносин.

Політологія досить чітко розмежовує політичну і державну владу. За визначенням російських політологів Ф.М. Бурлацького і О.А. Галкіна, „влада є реальною здатністю здійснювати свою волю в соціальному житті, нав'язуючи її, якщо необхідно, іншим людям; політична влада як один із найважливіших проявів влади характеризується реальною здатністю даного класу, групи, індивіда проводити свою волю, виражену в політиці і правових нормах” [31, с. 53].

„Поняття політичної влади, – продовжують автори, – у свою чергу, значно ширше поняття держави. У чому ж докорінна особливість державної влади? Політична діяльність здійснюється не тільки в рамках держави, а й у

інших складових частинах соціально-політичної системи: у рамках партій, профспілок, міжнародних організацій, таких як ООН, тощо. Більше всього наближає нас до розуміння природи державної влади її здатність домагатися здійснення тих чи інших цілей за допомогою примусу... Державна влада – це така форма суспільної влади, яка має класовий характер, опирається на спеціальний апарат примусу і має монопольне право видавати закони та інші розпорядження, обов'язкові для всього населення” [31, с. 53].

Таким же чином розмежовує політичну й державну владу і російський дослідник Б.І. Краснов. „Політична влада як один із найважливіших проявів влади, – пише він, – характеризується реальною здатністю даного класу, групи, індивіда проводити свою волю, виражену в політиці. Поняття політичної влади ширше поняття влади державної... Державна влада – це форма політичної влади, яка наділена монопольним правом видавати закони, обов'язкові для всього населення, і опирається на спеціальний апарат примусу, як на один із засобів для дотримання законів і розпоряджень” [150, с. 91].

Досить детально характеризує співвідношення державної і політичної влади О.Г. Рябов. „Суб'єктом державної влади, – зазначає він, – є суспільство загалом, бо влада – то інституційне вираження певної загальної, спільної для всіх людей волі, інтегруючого й узгоджуючого начала, яке скріплює суперечливі фрагменти соціуму в сталу цілісність. Саме слугуванням потребам, які є надстановими, позакласовими, позапартійними, загальними, верховними, визначається одна із найважливіших ознак державної влади – імперативність її настанов.

Політична, партійна влада теж має ознаки верховенства. Проте таке верховенство не торкається всього населення країни, а стосується тільки членів відповідної політичної організації та осіб, що їй співчують. Звідси політична влада не є цілком суверенною, бо легальна діяльність політичних партій та організацій регламентується конституцією і законодавством країни” [213, с. 19].

Політична влада, продовжує О.Г. Рябов: „може бути визначена як влада над помислами й думками, як влада впливу (на відміну від влади підпорядкування в державі), як представництво якоїсь ідеї, цінності... Державна влада покликана узгоджувати різноспрямовані прагнення членів суспільства, домагатися нехай вимушеної субординації, співіснування багатьох розрізнених позицій, репрезентувати, нехай тільки порізно, інтереси всіх верств. Політична ж влада – це домінування або прагнення до домінування інтересів одних верств над усіма іншими... Зміст державної влади складає саме існування суспільства, його оптимальне функціонування. Сама ж вона, її влаштування, вплив на її здійснення є головним предметом політичної боротьби, а спрямованість на її завоювання, на панування становить сенс політичної влади” [213, с. 20].

Отже, державна і політична влада співвідносяться як частина і ціле. Вони відрізняються за обсягом, суб'єктами, формами прояву, цілями, методами і засобами здійснення. Громадянське суспільство є суб'єктом політичної, але не державної влади. Об'єктом державної влади воно стає у випадку законодавчого регулювання державою суспільних відносин.

Відокремленість громадянського суспільства від держави зовсім не означає, що воно перебуває поза сферою державного впливу. У сучасному суспільстві навряд чи знайдеться така сфера суспільного чи приватного життя, яка б не зазнавала впливу з боку держави. Так чи інакше, держава регулює всі суспільні відносини – від сімейних до політичних. Однак це регулювання може здійснюватися як на основі закону, який у демократичних державах є результатом суспільного консенсусу, так і шляхом довільної регламентації з боку різних державних структур і посадових осіб, нерідко всупереч суспільним інтересам. Громадянське суспільство має бути поза межами такої довільної регламентації.

Багато вітчизняних і зарубіжних дослідників при визначенні громадянського суспільства виводять його за межі директивного регулювання і регламентації з боку держави. „Громадянське суспільство, – пише С.Г. Рябов, –

поняття, що вживається для позначення всієї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, для позначення такого боку життєдіяльності суспільства та окремих індивідів, який перебуває поза сферою впливу держави, за межами її директивного регулювання й регламентації” [213, с. 32]. Для В.А. Варивдіна громадянське суспільство – це „сфера самовияву вільних індивідів та їх організації, відмежована законами від прямого втручання і довільної регламентації їх діяльності з боку державної влади” [34, с. 31].

Із ступенем впливу держави на громадянське суспільство, співвіднесенням законодавчого і довільного директивного регулювання державою суспільних відносин нерідко пов’язують рівень розвиненості громадянського суспільства. Оскільки громадянське суспільство – це сфера недержавних суспільних інститутів і відносин, то вважається, що чим меншим є втручання держави в суспільні справи, тим розвиненішим є громадянське суспільство. Проте, це не так. Без державного втручання, державно-правового регулювання суспільних відносин з опорою на примус у суспільстві панували б не сила права, а право сили, і воно нагадувало б той природний стан, який Т. Гоббс характеризував як „війну всіх проти всіх”.

Форми, методи і засоби державного регулювання суспільних відносин та впливу на громадянське суспільство залежать від багатьох чинників, які втілюються в тому, чи іншому типі політичного режиму як форми взаємодії держави і громадянського суспільства. Важливе значення при цьому має співвідношення законодавчого й директивного методів регулювання. Чим ширшою є сфера законодавчого (а не директивного) регулювання суспільних відносин, тим розвиненішим виступає громадянське суспільство. Отже, співвідношення законодавчого і директивного методів регулювання суспільних відносин до певної міри може бути показником розвиненості громадянського суспільства.

Проте лише до певної міри, бо самі закони можуть бути далекими від досконалості, не відповідати високим вимогам права і виступати нелегітимними, тобто не визнаватися громадянами. Ступінь розвиненості громадянського суспільства визначається не стільки співвідношенням законодавчого і директивного методів регулювання державою суспільних відносин, скільки реальними можливостями для громадян впливати на здійснення державної влади, контролювати державу і захищати від неї власні законні інтереси. Ці можливості реалізуються у формах з використанням засобів прямої і представницької демократії, через політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації тощо. Але найголовнішим засобом впливу громадянина на державу і захисту від неї власних законних інтересів є (повинен бути) суд. Судовий захист прав і свобод особи від держави можливий лише в умовах правової держави.

Нами було розглянуто ретроспективу тлумачень „громадянськості”, „громадянського стану”, „громадського блага”, „громадянського суспільства”, поданих у роботах Н. Макіавеллі, Дж. Понета, Ф. Меланхтона, Т. Гоббса, Б. Спінози, Дж. Локка, Т. Пейна, Ж-Ж. Руссо, І. Канта, Гегеля, К. Маркса та інших політичних філософів. Вирішальною у формуванні сучасного бачення громадянського суспільства ми вважаємо роль теоретичних узагальнень І. Канта та Гегеля, які чітко визначили дуалізм держави та громадянського суспільства, їхню взаємозалежність, а в простір громадянського суспільства вивели сферу реалізації приватних інтересів, які можуть суперечити експансіонізму політичної влади.

В основу розділу було покладено переосмислення науково-теоретичних і методологічних праць вітчизняних і зарубіжних фахівців щодо проблеми розвитку ідеї громадянського суспільства в історії політичної думки, щодо проблеми взаємовідносин суспільства і держави, а також стосовно проблеми соціокультурного розвитку суспільств у взаємозв'язку із соціально-політичними процесами сучасності.

Окрему увагу в роботі було приділено теоретичним дискусіям з приводу „меж” громадянського суспільства, зокрема тому, чи можна включати до них сфери і суб’єкти політично-владних відносин. Це стало підґрунтям деяких проміжних висновків, зокрема, що ключова концептуальна дихотомія „громадянське суспільство – держава” робить дискусійним питання про те, чи містить перше політичні інститути, структури і функції, і які саме „неадміністративні” фактори політичного життя можуть відноситися до нього. Звернено увагу на суперечливість віднесення політичних партій лише до державної адміністративної сфери, адже політичні партії є одним із речників громадянського суспільства, представляючи різні суспільні інтереси в політичній сфері. У цьому контексті автор спирається на розмежування понять „політичної” і „державної влади”, яке здатне адекватно диференціювати відповідні явища. На підставі аналізу та критики різних теоретичних підходів обрано такий підхід, що визнає політичність громадянського суспільства, але водночас констатує його відокремленість від держави як політичного інституту.

Розглянуті основні аспекти взаємодії громадянського суспільства та держави, яка керується передовсім нормами права. Останнє передбачає, що не всі закони можуть бути правовими, а отже необхідне чітке визначення суспільно значимих цінностей, які визначають правомірність законодавчих актів. Другою ознакою правової держави, окрім примату права як такого, є утвердження правової форми й правового характеру взаємовідносин між державою і громадянами як суб’єктами права, визнання і належне гарантування формальної рівності і свободи всіх індивідів, прав і свобод людини та громадянина. У правовій державі за особою як членом суспільства закріплюється дуалізму прав особи, який виявляється в поділі їх на права людини і права громадянина. „Права людини” – це права особи як члена громадянського суспільства. У колі даної проблеми особливу роль відіграють ті аспекти політологічної теорії та політичної практики, які окреслюють царину впливу на неї права та юриспруденції. Конституційна теорія не тільки

розмежовує права і свободи людини та права і свободи громадянина, а й проводить відмінність між правами і свободами та здійснює їхню класифікацію за різними ознаками.

Забезпечення верховенства права, прав і свобод людини і громадянина можливе лише при наявності третьої ознаки правової держави – певних організаційно-правових умов, які виключають монополізацію влади однією особою, органом або соціальною верствою і забезпечують відповідність усієї системи публічної влади вимогам права та їхнє послідовне дотримання.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТРУКТУРИЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ „ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО”

2.1. Концептуальні трактування ідеї суспільства: свобода як принцип взаємодії в системі „держава– суспільство–індивід”

Соціокультурні особливості розвитку суспільства утворюють його цілісність і унікальність, сприяють самозбереженню і самовідтворюванню. Їхня втрата руйнує суспільне ціле. Будь-яке суспільство реалізовує загальнолюдське прагнення до свободи і рівності, інтерпретуючи свій історичний досвід і уявлення про „колективну розумність”. Як відзначив К.Мангейм: „Стверджувати, що індивід мислить, взагалі невірно. Вірніше, він виявляє себе в успадкованій ситуації, у володінні відповідними моделями мислення і намагається розробити успадковані типи відповіді або замінити їх іншими для адекватного реагування на нові виклики...” [180, с.114]. Тобто в межах певного простору свободи люди діють вільно, вони – творці свого способу життя й водночас творці способу єднання у спільноти. Втілюючи свій спосіб суспільного життя, люди неповторно поєднують способи поведінки (звичаї) та спосіб світорозуміння – світоглядні ідеї, завдяки яким життя набуває сенсу. Систему знань, які сприяють зберіганню суспільства, становлять соціальна онтологія, цінності, операціональний досвід [29, с.61-75].

Суспільство, інтегроване на основі соціальної онтології, заперечує принцип автономності індивіда, замінюючи його вірою в природну єдність членів. Така солідарність характерна для стародавніх суспільств, що існували на основі біосоціальної єдності, кровної спорідненості. У середньовічну епоху об’єднуючим початком була релігія. У Новий час розвивається інший підхід до суспільства, де акцент переноситься з духовних критеріїв на прагматичні. Тут „працює” ідея корисності як основи людського спілкування. Такі зміни

здійснюються в результаті глобальних трансформацій, викликаних утворенням націй, раціонально орієнтованих на майбутню перспективу (національна ідея). Нація є співтовариством, що має стабільне уявлення про свою ідентичність і необхідність свого майбутнього існування. Х.Ортега-і-Гасет писав: „Живим і творчим початком, що спрямовує весь хід об'єднання, виступає національна догма, проект спільного життя” [210, с.131]. Національно-державна ідея при цьому відрізняється від обов'язкової державної ідеології тим, що не може бути запроваджена „зверху” – вона виростає з спільного буття людей, з єдиної системи визнаних цінностей. „Нація” демонструє, що вона не є рівнозначною щодо держав. Як історично взаємопов'язана колективність, вона скоріше схожа з громадянським суспільством, оскільки і громадянське суспільство усвідомлює свою єдність в особливостях національного існування. Нація і громадянське суспільство мають одного носія – народ. Але якщо національна ідея звеличує націю і державу як власну мету, то громадянське суспільство має на увазі обмеження держави для збільшення цінності і суверенності особистості.

Розуміння національної солідарності завжди критикувалося і переусвідомлювалось на більш широких громадянських засадах, коли „три ідеї – національна, політична і соціальна об'єднані поняттям – „громадянський принцип” [199, с.561]. Критика не враховувала, що, хоча цілі людського життя єдині, цінності - можуть бути несумісні поміж культурами і цивілізаціями. Інакше кажучи, прояви „громадянського принципу” не переборюють межі національних культур, на відміну від ідеї „громадянського суспільства”, що припускає вихід за межі національних зв'язків, коли ідентифікація підтримується на підставі узагальнених цінностей (таких як право і гуманність).

Сучасні суспільства в основному „багатоскладові” – (термін А.Лейпхарта), тобто – багатонаціональні, полірелігійні, полікультурні, розділені „сегментарними відмінностями”; де лінії політичного протистояння частково збігаються з лініями соціального поділу [165, с.38]. Такі суспільства

не спроможні існувати без міцної держави. Тому через ідею державного націоналізму проходять громадянські суспільства як західної, так і незахідних цивілізацій.

Націоналізм у західній цивілізації легко сполучається з громадянським суспільством, тому що він виростає і забезпечується солідарними зв'язками, які виникли в сфері громадянських відносин. Суспільство солідаризується не на уявленнях про єдність свого походження (онтології), а скоріше покладаючись на операціональний досвід і систему цінностей, що розподіляє ситуації по шкалі „прийнятності” [173, с.148]. Досвід США, де постійно триває посилення багатоскладовості, здійснюється постійне змінювання соціального середовища, зміцнюється полярність ціннісних орієнтацій вказує що все ж таки це не підриває єдності американської нації, і у цьому відношенні цей досвід є винятково показовим. Ідея громадянської консолідації тут є більшою мірою прагматичною та вимагає особливої „громадянської релігії” чи політичного міфу.

За межами західної цивілізації ідея громадянського суспільства фактично виступає як конкурент національним формам, які реалізують суспільну єдність шляхом спільності міфів, вірувань і легенд. Це властиво переважно односкладовим суспільствам (суспільствам ісламської цивілізації; державам, які прагнуть до етнічної гомогенності; суспільствам Китаю, Тайваню, Сінгапуру, Малайзії, які реалізують „нову форму азіатського капіталізму”, що поєднує ринкову економіку з політичним авторитаризмом).

У сучасній соціальній реальності можуть співіснувати різноманітні механізми, які забезпечують солідарність, змістовність суспільного буття. Їх одночасне існування, ця „одночасність неодночасного”, по висловленню К.Мангейма, у деяких ситуаціях є навіть здатною породжувати кризи соціальної сфери.

Хоча нерідко „солідарність” визнається перепорою на шляху до „досягнення громадянської зрілості, активності” [326, с.101], прагнення до

солідарності визнається підґрунтям будь-якого суспільного об'єднання. Це пояснює, чому поняття „суспільство” сьогодні застосовується в самих різноманітних словосполученнях (відкрите суспільство, громадянське суспільство та ін.) і до найрізноманітніших об'єктів.

Е. Дюркгейм (1858–1917) в протиположності поглядам Маркса, Конта, технотерміністським та еволюціоністським концепціям в галузі антропології – концепціям Г.Дж. Самнера-Мена, Льюїса Г. Моргана та інші, запропонував типологію суспільств не на основі стадійного розвитку, а згідно з типом структурної організації. Цілком можливо, стверджував він, – що однаковий рівень розвитку промисловості, наукової і художньої цивілізації може бути в суспільствах різноманітного структурного рівня. Наприклад, Японія може досягти рівня європейської промисловості або мистецтва, але японське суспільство не стане тотожним від цього суспільству, скажемо, французькому. Тому тип колективної індивідуальності повинен визначатися іншими ознаками: морфологією, колективними уявленнями [94, с.320].

Втілюючи свою теорію, Дюркгейм стверджував, що законом соціального розвитку є заміна чисто зовнішньо механічної солідарності на органічну, коли взаємозалежність якісно зростає в зв'язку з посиленням процесів поділу праці. Спеціалізація діяльності посилює індивідуалізацію особистості, водночас залишаючи можливості для прояву її ініціативи. „Індивідуальність цілого виростає разом з індивідуальністю частин; суспільство стає спроможним рухатися узгоджено, коли кожний його елемент здійснює більше власних рухів...” [94, с.243]. На цій zasadі Дюркгейм фіксує відмінності між механічною (статутною) і органічною (договірною) солідарністю. Втім, він вважав це розрізнення відносним: будь-якому суспільству у вигляді тенденцій властиві як статутні, так і договірні відношення, але традиційні суспільства роблять наголос на перших, а європейські – на других.

Проблему типології суспільств розглядав німецький соціолог Фердинанд Тьонніс (1855–1936), який розгорнув дослідження І.Г. Гердера (1744–1803)

щодо антитези: суспільство - спільнота. У роботі „Спільнота і суспільство” Тьонніс виділив соціальні зв'язки двох типів: спільнота (органічний зв'язок) і суспільство (механічний зв'язок); *gemainshaft* і *gesellshaft*. ”Всілякого роду – родинне, домашнє, взаємосолидарне, затишне співжиття, – пояснює Тьонніс, – ми розуміємо як життя у межах „гемайншафту” (спільності). Суспільство ж – це публічність, „світ”. Туди потрапляють як у щось чуже. В гемайншафті ж знаходять себе від народження...” [135, с.267]. Поняття „суспільство” має свою реальну основу у вдачах і поглядах третього стану. Отут воно еквівалентно поняттю народу. Там, де пожинають плоди міської культури, – там з'являється і суспільство як невід'ємний її елемент. У сільському житті зв'язки гемайншафта є сильнішими, ніж воля окремої людини; тут це поняття символізує тривалість і надійність спільного життя. Гемайншафт розуміють як життєвий організм, суспільство - як механічний агрегат, „артефакт”. Таким чином, *gesellshaft* - результат домінування раціонально створених стереотипів спілкування. Ф. Тьонніс писав: „Я не знаю жодного стану культури чи суспільства, де не були б одночасно присутні елементи спільноти і суспільства” [282, с.14].

На його думку, „громадянське суспільство” (*burgerliche Gesellschaft*) – це „верхівковий феномен”, для якого властива безмежність, космополітичність і соціалістичність. Умовою громадянського суспільства є розвиток соціального життя, коли отримує перевагу нова взаємодія, – взаємодія автономних особистостей. Будучи сукупністю індивідів і сімей, воно створює державу як орган захисту особистості і її власності. Тьонніс стверджував, що громадянське суспільство відрізняється від народу, але, щоб затвердити свою сутність, воно повинно ототожнити її із сутністю всього народу, оголосивши себе його представником і заступником. Таким чином, у концепції Ф.Тьонніса, громадянське суспільство – це нова сфера суспільної єдності, яка поширює свої межі по мірі соціального розвитку, що стимулюється життям у містах.

Проти розуміння суспільства як універсалії виступив Георг Зіммель (1858–1918). Він писав: „Поняття суспільства лише в тому випадку має сенс, коли йому можна протипоставити просте поєднання декількох одиниць, і лише ці останні, їх спосіб дій являють собою справжній об’єкт науки” [113, с.19]. Особистість формується в координатах різноманітних соціальних груп. Ця багатомірність є підґрунтям внутрішньої стійкості „персони”.

Таким чином, у ході історичного розвитку соціальна диференціація й індивідуалізація виступають двома сторонами того самого процесу. У процесі соціальної диференціації виникають імперсональні інститути як носії і посередники міжособової взаємодії. У сучасному житті має місце тенденція до витискування духовних форм спілкування механічними. „Єдина сфера, в якій соціальне угруповання проникає власне в свідомість людини, – це сфера практичної політики; політичні відносини окремої людини і групи потребують жертв із боку першої, що завжди скоріше пробуджує свідомість, ніж вигоди, які отримує індивід від суспільства в інших випадках” [113, с.34].

Макросоціологічна сучасна теорія трактує поняття „суспільство” як організовану тривалу систему взаємодії, або згідно з висловленням дослідника А. Етціоні як „макроскопічний та безперервний соціальний рух, ... який генерує прогресивно орієнтовану діяльність”. Водочас, за висловленням іншого сучасного вченого Е. Шілза, „...суспільством ми називаємо щось глибоке, постійне, укорінене в конститутивних властивостях людського буття: дещо найменш приватне у своїх цілях, найменш розважливе у своїх діях...” [329, с.341-357]. Сучасна теорія визначає суспільство через існування родин, общин і міст, церков і сект, регіонів і провінцій, шкіл і університетів, фірм, ферм, промислових підприємств і кооперативних товариств. Різні колективи утворюють суспільство в силу свого існування під загальною владою, яка здійснює свій контроль над територією, позначеною межами, підтримує і насаджує загальну культуру. Таким чином, існування суспільства ставиться в

залежність від факту наявності державної влади та інноваційної діяльності людини.

Отже, поняття „спільнота”, „суспільство”, „громадянське суспільство”, „відкрите суспільство” співіснують у нероздільному просторі, виявляючи багатовимірність соціальних відносин і взаємозв’язків. Саме це існування „багатовимірності” наголошує на необхідності розрізняти закони і тенденції історичного розвитку, зауважуючи, що стосовно всесвітньої історії можливо говорити лише про тенденції, адже існування великої різноманітності суспільств, культур утруднюють виявлення універсальних закономірностей у розвитку суспільств. Тому є важливим відрізнити категорії, порівнюючи різні людські суспільства, бо сама „суть” соціальних явищ не є чимось незалежним від діяльності людей. Так категорію „суспільство” не слід ототожнювати з категорією „громадянське суспільство”, також як і поняття „спільнота” не є ідентичним поняттю „суспільство”.

Категорія „спільнота” розкриває наявність кровноспоріднених, духовних зв’язків і інтересів. Категорія „суспільство” віддзеркалює існуючі формальні багатовимірні взаємозв’язки між членами різноманітних спільностей. Громадянське суспільство - це система зв’язків і інтересів, що забезпечує реалізацію людиною його прав і потреб, це сфера, що здійснює діалогові відносини з державою.

Історія „громадянського суспільства” являє собою історію заміни одна одною відособленими структурами політичної самоорганізації – кланами, гільдіями, цехами, орденами, корпораціями, станами і т.д. – їхнім ускладненням і концептуалізацією. Зв’язок подібних структур із громадянським суспільством (його ідеальною схемою) не є очевидним, але є його змістовним джерелом, тому що ці структури інституціонально виражали прагнення їх членів – громадян виражати і відстоювати особисті права. Громадянське суспільство – це не є формальний соціальний інститут на зразок собору, партії або профспілки і не є абстрактною категорією, адже є категорією, яка виявляє

спеціальний образ волі людей до життя, прагнення до самоорганізації заради забезпечення спрямованості життя.

Свобода є принципом інституціонального втілення ідеї громадянського суспільства, є змістовним параметром концепту „громадянське суспільство”. Удосконалювання громадянського суспільства передбачає збереження і розширення індивідуальної свободи. Свобода не є наданою нам з споконвічності у завершеному вигляді ні як щось унікальне, ані як щось універсальне. Вона являє собою лише умову та засіб олюднення, тобто засіб бути істотами, що самостійно вирішують, що і як їм робити. Універсальність свободи – це лише її загальна значущість для людського існування, яку можливо відчутти лише завдяки вирізненню різноманіття її обрисів, типів. Універсальний принцип свободи обґрунтовує прогресивний напрямок суспільного розвитку. Але в конкретних проявах ідея свободи роздвоюється, висловлюючись у негативному і позитивному своїх визначеннях. Негативна свобода як ”свобода від” вказує на прагнення людини до розірвання існуючих зв’язків і взаємодій, демонструючи протистояння людини світу. Позитивне визначення свободи як „свобода для” характеризує її як компроміс між світом і людиною, між особистою свободою і необхідністю з точки зору життя в суспільстві [95, с.6].

В історії людства ідея свободи виявлялася в постійному прагненні до розширення своїх меж. Тим самим ідеал людства постійно змінювався й удосконалювався. Більш того, кожна історично значуща нація в боротьбі за свободу відтворювала своє особливе її розуміння. Ще К. Ясперс писав: „... Всі народи, всі люди, представники всіх політичних режимів одностайно потребують свободи. Проте в розумінні того, що саме є свобода і що уможлиблює її реалізацію, усі відразу ж розходяться... найглибші протиріччя між людьми обумовлені їх розумінням свободи...” [345, с.166]. На це звернув також увагу в роботі ”Німецька ідея свободи” німецький дослідник Е.Трьольч.

Англійська ідея свободи, писав він, є результатом середньовічних станових традицій, що з’єдналися з індивідуалізмом пуританського благочестя і вільної

церковності при зберіганні монархії, вищої аристократії і державної церкви. Середнє помісне дворянство за підтримкою капіталу сформувало і парламентарно забезпечило почуття незалежності, особисту ініціативу і відповідальність, які віддзеркалюють англійські риси англійської свободи. Виховання цього типу свободи історично здійснювалося за допомогою колоніальних ризикованих починань народу-першопрохідника, коли свобода й успіх торгової справи забезпечили багатство і світові позиції Великобританії. Свобода тут є природним правом і природним моральним законом, який так як і християнська віра, яку він доповнює, повинен бути поширеним за допомогою англійців по усьому світу і встановлений в якості панівного. Все іноземне відхиляється з почуттям повної переваги.

Французька ідея свободи „є дочкою англійської свободи, але, маючи інші передумови, вона перетворилася в щось інше” [289, с.189]. Вона є продуктом буржуазії, що повстала проти королівської влади і церкви і поклала в основу захисту своїх інтересів вимоги просвітницької науки. У силу свого раціоналізму, заснованого на тому, що людський розум і пов'язані з ним знання, права і претензії індивіда повсюди однакові, – вона прагне затвердити загальну рівність індивідів, а не їхню незалежність. І якщо для англійця свобода – це природний божественний закон, то для француза ідея свободи є вираженням ідеї людства, всесвітньої гуманності і розуму, загального природного закону, який повинен зайняти місце всього надприродного.

Американська ідея свободи виявляється в можливості необмеженого особистісного розвитку, що сприймається як щось нове у світі, як основа майбутнього людства, як притулок усіх принижених і пригноблених. Індивідуалізм, конкуренція, підприємливість написані на стягові американської свободи. Рівність полягає в рівності можливостей, а свобода - у відсутності державного і церковного присилування. Американська демократія визнається „найчистішим типом демократії” у світі. З погляду американської ідеї свободи

Європа - це музей і тому більше не спроможна реально вплинути на образ майбутнього людства.

Німецька ідея свободи, незважаючи на вплив англійської і французької ідей свободи, зберігає власний зміст, який є визначений німецькою історією і німецьким „духом”. Вона являє вільну, свідому, наповнену обов’язком самовіддачу Цілому, вже існуючому як слідство історії – Державі і Нації. Індивіди не складають Ціле, а ототожнюють себе з ним. Свобода тут полягає в правах, які одночасно є обов’язками. Німецька свобода, як відзначає Е. Трьольч, це бажана дисципліна, розвиток власного Я в Цілому і для Цілого [289, с.194]. На цьому побудована німецька система освіти, спрямована на формування духовно вільної індивідуальності. Інакше кажучи, формулою німецької свободи є державний соціалізм і індивідуалізм у сфері виховання.

Типологію європейських національних ідей свободи варто доповнити характеристикою російської ідеї свободи. Вона вкрай антиномічна. Безкорислива відданість державі, самопожертва, самовіддача заради досягнення загальнодержавного блага є принципом російської „свободи для”, тоді як принципом її „свободи від” є народний нігілізм, анархізм, відступництво. Антиномічність російської ідеї свободи легко просліджується в історії козацтва, коли збігли від державної влади козаки згодом ставали її відданими слугами і представниками. Соціальними представниками першого принципу російської свободи були дворянство і почасти купецтво, а другого - народні маси і радикальна інтелігенція. Г. П. Федотов писав, що російський народ не вживав слова „свобода”, він знав „волю” [297, с.276]. Воля є правом бунта проти держави. Народ у російській історії виявляв себе подвійно: і як Свята Русь, і як чернь.

Свобода завжди і скрізь є надбанням і спадщиною. Російська ідея свободи як і німецька ідея являють собою інший тип, ніж західноєвропейська свобода – англійська і французька. Російська і німецька свободи виражаються не просто в участі, а в самовіддачі себе Цілому, в служінні йому, як деякому сукупному розуму. Англійська, французька, американська ідеї свободи засновані на участі у

формуванні суспільної волі, а потім – на функції контролю над її діяльністю. Індивідуальна свобода ототожнює себе з публічною владою.

Аналіз існуючих уявлень про поняття „свобода” виявляє дві антитези, що збігаються з двома тенденціями, відзначеними у світовому соціокультурному досвіді про поєднання свободи і необхідності. Таким чином, антагонізм, який постійно відроджується між державою і суспільством при ближчому розгляді виявляється лише протиріччям двох різноманітних систем норм і цінностей; це протиріччя стає явним, як тільки в якості антитези конкретної держави виступає суспільство як ідеал соціалізму або як система ліберальних цінностей.

Перша антитеза, що розвивається в дусі теорії Ж.Ж. Руссо, визначає свободу особи як усвідомлену необхідність. Таким чином, підкреслюється тотожність моралі і вигоди, оскільки реалізація свободи визнається можливою шляхом встановлення загальної єдності і загальної волі.

Друга антитеза, що розвивається прихильниками ліберальної ідеології, визначає свободу як економічну незалежність індивіда. Відповідно до даної традиції, громадянське суспільство виникло в Новий час, коли свобода стала розумітися як „свобода від” обов’язків перед єдиним політичним організмом; коли індивід одержав незалежність у своєму приватному житті. Прихильники даної теорії вважають, що громадянське суспільство як втілення ідеалу цілісності спільності, яким раніш виступав поліс, виникло з поділом у XVIII ст. держави і суспільства як самостійних принципів організації людського буття і диференціації уявлень про громадянина як „citoyen”, і громадянина як „bourgeois” [137, с.19]. Постулюється ідея, що суспільство похідне від економіки. Представники ідеології економізму, зокрема її представник Б.Мандевіль, стверджують, що всі досягнення в сфері релігії, моралі, політики пояснюються особливостями функціонування господарства. Економічна раціональність стає універсальною мораллю, масштабом і критерієм діяльності. „Обман, розкіш і марнославство повинні існувати, – заявляє автор, - тому, що ми отримуємо від них вигоди; одна лише добродетель не може забезпечити суспільству процвітання... Хто хотів би забезпечити суспільству

золотий вік, повинен бути готовим не тільки стати чесним, але і харчуватися жолудями”, – стверджує МанDEVиль [181, с.63]. Як пізніше доцільно відзначив Ю.Хабермас, „ідея демократії нагадує про минуле політичного, а політика перестає існувати як самостійна сфера” [302, с.115]. А оскільки суспільство розуміється як ринок, але не як політичне утворення, держава також визначається економічно. Роль інтеграційної ідеології держави замість релігії і політики тепер грає економіка, що виразно виявляється в сучасній корпоративній державі повної зайнятості. Заставою формування громадянського суспільства визнається Ринок.

Сучасна суспільна думка висуває два засоби досягнення інтеграції суспільств, які реалізують ринкові відносини: нормативну інтеграцію або інтеграцію через спілкування, знаходження спільних цілей і прагнення до солідарності з приводу досягнення їх.

Прихильниками нормативної інтеграції є Ф.А. Хайек [304], Л. Мізес [190], Я. Корнаї [125], які розглядають ринок як сферу, яка здійснює посередництво між потребами й інтересами індивідів. На їхню думку, умова переходу до вільного суспільства - це розширення економічної свободи індивіда, тому що фундаментом усіх прав і свобод є свобода економічна. Справжній, антираціоналістичний індивідуалізм є системою альтернативною соціалізму, суспільству з централізованим плануванням. Індивідуалізм є „антираціональним”, оскільки форми суспільства й інститути виникли і функціонують без участі розуму [304, с.389]. Хайек вважав, що централізоване керівництво економікою навіть при наявності демократичного режиму, винищує особисті свободи [304; с.51]. У роботі „Основний закон свободи”, Ф.А.Хайек знову підкреслив, у дусі принципів класичного лібералізму, роль конкуренції в самоорганізації вільного суспільства [305, С.18].

Теоретики консенсусу (наприклад Ю.Хабермас), навпаки, роль елемента, що інтегрує, відводять здобутим у спілкуванні рішенням [302, с.40–52]. Він підкреслює відмінності дій комунікативної і стратегічної. Комунікативний вчинок є орієнтованим на культурні цінності, на встановлення широких, багатомірних

зв'язків, де політичні зв'язки є одним з важливих різновидів. Комунікативний вчинок утворює форми „громадськості”, тобто рамки і структури комунікативності, спільності, відкритості. Стратегічний вчинок є орієнтованим на інтереси. Ринкові відносини Ю.Хабермаса розглядає як стратегічні дії. Проблема полягає в перетворенні стратегічних вчинків у комунікативні. І проблема ця уперше виникає, на думку Ю.Хабермаса, тоді, коли виробляються і впроваджуються в практику ідейні форми, за допомогою яких сфера приватного життя, приватного інтересу захищає свою недоторканість, тобто „коли інституціоналізувалася і легітимувалася „громадськість громадянського суспільства” як сфера, незалежна від держави” [302, с.133]. З погляду Ю.Хабермаса, існує єдиний правомочний результат стратегічних дій - компроміс. Він є необхідним і неминучим, якщо в наявності рівновага сил між різноманітними груповими мотиваційними установками (партій) і приватними мотивами (інтересами) дій окремих індивідів – мотивами, позбавленими елемента загальності. „Той, хто в ім'я універсалізму виключає Іншого, хто залишається далеким для Інших, зраджує саму ідею універсалізму. Тільки надавши радикальну свободу розвиткові індивідуальних доль і приватних життєвих форм, можна відстояти універсалізм рівної поваги до кожного і солідарності з усіма, хто має людське обличчя” [302, с.25]. Тільки суспільні блага доступні консенсусу, оскільки лише вони є інтересами спроможними формувати загальність. Тобто, Хабермас уявляє собі громадянське суспільство як загальний консенсус, досягнення якого можливе в рамках раціонального дискурсу, в ході якого кожний учасник, відстоюючи власний інтерес, прагне поєднати його із загальним нормативним стандартом. Загальна згода, за думкою Хабермаса, не будучи реальністю громадянського суспільства, є його конститууючою ідеєю.

Дж. Бьюкенен, представник договірної версії ринку, з'єднує обидва підходи, розглядаючи ринок як інститут прийняття рішень щодо приватних благ і згоди (консенсусу) при створенні суспільних благ [87, с.114–123]. Тому рішення, які прийняті політичною владою проти волі окремого індивіда, не можуть мати місця. З точки зору економії витрат індивід має право відмовитися від угоди, але політика

залишається процесом узгодження індивідуальних переваг для колективних дій. Держава, на відміну від економіки не має власного формуючого потенціалу, тому як споглядач повинна забезпечити згоду всіх членів суспільства.

Розмірковуючи на тему про шляхи встановлення справедливості, Р. Арон (1905-1983 р.) стверджує, що майбутнє вгадав не К. Маркс, а А. Токвіль, який визначив суспільство не через промисловість і капіталізм, а через рівність умов. В основі теорії Р. Арона лежить ідея зближення капіталізму (ринок вільної комерції) і соціалізму (директивний тип економіки), як економічних стратегій за допомогою створення єдиного „індустріального суспільства”, на шляху до якого соціалістичними суспільствами будуть сприйняті буржуазні політико-правові інститути і закони. Не погодившись із Ф. Хайєком, Р. Арон писав, що „універсальної і єдиної формули свободи не існує”, існують дві свободи - „свобода - незаборона” (формальна свобода, що забезпечується встановленням правової рівності), та „свобода – спроможність” (свобода реальна, що виключає рівність, оскільки бути спроможним робити що-небудь може не кожний). Обидва роди свободи типові для індустріального століття, коли людина є вільною формально, але реально є вбудованою у продуктивну систему, колектив і є залежною від них [12, с.133].

Інакше кажучи, сучасне суспільство не може не бути політичним. Держава через свої інститути максимально укорінена в соціум, тому сфера „громадянського” не може бути жорстко відмежованою від державної. Визнання автономії економічної, культурної і особистої сфер не означає, що соціум вишиковується за принципом автономності головних його сфер. Оскільки власність є передумовою ринку, а, отже, причиною і наслідком поділу суспільства, остільки ствердження і здійснення прав приватної власності, її перерозподіл існують як політичні проблеми, тому що справедливий розподіл – це компроміс інтересів, можливий лише в результаті застосування політичних засобів.

Таким чином, можна стверджувати, що ідея свободи, в якості певного ідеалу висловлювала особливі (національні, історичні, класові) міркування щодо

сполучення особистого, суспільного і державного. Реальний досвід прямування суспільств по шляху свободи вказав на неминучий дуалізм держави і громадянського суспільства, взаємодія яких є умовою організації вільного життя особистості. Добробут індивідів – це умова соціальної злагоди і чинник стабільності держави. Держава і громадянське суспільство є двома засобами інтеграції, а їхній дуалізм – умовою організації людського життя.

2.2. Правова система як чинник типології громадянського суспільства.

Правова система кожної держави визначає ступінь правової свободи індивіда, закріплюючи тип громадянського суспільства. Різноманіття правових сімей вказує на можливість виділення такого ж різноманіття у визначеннях поняття „громадянське суспільство”.

В залежності від сформованих типів правових феноменів і інститутів як правило, виділяють чотири „сім’ї” права:

- 1) континентально-європейську (романо-німецьку);
- 2) англосаксонську;
- 3) сім’ю релігійно-моральної орієнтації;
- 4) сім’ю соціалістичного права (сім’я заідеологізованих систем, де основну роль грає партійна ідеологія) [4, с.48].

Іноді виділяють ще три сім’ї:

- 5) північноєвропейську (скандинавську);
- 6) латиноамериканську ;
- 7) правову сім’ю народів , що кочують [283, с.112-139].

Проте, на думку наприклад Ю.М. Оборотова найбільш вдалою є класифікація національних правових сімей на вісім правових сімей, що була запропонована Арміджоном, Нольде та Вольфом [204, с.48]. З огляду трансформацій у сучасному світі вона виглядає так:

- 1) романська;
- 2) німецька;
- 3) скандинавська;
- 4) загального права;
- 5) євразійського права;
- 6) права стран Далекого Сходу;
- 7) мусульманського права;
- 8) індуського права.

Саме правові традиції та характер їх використання складають головну підставу поєднання правових систем у правову сім'ю. Специфіку правової сім'ї, зміст правового стилю, за думкою правознавців, складають такі фактори, як:

- 1) історичне походження та розвиток правової системи;
- 2) встановлена доктрина правової думки та її специфіка,
- 3) правові інститути, які характеризуються своєрідністю;
- 4) правові джерела і методи їх тлумачення,
- 5) ідеологічні фактори.

Серед існуючих сімей найбільш розповсюдженою по усьому світові є романо-німецька правова система. Будучи рецепцією римського права, ця правова система заснована на нормативістській концепції, ідея якої полягає в тому, що джерелом права є держава.

Розробляючи поняття „громадянин”, романо-німецька система права значно звузила його початковий зміст, фактично звела його до поняття державної приналежності „nationality”, яка визначається „Європейською Конвенцією про державну приналежність” як „правовий зв'язок особи з державою, яка не вказує на етнічне походження даної особи” [346]. Поняття „citisen” (громадянин) при цьому співіснує з поняттям „nationality” і застосовується для вираження володіння політичними правами.

Таким чином, романо-німецька правова сім'я нерозривно зв'язала і покрила поняття „громадянське суспільство” поняттям „правової держави”. Ідея

взаємозалежності правової держави і громадянського суспільства схиляла до питання про первинність одного з понять. Відповідь на це питання виявила два підходи в трактуванні ідеї громадянського суспільства в рамках романо-німецької системи права. Відповідно до першого підходу, громадянське суспільство - це стадія на шляху до правової держави і її фундамент; другий підхід зводився до ствердження, що громадянське суспільство – це вінець розвитку правової держави.

Правова традиція системи англосаксонського права ґрунтувалася на судовій практиці, де ведуча роль приділялася прецеденту, а не закону, як у романо - німецькій системі. Генезис англосаксонського права пов'язаний із періодом права місцевого, локального [283, с.121–124]. Соціально-політична система тут будувалася „знизу”, на основі традиційних міжособистісних соціокультурних зв'язків. „Держава тут як інститут вступала в боротьбу з добре організованими, самоврядними, самородними силами; підпорядковуючи їх собі, вона змушена була вступати з ними в угоди, відводячи їм відому участь в общинних справах... почасти це було пов'язано з особливостями народонаселення” - відзначав Б.М. Чичерін [3195,с.361].

З XI ст. у результаті завоювання Англії норманами на англосаксонську систему стала впливати романо-німецька, що підсилило роль закону.

Таким чином, саме під впливом англосаксонської системи права поняття „громадянське суспільство” стало виражати сукупність неполітичних відносин громадян і їхніх асоціацій, засновану на принципах самодіяльності, невідповідності, невідповідності й автономії стосовно держави. Подальший розвиток даної світоглядної настанови на поняття „громадянське суспільство” відбився в поширенні представницької теорії сучасної західної демократії, що припускає неполітичний спосіб життя для більшості громадян. На практиці це відбилося в тому, що громадянин у повсякденності склав із себе справи і турботи громадянства і прагне до неучасті в керуванні державними справами, покладаючи ці обов'язки на „компетентних людей” [216, с.87]. Саме таке визначення

громадянського суспільства корелюється з ідеями епікурейської етики часів римської імперії, які істотно впливали на розвиток ідеї громадянства, хоча й була взагалі неприродною для традиційної римської етики.

На відміну від романо-німецької правової системи, у правовій сім'ї релігійно-моральної орієнтації принцип законності - ідеал правової держави – не мав коренів. Отут місце права відводилося традиції. Право Китаю, Японії, Кореї, Монголії, Індокитаю, Малайзії і Бірми відносять до далекосхідної правової сім'ї, що входить у сім'ю „релігійно-моральної орієнтації”. Тут морально-релігійні джерела виявилися настільки стійкими, що „європеїзація” і „американізація” не змогли змінити їхню природу. Внутрішні етичні цінності і традиційна саморегуляція, переплітаючись із містичними і релігійними віруваннями, діють зсередини, у „оболонці” правових норм.

У конфуціанських суспільствах немає традиції відстоювання індивідуальних прав перед державою. В китайському суспільстві, вихованому протягом двох тисячоліть у конфуціанському дусі з його наголосом на етику, існує стійке неприйняття права як зовнішнього примушення. Так, відповідно до прийнятої в Китаї точки зору, закон у силу властивої йому абстрактності не може врахувати розмаїття конкретних ситуацій і тому являє собою не добро, а зло. Ідея суб'єктивних прав суперечить „природному” порядку речей; жорстко потребувати своїх прав – є антигромадськістю, суперечить доброчесності - вважають здавна китайці. Ідея суб'єктивних прав об'єктивно загрожує цілісності суспільства. Тому конфуціанський дух „працював” проти неї.

В конфуціанській концепції особистості немає проблеми альтернативного вибору. Класичне конфуціанство зв'язує відповідальність не з вибором, а з виконанням очевидного обов'язку: „Бачити те, здійснення чого потребує обов'язок і не зробити - є відсутністю мужності” [134, с.104]. Тут ми зіштовхуємося з фактом глибинної цивілізаційної відмінності Сходу і Заходу, оскільки в західній культурі вибір є суттю демократичної практики. У Китаї, навпаки, головною є установка на згоду і співробітництво, на підтримку

порядку і поваги до ієрархічних відносин. Конфлікт ідей, груп і партій розглядається як шкідливий і незаконний. У класичному китайському конфуціанстві і його похідних у Кореї, В'єтнамі, Сінгапурі, Тайвані і менш яскраво в Японії інтереси колективу ставляться вище інтересів особистості. При цьому традиційне китайське конфуціанство будує високоорганізоване суспільство знизу вгору, а не зверху вниз, приділяючи особливу увагу моральним зобов'язанням сімейного життя як основного осередку суспільства, мікромоделі держави. У китайському суспільстві обов'язок перед сім'єю є важливішим, ніж обов'язок перед державою, яка розглядається як сім'я сімей, що об'єднує всіх китайців в єдину соціальну спільноту.

Відсутність у конфуціанській культурі Китаю протистояння сім'ї, общини і держави навряд чи варто трактувати як слабкість громадянських структур або навіть як їх відсутність. Тут спрацьовує схема соціальних зв'язків по типу „мотрійки”: індивід у сім'ї, сім'я в общині, община в державі. Можна говорити про особливий тип громадянського суспільства, у якому індивід спроможний усвідомити свою пов'язаність соціальним обов'язком, починаючи із сім'ї і закінчуючи державою.

В Японії, подібно до Китаю, ідея права знову-таки замінювалась політико - етичними нормами: підпорядкування нижчих верств вищим, васалів - сюзерену. Особливу роль відігравали і відіграють дотепер правила зовнішньо-пристойного поведіння: — поступливість, примирення, доброзичливість, патерналізм, які майже виключають зовнішній тиск на японців [118, с.153-257]. Саморегуляція та самовизначення тут цінуються найбільш високо. Поведінка японця визначається не суспільними або груповими нормами, а стандартами, стереотипами поведінки, які обираються відповідно до ситуації. На формування стереотипізованих уявлень у суспільній свідомості японців найбільш впливове значення відіграла ідеологія буддизму і заснована на ній мораль середньовічного самурайства, яка знайшла своє віддзеркалення у кодексі честі — „бусідо” (принципи вірності сюзерену, почуття

обов'язку, мужності і скромності, майже до самознищення) [321, с.118]. Основа стереотипу „єдності нації” була закладена в ідеології „бусідо”, коли гіпертрофований характер набуває гасло ”особиста смерть – борг перед суспільством”. До „єдиної нації” апелює також синтоїзм, божества якого створили не людство взагалі, а лише японців. Синтоїзм дав фундаментальне почуття єдності, теорію політичного правління і почуття історичної долі. У сучасній Японії стереотипізоване уявлення про „обов'язок перед суспільством” існує як засіб формування людської особистості.

Динамізм японської культури та її спроможність до швидкої модернізації пояснюються орієнтацією на „тут” і „зараз”. Універсалістські ідеї, які були перенесені на японський ґрунт, отримують тут „партікуляристське фарбування”, бо трансформуються відповідно щодо земних інтересів і орієнтацій японців. Традиційні стереотипи політичного поведіння кореняться в принципах життєдіяльності сільської общини, що дозволило ряду японських дослідників оцінити цей тип політичної культури як „культуру сільського суспільства”, а японську цивілізацію – „цивілізацією повсякденного життя” [148, с.42]. До найважливішого з цих принципів варто віднести поняття „ва” (принцип гармонії), який орієнтує соціальний організм на підтримку безконфліктних відносин, неприйняття опозиційності, придушення думки меншості. Така настанова реалізується через протиставлення суспільно продиктованих норм поведінки і поглядів („татэмаэ”) і особистої позиції індивіда („хоннэ”). У житті японського суспільства „хоннэ” правомірно тільки для самооцінки і самосприйняття особистості, але у випадку його розбіжності із суспільно визнаним „татэмаэ” даної групи „хоннэ” індивіда неможливо не тільки обстоювати, але і висловлювати. В японському суспільстві група ідентифікує себе щодо своїх сусідів, і це обґрунтовує основу японського групоцентризму [148, с.48]. Перевага, що віддається внутрішньому просторові перед зовнішнім сприяла визначенню простору взагалі, як колективно організованого і протилежного зовнішньому. На думку японського дослідника

Морі Дзьодзі, моделлю японського типу особистості є „яйце без шкаралупи”, на відміну від „твердої особистості” європейця (модель „яйце в шкаралупі”). У Японії немає індивідуальності однієї людини, замість цього індивідуальність існує в групі.

Японський групизм дуже відрізняється від зовсім не далекого для Західної Європи почуття солідарності усередині своєї організації. Якщо профспілка в західній культурі існує заради блага її індивідуальних членів і виступає як втілення орієнтацій на раціональні інтереси індивіда, то в японській культурі традиційно домінує орієнтація на раціональні інтереси групи [344, с.105].

Після II-ї Світової війни японське право відчуло потужного впливу американського права „переможців”. І все ж - таки сфера правового регулювання залишається не дуже широкою. Японці, як і раніше віддають перевагу регулюючій силі традицій, норм, історично продиктованих для різних прошарків населення. Традиції виступають у ролі ритуального джерела, яке допомагає без роздумів прямувати встановленим стереотипам поведінки. Як відзначає проф. Хидетосі Като: „Японці почувають себе скуто, якщо в них відсутні чіткі соціальні орієнтації в різноманітних ситуаціях. Вони хочуть мати єдині ідеальні типи у всім” [320, с.120]. У Японії свідомо культивують і удосконалюють політичні і соціокультурні інститути, які ведуть своє походження ще від „стародавньої Японії”. Тому дослідники відзначають, що в Японії варто говорити скоріше про особливу модель громадянського суспільства, ніж характеризувати сучасність як перехідний етап до громадянського суспільства від „періоду конкуренції групових інтересів”.

У правову сім'ю релігійно-правової орієнтації, входить також індійське право, яке відрізняється найглибшими релігійно-моральними джерелами. Реалізуючи свою надзвичайну зацікавленість у якнайшвидшому розвитку промисловості, індійська держава за допомогою фінансових інвестицій, ринкових і адміністративних заходів сприяла створенню торгово-промислових груп (ТПГ) із дрібного сімейного підприємництва. Нині вони перетворилися в

значні монополістичні об'єднання, які, утім, зберегли за собою назви „домів”(родин), що носять імена фундаторів сімейних кланів [343, с.47]. ТПГ мають із державою складні відносини: з одного боку, вони, використовуючи тактику лобіювання, просувають свої інтереси на політичний рівень, з іншого боку – держава має усі важелі, щоб не припустити перетворення ТПГ в олігархічні угруповання, які потім будуть диктувати їй умови.

Потрібно також мати на увазі, що індійське право має найглибшу релігійно-моральну орієнтацію. Як відзначають дослідники, вже в дитячому віці в психологію дитини вкорінюється „внутрішній проект” індійського суспільства, його „ієрархічна перспектива”, яка розвивається індуським вченням про святість виконання людиною її групової дхарми. Егоцентричний досвід раннього дитинства визначає засвоєння індієм двох фундаментальних особливостей традиційної культури: уявлення про ілюзорність зовнішнього світу й уявлення про пошуки істини усередині себе. Індійська ідея самовдосконалення особистості відрізняється від відповідної ідеї в християнсько – європейських культурах. В останніх – ідея самовдосконалення людини виникає з почуття провини (котру необхідно спокутувати), яке є пережитим в глибині свідомості. В Індії ж – ця ідея виростає з їхньої егоцентричної спрямованості: центр реальності – у моєму власному „Я”, а зовнішнє – ілюзорне [238, с.29]. Звичаї общин, каст забезпечують слухняність індивіда „зсередини” на основі освітленого релігією розуміння „совісті”, „справедливості”, так що право – є як би другорядним інститутом, який утворює зовнішню оболонку відносин індивіда, суспільства і держави.

Африканська правова сім'я також входить у сім'ю релігійно-правової орієнтації. Як відзначають спеціалісти в області правової компаративістики, у правових системах, що належать до арабського, або мусульманського права, яке панує в ряді країн Азії й Африки, термін „право” застосовується через відсутність іншого. Вірність звичаям, соціальна і психологічна неподільність обумовила акцент на моральних обов'язках людей більше, ніж на юридичних. Колонізація Африки в

XIX ст. обумовила обмеження і витиснення звичайного права під тиском права колоніальних держав. Одержання незалежності державами Африки в другій половині XX ст. призвело до розвитку нового права африканських держав при зберіганні норм права, запозичених із європейських систем. Сучасний етап характеризується „правовою багатомірністю” із переважанням оригінальних засобів правової регламентації.

Сформована система консультацій, автономність окремих частин суспільства від державних структур, традиція участі в прийнятті рішень і спостереженні за діяльністю влади є продовженням традиції підпорядкування членів суспільства не формальному закону, а моральному авторитету лідера. Без морального авторитету вождя перестає працювати система влади. Наприклад, у Гані на місцевому рівні діють палати вождів, наділені консультативними функціями. Вожді племен викладають свою думку з того або іншого законопроекту, але рішення приймає на місцевому рівні верховний інститут - обласні збори, що обирається громадянами на 3 роки [243, с.86].

Африканський соціум дотепер – це сукупність не індивідів, а общин. Будь-яка форма політичної організації має або етнічний, або конфесійний ґрунт. В Африці організації існують у рамках ієрархічних структур, які встановлюються статево-віковими спілками, які володіють рисами класів. Слабка вертикальна мобільність – результат традиційної патронально-клієнтальної системи. Реальне суспільство в Африці – багатоукладне, плюралістичне, багатомірне [36, с.5-17]. І саме тут насправді є необхідною громадянська ідея, або громадсько-політичний міф, як прагматичні основи громадянської консолідації людей у політичні нації.

Європоцентристська суспільна думка поставила індивідуалізм і приватну власність у якості основи громадянського суспільства. Але ні індивідуалізм, ні приватна власність ніколи не були основою існування соціумів в Азії й Африці. Держави в Африці, незважаючи на наявність загальнодержавних атрибутів, залишаються формальними утвореннями, створеними окремими представниками, що спираються на збройні сили або етнічні групи. Політичні режими тут є

нестабільними і замінялися з 60-х рр. насильницьким шляхом у 26 країнах континенту [188]. Ріст корупції і порушення африканських традицій справляє дестабілізуючий вплив на систему цінностей місцевого населення, на його спроможність приймати рішення в політичній системі, в якій триває довгострокове „реформування”. Таким чином, в Африці спостерігається конфлікт суспільства і держави, конфлікт між державною владою та її інститутами. Це обумовлює зріст „громадянських” сил суспільства. Проти формально демократичних, а, по суті авторитарних режимів піднялися інтелігенція і церква. Масові рухи були властиві протягом 80-х рр. суспільствам Кенії, Замбії, Республіки Чад, Нігерії [41, с.38]. В 1992 р. багатопартійні системи були встановлені в 41 із 47 країн Тропічної Африки, опозиція дістала права. Проте вже в 90 –х рр. докорінні демократичні перетворення зупинилися в зв’язку з проблемами у фінансовій підтримці програм демократизації, що вводилися Західними країнами, зацікавленими в розвитку ринкової інфраструктури. Так, керівники Кенії вважають, що концепція, відповідно до котрої „демократія є лише там, де провадяться багатопартійні вибори”, є безпідставною, тому що в умовах Африки це нерідко призводить до поділу населення по етнічних ознаках із усіма негативними наслідками, що випливають звідси; або призводить до влади не найкращих керівників. „Демократія повинна бути вирощена на місцевому ґрунті”, - відзначає міністр закордонних справ Кенії Калонзо Мусьоко [142, с.55]. Формальне залучення до західних ідеалів не забезпечує реальність, яка продовжує існувати через африканську общину, племінне угруповання, таємний чаклунський союз або суфійське братерство. Як констатують дослідники, глибока соціально-економічна і політична криза, що охопила країни Африки, пов’язана із процесами політичної і правової акультурації, що є обумовленою усталенням в XIX ст. європоцентристської теорії правового еволюціонізму, яка вважала що віддалені суспільства нерухомі й інфантильні і лише Європа проявила високий динамізм в галузі правового розвитку [255, с.26]. Сучасний дослідник Ю.Дешан відзначає, що „неуцтво європоцентризму ... надовго загальмувало вивчення Африки, її різноманітних форм і типів традиційної влади. Сьогодні не згадується існування

народних зборів у Судані ще у IV ст. до н.е., участь рабів в управлінні міст - держав йоруба; розвинутих інститутів родової демократії у народів Нігерії або військової демократії в матебеле на півдні Африки, племен без вождів західної Африки.” [87, с.12].

Африканська місцева система організації суспільства якісно відрізняється від західної моделі. Природні форми організації, що відбивають різноманітні рівні розвитку як духовного, так і матеріального, свідчать про особливість моделі або засобу суспільної організації. В Африці громадянського суспільства західного зразка немає і його створення не тільки не має можливості бути реалізованим, тому, що є імплантованим на чужорідний ґрунт, але і сприяє руйнації онтологічних уявлень про свою цілісність і спроможність до самоорганізації. Створення політичного державного утворення, обумовлюється існуванням і утворенням політичної волі людей. Наявність цієї політичної організованої волі виявляє можливість організації. Прояв спроможності до організації, як ознака появи „громадянськості”, – є стадією формування суспільства громадянського. Держава – це не просто влада, і не просто ознака класового суспільства, це – константа післяархаїчних, кровноспоріднених суспільств, наслідок суспільства політично організованого. За словами німецького дослідника Пітера Козловські, там, де „...загальне визнано і бажано „державно” соціальною системою і ”морально” кожним індивідом” – там, і тільки там, можливо сконструювати ідеал суспільного устрою...” [137, с.12].

Релігійно-етичні корені ісламського права сформували особливі уявлення про цінності громадського життя і засоби його регулювання. Коран – головне джерело права Арабського світу. Висловлення пророка Мухамеда набули сенсу юридичних обов’язків. Об’єктом теології ісламу, на відміну від християнства з його теологією „духовного індивідуалізму”, виступає община, а індивід розглядається лише через її призму. Саморозвиток індивіда по шляху духовного самовдосконалення виражається в служінні інтересам збереження і зміцнення общини. Ісламська

доктрина спрямовує індивіда на задоволення безпосередніх життєвих потреб, а не на накопичення матеріальних благ.

Збереження „азіатської форми власності” містить у собі генетичний код формування пасивного типу людської індивідуальності [258, с.95-105]. Закономірним результатом домінування общини, яка є заснованою на „азіатському засобі виробництва”, стало формування такого соціуму, у якому підґрунтям виступали кровноспоріднені, кланові і племінні відносини. Специфікою общинної організації на Арабському Сході була замкненість общини, її фактична невідчужуваність будь-яким впливам ззовні. Знеособлений характер суспільної власності надав їй сакральну природу, що пояснювало відсутність протесту „низів” проти „споконвічно даного порядку”.

Онтологічні основи „незахідних світів”, які є наслідком цивілізованих особливостей, сповіщають про існування інших моделей громадянської культури, типів громадянського суспільства і типів політичного процесу, ніж на Заході. Втім, „незахід” виявляється й в середині самого Заходу у вигляді певного культурного типу. Основні структури „незахідної” політики мають общинний характер, і політична поведінка значною мірою визначається чинниками общинної приналежності.

З існуючих правових систем ми розглянули три найбільш поширені і впливові, але вже їх характерні риси вказують на відмінності в уявленнях про співвідношення в тріаді „державна – суспільство – особистість”, які обумовлюють специфіку існуючих механізмів захисту індивідуальних прав.

Звичайно, у сучасному світі з його наростаючою взаємозалежністю держав, глобалізацією і міжнародною стандартизацією чинність права стає більш універсальною через потребу в загальному правовому полі. А звідси тенденція обмеження абсолютності суверенітету держави на користь загальних людських норм і принципів, пріоритет міжнародного права перед нормами внутрішнього права, пряме забезпечення міжнародного-правового захисту прав і свобод людини і громадянина, і головне, звідси виформовуються змістовне

уявлення про концепт „громадянське суспільство”, як про той, що виражає універсально-типовий принцип і раціональний засіб співіснування людей.

Уніфікована модель громадянського суспільства впроваджує ідеї універсального еволюціонізму, які спираються на сучасну практику економічної і правової інтеграції [193, с.22]. Під впливом ідей нормативізму і соціального еволюціонізму про проходження усіма людськими спільнотами ідентичних стадій у розвитку своїх організаційних форм від нецентралізованих систем до централізованого устрою, поняття „громадянське суспільство” розглядається як стадія розвитку від сім’ї до держави, де правова держава є завершальною стадією розвитку громадянського суспільства. Держава тут виступає та стверджується як правова форма загальної (публічної) влади. Тому, як правова форма загальної влади, будь-яка держава визнається – правовою державою [200, с.10]. Саме тому, держава розглядається у якості певної цінності, замість розуміння її як виключно інструментальної сутності [200, с.12, 37]. Фактичне ототожнення громадянського суспільства і правової держави ґрунтується на встановленні непорушного набору основних принципів, кодифікованих у переліку прав людини.

Для прихильників соціокультурної варіативності універсальність розуміння прав, яка є зафіксованою в Загальній декларації прав людини, як і універсальність проявів громадянського суспільства, визнаються формальними, абстрактними і тимчасовими [214, с.226]. Оскільки універсальність правових принципів, явищ, норм, інститутів і термінів може засновуватися тільки на розмаїтті імітацій, деякої схожості, і не встановиться ніколи, якщо буде відірвана від специфіки національного сприйняття. Термін „громадянське суспільство” у його визначенні прихильниками соціокультурної варіативності також пов’язується з державою, але уявляється не як стадія розвитку, або кінцевий етап, а як сфера, яка співіснує в постійному дуалізмі з державою. Таке трактування поняття відбиває взаємозалежність громадянського суспільства і держави, зберігаючи цінність уявлень прихильників державної ідеї, яка розвивається романо-німецькою сім’єю, та одночасно висловлюючи незалежність і самостійне існування самої

сфери громадянського суспільства, цінність якої розвивалася в традиціях англосаксонських народів. Крім того, таке трактування дозволяє говорити як про політичність, так і неполітичність, як про ступені, рівні активності наявного громадянського суспільства.

Сучасні дослідження в області права свідчать, що не можна говорити про корінну або „природну” різницю між правом сучасного західного суспільства і правом, наприклад, африканських або ісламських суспільств. Цивільно-правові, договірні відносини при цьому не є ні привілеєм, ні винаходом сучасних західних суспільств. Тому право сучасних африканських або ісламських суспільств ніяк не може вважатися „примітивним”. І, як стверджував К. Леві - Строс, „... не існує ніякого розриву між мисленням так названих примітивних народів і нашого мислення. Ці форми мислення існують, живуть серед нас. Ми часто пускаємо їх на самоплив. Але вони співіснують із формами мислення, які претендують на науковість, і є їхніми сучасниками” [163, с.154]. Хоча також не можна стверджувати, що вони ідентичні: хоча вони оперують однаковими елементами - вони групують ці елементи різноманітними засобами, створюючи різноманітні системи, які є обумовленими значенням, яке вони надають цим елементам. Реальний розвиток суспільства визначає проект, який лежить в основі кожного суспільства. У залежності від обраної моделі (вибір диктується історичним розвитком) суспільство може бути общинним, індивідуалістичним або колективістським.

Дані наукових досліджень в області вивчення і порівняння суспільств довели, що якості і функціональне призначення системи міжлюдських відносин, яка є „громадянським суспільством”, є закладеними в будь-якій суспільній системі, але можуть мати різний ступінь розвитку і форму вираження. Треба визнати виправданість концептуалізації за допомогою поняття „громадянське суспільство” якісного різноманіття національних феноменів, які в самому широкому діапазоні спрямовані захищати право на реалізацію індивідуального засобу буття людини.

2.3. Демократія як вектор структуризації концепту „громадянське суспільство”.

Реалізацію індивідуального засобу буття людини традиційно пов'язують з існуванням організаційного та ідеологічного плюралізму, тобто з визнанням безперечної цінності демократії. Використання поняття „демократія” завжди викликає суттєві сперечання, тому демократію, як і свободу, право, справедливість можна розглядати лише як деякий принцип, завдяки якому існує різноманіття інститутів, що забезпечують взаємодію та узгодженість інтересів без втрати їх самостійності та принципової рівності.

В ряді існуючих підходів поняття „демократія” виступає корелятом поняття „громадянське суспільство”, коли громадянське суспільство ототожнюється з поняттям „демократичне суспільство”. При такому трактуванні поняття „громадянське суспільство” звужується до позначення сфери соціальних структур, які діють усередині демократичного суспільства. Громадянське суспільство перестає бути феноменом, який виявляється в ще недемократичних, перехідних суспільствах, а отже перестає виражати динамічний процес комунікації між державою і громадянином.

Безсумнівно, демократія сприяє розвитку громадянської сфери, але і саме громадянське суспільство прагне до неї в ході історичного розвитку. Її встановлення виявляє глибокі протиріччя в принципах її власного існування й у принципах існування громадянина в її межах.

Дослідники відзначають існування різноманітних моделей демократичного розвитку, типів демократії [136, с.94]. Найбільш частий поділ здійснюється на демократію „ідентитарну” і демократію „конкурентну”. Принципами класичної „ідентитарної” теорії демократії є:

- ідентичність правлячих і керованих;
- плебісцит (всенародна участь у політиці через опитування, референдум);

- імперативний мандат депутата;
- заперечення інтересів частини суспільства в ім'я єдності народної волі.

Така форма демократії, звертаючись своїми теоретичними джерелами до Стародавньої Греції, ґрунтувалася на принципі прямої участі, особистої зацікавленості громадян в створенні загального блага для всіх.

Проте дана модель має низку серйозних недоліків, на які вказували все ті ж самі прадавні мислителі, які підкреслювали можливість народної тиранії, охлократії, влади черні. „Ідентитарна” демократія відкидала саму можливість конфлікту приватних, групових інтересів із так називаною „волею народу”. Звідси випливала необхідність перш за все домогтися будь-що-будь єдності думок усього населення і потім угамовувати сутичку інтересів в ім'я народної тотальності. Звідси і поняття „тоталітарна демократія”.

Економіст Й. Шумпетер у книзі „Капіталізм, соціалізм і демократія” піддав критиці класичну теорію демократії з її демагогічним випинанням вирішальної ролі народу в сфері прийняття найбільш відповідальних політичних рішень. Він писав: „Демократія означає лише те, що народ має можливість прийняти або не прийняти тих людей, які повинні їм управляти” [339, с.372]. Таким чином, роль народу зведена тут до формування представницьких органів влади шляхом голосування, а політики конкурують один з одним у боротьбі за голоси виборців. Це і є конкурентна модель демократії, вона ж – представницька.

„... Людське суспільство по своїй природі завжди аристократичне і перестає бути суспільством, коли перестає бути аристократичним”, – так писав Х. Ортега-і-Гасет у роботі „Повстання мас” [210, с.140]. Цієї точки зору дотримувалося багато відомих політичних мислителів – В. Парето, Г. Моска, А. Бенглі, М. Вебер, К. Поппер, Р. Міхельс, який сформулював „залізний закон олігархії”. У дусі цього закону англійський історик Едвард Карр писав: „У кожних соціальних відносинах природа сама створює панування і залежність. Таким чином кожна організація людей являє собою потужну олігархію на демократичних ногах. Всюди є виборці і ті, кого вони обирають. Всюди є влада обраних лідерів над масами, які обирають.

Олігархічна структура будівлі приховує демократичний фундамент” [131, с.158]. При такому розумінні демократія означає, по висловленню Є. Джессі, „не владу народу, а владу за згодою народу” [88, с.42-49].

Теорія „конкурентної демократії” орієнтується на англосаксонську систему права. При „конкурентній” демократії правила політичної гри диктують пошук компромісу інтересів. Ця теорія народжує ліберальну демократію з її „елітарним” плюралізмом, а оскільки у всьому переважають індивідуальні інтереси, то така теорія обґрунтовує справжній прагматизм (утилітаризм) і відсутність суспільних цінностей. Сучасні соціальні технології дозволяють громадянину не тільки прямо не брати участі у політичному управлінні, „насолоджуючись свободою від політики” за допомогою представницької демократії, але і диктувати, „що потрібно думати”, при допомозі ЗМІ, не дозволяючи формуванню особистої думки. Для даної моделі характерні розвинуті технології маніпулювання волею виборця, але не на основі „релігійного або суспільного почуття обов’язку”, як у ідентитарній демократії, а на основі утилітарних прагнень.

Демократія як засіб чи форма правління не є суттєвою рисою ліберальної ідеології, але вони поєднуються одна з одною як дві рівновеликі ідеї, які співіснують в сучасності таким чином, що одну без іншої не можливо уявити. Тобто, передумовою демократичної ідеології не можна вважати однобічний індивідуалізм, бо лише поєднання індивідуалізму та універсалізму встановлює можливість замирення особистого та загального на правовому ґрунті. Характер взаємодії свободи, права та демократії досліджував відомий французький соціолог минулого століття, емігрант із Росії Г.Д. Гурвич (1894–1965), який в статті „Будучина демократії” (1927) писав: „У свідомості нового часу демократична ідея отримала викристалення завдяки злиттю воєдине трьох ідейних течій, що виникли та існували відокремлено одне від одного; кожне з них окремо та відірвано від інших не призводило до демократичної ідеології, яка народилася у вигляді синтезу, який встановив рухому рівновагу між трьома елементами, що взаємодоповнюють і взаємно змінюють одне одного” [79, с.35].

Отже три елементи, що створили демократичну ідеологію, це: а) ідея народоправства чи народного суверенітету; б) ідея рівності, в) ідея свободи особистості. Таким чином, Г.Д.Гурвіч визначив демократію як складний синтез, де існує динамічна рівновага між ідеями свободи (ідея свободи втілює суто індивідуалістичне начало) та рівності (ідея рівності як функція Цілого). Оскільки в кожній наступній епосі конститутивні елементи демократії ускладнюються, тому змінюється й форма їх взаємної рівноваги.

Далі Г.Д. Гурвіч зазначив на органічному взаємозв'язку ідеї демократії з ідеєю права, оскільки саме в праві отримує своє відображення проблема рівності самоцінних „я” в „морально-соціальному Цілому”, тобто проблема синтезу індивідуалізму та універсалізму. „Демократія та право суть два боки одного й того ж явища. Поза правом немає демократії. Якщо є майбутнє у права, то воно є й у демократії. Якщо демократії судилося б загинути, то це значило б величезне ураження правової ідеї, величезний регрес впливу права в суспільному житті на користь нижчих стихій” [79, с.44]. Тільки при наявності заступництва з боку правової свободи свобода конкретної своєрідності може отримати розвиток. Тобто, правова свобода діє на користь встановлення різноманіття громадських, групових організацій та об'єднань, в яких закликається до участі та надійно захищається одна й та ж сама особа, яка отримує, таким чином, можливість виявляти свою багатогранність та своєрідність, свою індивідуальність. Саме так втілюється свобода особистості і саме таким способом виформовується майбутнє демократії.

Г.Д. Гурвіч говорить дуже важливу річ: демократія не є тільки політичним принципом організації, вона може застосовуватись скрізь, де існують об'єднання людей. Причому послідовний розвиток демократії приводить до того, що рівновага, яка була порушеною в епоху нового часу між державою та суспільством починає відновлюватися на користь суспільства. „На питання, в чому полягає майбутнє демократії, перш за все напрошується відповідь: будучина демократії в її багатоплановості та універсальності, в її проникненні

до все більш новітніх областей людських стосунків, в її виході за межі лише однієї політичної організації”[79, с.46]. Таким чином, демократія є засобом організації зрілого соціуму, так що взаємодія громадянського суспільства із державою може бути налагодженою тільки на демократичному ґрунті, що передбачає визнання державою зверхності права.

В осмисленні демократичного реформування суспільств протягом 90-х рр. демократія в суспільно-політичній практиці уявляється частіше за все як така, що є тотожною лібералізму. Тим часом демократія не може вважатися результатом впровадження ідеологічних постулатів тільки однієї з ідеологічних течій – вона є синтезом досягнень консерватизму, соціал-демократизму, марксизму й інших течій. Орієнтація на ліберально-індивідуалістичні цінності спрямовує демократію до однобокості, оскільки народ „не є визначеною арифметичною сумою всієї множини індивідів, які є окремо взятими чи атомістично витлумаченими; а є органічною сукупністю більшості соціокультурних, етнічних, конфесійних, громадських і інших спільностей” без котрих ”демократію, як владу більшості народу неможливо уявити” [52, с.228].

Таким чином, історичний досвід цілком безперечно показує, що успіхи на шляху формування громадянського суспільства обумовлені свідомим пошуком і досягненням компромісу між усіма силами, які протиборствують, компромісу між принципами індивідуалізму та універсалізму. Шлях досягнення компромісу суспільство успадковує із своїх уявлень про найвищі цінності свого колективного існування. Деякі із суспільств цей шлях вбачають у дотриманні принципів „ідентитарної” демократії, інші – принципів „конкурентної” демократії. Суспільство ж є „громадянським” настільки, наскільки сукупність суспільних відносин відповідає вимогам природно-історичного процесу і цим створює умови для вільної реалізації інтересів і потреб конкретної особистості.

Наявність громадянського суспільства фіксують досліджувані змістовні параметри „громадянського суспільства”, а саме – ідея свободи, ідея права, ідея демократії, які завжди утворюють єдність, прагнучи сприяти його розвитку.

Характер їх співвідношення, їх змістовна навантаженість утворює соціокультурну особливість конкретного громадянського суспільства.

2.4. Структурно-функціональний аналіз універсальної моделі громадянського суспільства

Необхідність наочного уявлення структури, „анатомії” громадянського суспільства підводить до необхідності створення універсальної (ідеальної) моделі громадянського суспільства. Але тут не можна ігнорувати той факт, що йдеться насамперед про універсальність лише моделі, тобто штучного утворення. Проте треба пам'ятати, що ідеальний тип громадянського суспільства (тобто, універсальна модель) є набагато змістовнішою, ніж існуючі феномени.

Ця сучасна універсальна ідеальна модель громадянського суспільства припускає високий рівень залучення громадян у політику. Держава і громадянське суспільство глибоко проникають одне в одне. Сучасність характеризується модою на передовий статус ідеї соціальної держави, ідеї, яка у вигляді загальної формули знайшла закріплення в ряді конституцій останнього періоду (Німеччини, Іспанії, Туреччини, Росії, України та інших) [69, с.62-65]. Ідея соціальної держави – це перш за все ідея посилення ролі держави в вирішенні соціальних питань, яка є пов'язаною перш за все з поширенням публічно-власного правління. Деякі сучасні дослідники вважають, що концепцію соціальної держави більш адекватно виражає категорія „суспільного служіння”, яка дає можливість аналізувати державу в умовах розвинутого правового громадянського суспільства. як державу суспільного служіння. Таким чином може стати реалізованою ідея, яка отримала розвиток в деяких сучасних теоріях, – ідея включення держави в систему інститутів громадянського суспільства та досягнуте прагнення до соціальної солідарності в державі.

Громадянське суспільство впливає на прийняття владних рішень за допомогою системи інститутів і організаційних структур, яка існує в кожному суспільстві. Інститути є формами вираження суспільної думки, яка, як відзначав Л. Вольтман, „на всіх ступенях політичної організації, від орди до республіки цивілізованої нації, грає вирішальну роль, оскільки здійснює найпростіший рід політичних рішень. Сім’ї, які по різному міркують, індивідууми, соціальні групи свої економічні, духовні потреби втілюють у політичних партіях, впливаючи на внутрішньополітичний розвиток держав” [43, с.409]. Тому виділяти політичні об’єднання, такі як партії, із громадянського суспільства уявляється неправомірним.

Д. Юм писав, що при всіх системах правління має місце боротьба між владою і свободою, і жодна з них не зможе домогтися переваги в цьому змаганні. Індивідуальна свобода створює ґрунт, на якому виростає множина партій, які розколюють націю на ворогуючі табори, і все це здатне обернутися підривом стабільності і погрозою самій свободі. Д. Юм розділяв фракції на ті, які засновані на особистій дружбі або ворожнечі в середовищі осіб, що складають партії, які є суперниками, і ті, що засновані на реальному розходженні в думці або інтересі. Реальні фракції засновані на інтересі, на принципі або на уподобанні. „Фракції, засновані на інтересі – найбільше розумні і припустимі, тому що завжди конкретні і передбачувані у власному поведженні” [340, с.518].

А. Токвіль, визнавав партії і громадські організації „необхідним злом”, властивим вільним формам правління [263, с.140]. Визначними партіями він називав ті, що „цікавляться основними, загальними проблемами, ідеями, а не окремими людьми”, вважаючи, що ці партії мають шляхетні прагнення. Але у дрібних партіях і організаціях він вбачав носіїв ідеології „егоїзму”, тому що „слова їхні шпаркі, гострі, дії нерішучі; вони лише розворушують, крають, вносять розбрат та розбещують суспільство” [286, с.234].

Політичні партії є важливим інститутом сучасного громадянського суспільства, оскільки вони об’єднують громадян однієї політичної тенденції для

мобілізації поглядів з певної кількості проблем і участі в органах влади, або для орієнтування влади на досягнення цих вимог [332, с.137]. Відповідно до ст. 2 Закону України „Про політичні партії в Україні” від 5.04.2001 р., політична партія – це добровільне об’єднання громадян – прихильників загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, які беруть участь у виборах і інших політичних заходах [103]. Крім того, політичні партії також стимулюють активну участь громадян у політиці, впливають на політичну діяльність парламенту й уряду, сприяють здійсненню прав громадян, забезпечують постійний зв’язок між державою і суспільством.

Іншим структурним компонентом громадянського суспільства, який виявляється в політиці, називають суспільні об’єднання, що володіють латентною політичною силою. Мова йде про добровільні некомерційні суспільні об’єднання, профспілки, лінгвістичні співтовариства, еміграційні меншості, молодіжні і феміністські рухи, нові альтернативні рухи, корпоративні об’єднання, політичні клуби і асоціації, групи тиску. Серед компонентів громадянського суспільства виділяються також „групи інтересів”, „зацікавлені групи”, „організовані групи”, соціальні рухи. Різниця між ними, мабуть, є зайво інтроспективною, але саме це підвищує інтерес до них. Так, „групами тиску” називають ті, які домагаються поставленої мети, прагнучи впливати на уряд, а не висувати кандидатів на виборах і приймати на себе відповідальність за діяльність уряду; „групами інтересів” прийнято називати різноманітні фахові об’єднання типу „Асоціації приватизованих підприємств” або „Спілки промисловців і підприємців”; „організованими групами” є групи, котрі утворені в політичних цілях, але вони виключають з свого складу державні органи і партійні групи; „зацікавленими групами” називають асоціації, які є пов’язані з прийняттям урядових рішень; „соціальними рухами” називаються механізми висловлення масової думки; „організаціями протесту” називаються форми соціальної організації; „акцію протесту” визначають як форму суспільної дії;

„кон'юнктурною політичною силою” називають клієнтелу, яка формується для підтримки деякої людини – лідера [89].

К. Фіцпатрик (США) стверджує, що структура громадянського суспільства в Америці складається з численних груп, які займаються правозахисною діяльністю: - це групи солідарності (підтримки), групи сприяння (лоббі), групи моніторингу (спостереження), науково-дослідницькі групи [299, с.196]. Це групи, діяльність яких проходить під гаслом: „Думай про світовий масштаб, дій – у місцевому”, відіграють роль буферної зони між суспільством і урядом, державою і громадянином. Крім того, вони слугують як нагадування конгресменам про їх вищий обов'язок - захист прав своїх виборців.

Оскільки основним елементом громадянського суспільства виступає особистість, то його структуру складають усі ті соціальні інститути, які покликані сприяти реалізації інтересів, прагнень особистості.

Так, система місцевого самоврядування як інститут існує в будь-якому соціумі, претендуючи на розподіл обов'язків і влади з державними структурами. За словами сучасного дослідника М. Орзіха, він є найважливішим структурним елементом громадянського суспільства, що сприяє реалізації самого концепту „громадянське суспільство” [208, с.86–96]. Сучасні системи місцевого самоврядування реалізують суспільний вибір між обов'язками, які є приписуваними і вільною перевагою, між громадянським обов'язком і правами особистості, між вимогами колективного блага і цінностями індивідуального блага. Існування інститутів самоврядування визначає характер співвідношення громадянського суспільства і держави.

За останні 210 років право на місцеве самоврядування стало конституційно визнаним у більшості держав. Багато форм місцевого самоврядування ведуть свою історію з часів князівств, герцогств, графств, міст, які самоврядуються (магдебурзьке право), парафій. Саме поняття „самоврядування” було введено в юридичну науку в 1850-м році пруським юристом Х.Р. Гнейстом стосовно британських муніципальних органів [208, с.42]. Історичною основою виникнення

органів місцевого самоврядування у Великобританії були об'єднання по наданню допомоги бідним. Вони дублювали санітарні заклади, які пізніше перетворилися в міські і сільські окружні ради, замінивши санітарні округи у відповідності зі структурою муніципальних корпорацій (як тоді називали міста) [45, с.289].

Важливу роль у становленні теорії самоврядування зіграла концепція Алексіса Токвіля. Він відзначав, що значення американського досвіду державного будівництва складається в тому, що держава формувалася „знизу вгору” – від практики місцевих самостійно керованих релігійних комун [286, с.414–417].

Самоурядовчі починання в громадському житті Русі просліджуються з найдавніших часів. Вже в „Руській Правді” верв (сусідська община) розглядається як юридично відповідальна спільність, що володіє адміністративно-судовою самостійністю. У якості самоврядної древньої форми соціальної спільності община визнавалася княжою адміністрацією і була запровадженою в систему державного адміністративного врядування.

Дореволюційна російська політична думка, прагнучи знайти оптимальну модель земського самоврядування для держави Російської, висунула великий діапазон теорій місцевого самоврядування. Так – „теорія вільної ниви” („теория свободной пашни”). Вона базувалася на трьох позиціях:

- 1) коло общинних справ є відмінним від справ державних;
- 2) община є суб'єктом тільки їй приналежних прав, а тому державне втручання в її справи неприпустимо;
- 3) посадові особи самоврядування є общинними, а не державними чиновниками [277, с.152].

Таким чином, комунальні органи створювали як би „державу в державі”, систему рівнобіжної влади, яку сьогодні б називали сферою громадянського суспільства.

Ідея невтручання держави в справи общини одержала обґрунтування в „суспільно-господарській теорії”, відповідно до якої самоврядування є завідування

власними справами общини. Оскільки такі справи за характером частіше усього господарські, то передбачалося зведення урядового нагляду до мінімуму.

В 1864-м р. в Росії були засновані земства. Земські установи законодавчо признавалися встановленнями не державними, а суспільними, що прагнуть досягнення особливої місцевої господарської мети. Розроблювачем цієї реформи вважається князь О.І. Васильчиков. На його думку, „самоврядуванням називається такий порядок внутрішнього управління, при якому місцеві справи і посади завідуються і заміщаються місцевими жителями – земськими обивателями”. Серед органів самоврядування Васильчиков розрізняв дві категорії – „суспільні союзи” (сільські спільноти, волості, магістрати, міські думи) і „територіальні або адміністративні округи” (земські установи) [38].

Явним прихильником „суспільної теорії самоврядування” був Б.М.Чичерін, хоча в нього були суперечності з князем О. Васильчиковим. Він підкреслював: „Два елементи з’єднуються в організації державного управління: державний і суспільний”. У німецьких вчених він запозичає погляд на общину як на корпоративну спілку, яка передувала у своєму виникненні державі”. В фундаментальній праці „Про народне представництво” Чичерін висловлює думку про існування „держав – установ” (подібних Росії) і „держав – корпорацій” (подібних Америці, Великобританії й ін.). На його думку, „традиційний недолік самодіяльності російського народу повинен поповнюватися надлишком діяльності уряду” [318, с.361–388].

Таким чином, Чичерін вважав, що органи самоврядування мають виконувати функції державного керування, але при цьому вони не є органами держави.

Іншу точку зору відбивала „державна теорія”, вперше сформульована в Німеччині Л. Штейном і Р. Гнейстом, а в Росії – публіцистом О.О. Головачовим. З їхньої точки зору, усяке публічне управління – справа державна, а головний зміст місцевого самоврядування полягає не у відокремленні від держави, а в слугуванні її інтересам. Думка про земські установи як про „установлення державні” відстоював і акад. В.П. Безобразов.

Він стверджував, що земським установам надано багато волі і ніякої влади, тому вони безсилі. Торкаючись суті проблеми самоврядування, він писав: „...Справжні органи самоврядування, виникнув на суспільному ґрунті під впливом суспільних інтересів, не перестають бути державними, і для цього повинні входити як ланки в загальну систему влади” [23, с.45]. Наприкінці ХІХ-го ст. теоретичними аспектами самоврядування займався проф. Т.Д. Градовський. Він першим із російських вчених провів чіткі грані між „децентралізацією” і „самоврядуванням”, ознакою якого є „політична рівність і попередня згуртованість суспільства”. Він також приєднувався до прихильників державної теорії самоврядування, вважаючи, що „державна є влада, яка існує не сама по собі, а через суспільство і для суспільства” [70].

Варто назвати також „політичну теорію самоврядування”. Сутність її полягала в протиставленні „земщині” (тобто суспільних засад) „опричнині” (тобто основі урядово-бюрократичній, чиновництву).

В Росії, як і слід було очікувати, державна теорія самоврядування узяла верх над суспільною. Вона вплинула на розробку земської реформи 1890 р., яка підсилила державний контроль над земською системою. Але визнання органів місцевого самоврядування органами самоврядних спілок як юридичних осіб створювало основу для подальшого розвитку теорії місцевого самоврядування. Проте після розгону Всеросійських установчих зборів більшовиками 5 січня 1918 р. постановою радянської влади всі самоурядовчі органи були ліквідовані. Тепер сама держава визнавалася представником усього суспільства.

Сучасні загальнонаукові принципи наголошують на тому, що зберігання усталеності соціальної системи потребує саморегуляції її життєдіяльності. Стихійність процесів у суспільстві врівноважується спеціальним інститутом - державою. Проте свідоме планування державних структур не здатне замінити творчої і репродуктивної складової – довровільної активності громадян.

Загалом, показником дієвості та активності „громадянського суспільства” є наявність місцевих некомерційних добровільних об’єднань, які сприймаються

такими, що найбільш придатні задля вирішення важливих соціальних проблем, бо працюють під гаслом „самодопомоги”, „плюралізму в соціальному забезпеченні” і тому часто виступають в якості доповнення та й навіть альтернативи традиційному державному протегуванню. У вертикальній перспективі вони взаємодіють з двома сферами: з „низом”, тобто з дійсними членами, що власне утворюють їх, та „верхом” – тобто з інституціональним середовищем, де вони діють як об’єднання серед інших об’єднань. Проте, середовище цих організацій не утворює жорстких меж із державними, ринковими та громадськими „секторами”, тобто не створює власний замкнений, так називаний „третій сектор”. Бо це середовище є відкритим задля впливу з боку свого оточення. А тому воно являє собою специфічне поєднання державних, місцевих, ринкових, соціальних та інших елементів в конкретних „пропорціях”, які залежать від історичних та соціальних умов розвитку. Таким чином, вони можуть виступати і як політично дієві суб’єкти, оскільки прагнуть підтримати та подати інтереси своїх членів на політичній арені. З іншого боку, вони діють і як виробники соціальних послуг, а іноді можуть виступати в ролі соціального клубу на місцевому рівні, де заохочуються та підтримуються різні форми суспільного життя.

Специфіка добровільних громадських об’єднань та інших структур громадянського суспільства в різних соціальних системах відповідає принципу унікальності політичних, культурних та соціоісторичних умов їх формування. В загальному вигляді, ця специфічність проявляється вже на рівні типології правових сімей. Так, англосаксонський тип громадських об’єднань характеризується існуванням широкої мережі добровільних громадських об’єднань, що виконують виробничі, правозахисні та комунікативні функції та здійснюють величезний обсяг соціальної роботи на місцевому рівні. Другий тип – це скандинавський, де громадські об’єднання загалом спеціалізуються на вираженні інтересів соціальних груп та лобіюванні, а надання соціальних послуг та соціального захисту ставиться в обов’язок держави, що повинна „відробляти” право називатися „соціальною”. Третій – романо-німецький тип (або континентально-європейський),

характеризується прагненням найбільш вагомим громадських об'єднань, за всіх часів, утворювати корпоративне партнерство з державою, яке дозволяє їм займати привілейований статус серед інших менш впливових об'єднань. Релігійно-правовий тип характеризується існуванням широкого спектру громадських об'єднань, які оригінально поєднують комерційні, ринкові прагнення з відносинами взємообміну в межах чіткої групової приналежності, завдяки чому вони зберігають особливий статус та дистанцію по відношенню до державного апарату. Таким чином, навіть самий загальний погляд на проблему структурної специфічності громадянського суспільства, доводить необхідність подальшого дослідження того соціально-культурного контексту – тобто правил, практик, стилей прийняття рішень, культурних орієнтирів, що змістовно впливає на характер та функції діяльності окремих структур громадянського суспільства.

Структурне-функціональне визначення сучасної моделі громадянського суспільства, доводить, що чим „універсальнішим” видається визначення громадянського суспільства, тим більше у ньому буде структурних елементів, що не відповідатимуть якимось конкретним формам буття певних суспільств на будь-якому етапі їхнього існування. Тобто, не існує правила, що визначає чітке співвідношення згаданих елементів, на основі якого можна одну спільноту кваліфікувати як „громадянське суспільство”, а іншій відмовити у цьому привілеї. Цілком можливо припустити, що якийсь „ідеальний” рівень єдності, узгодженості всіх згаданих компонентів свідчить про рівень розвинутої „громадянського суспільства”, однак при цьому необхідно пам'ятати, що розвинутоість, як така, може означати кінцеву стадію розвитку громадянського суспільства у старій якості. Ідеальне „громадянське суспільство”, як відтворення штучної моделі – це вже якісно інше суспільне існування.

З часів свого виникнення суспільство удосконалювало систему солідарних зв'язків і інститути, які сприяють захистові індивіда. Правові системи, уявлення про свободу, рівність, солідарність визначають соціокультурні особливості і сьогодні.

Держава і громадянське суспільство співіснують у нероздільному просторі, вони є двома засобами організації громадського життя. Взаємообумовлюючи один одного, вони не ідентичні. Держава віддзеркалює суспільну думку, вона завжди - результат перемоги певних суспільних сил і їх цінностей. В новітній державі формуватиметься нова суспільна думка, тобто нова громадянська опозиція, яка мабуть, згодом теж використає силу суспільної думки, силу громадянської непокори заради розбудови держави. Бо й дотепер історія розвивалася саме таким чином. Тільки в ідеалі, реалізація якого може статися на короткий час після отримання державної влади суспільною силою, яка отримала визнання та підтримку з боку громадян, мабуть буде можливо зафіксувати максимальну позитивну громадянську активність. Але чи буде вона прямувати до свободи від політики взагалі, чи до розбудови новітньої держави – це вже залежить від ідейної спрямованості тієї суспільної сили, що заволоділа державним кермом.

РОЗДІЛ III

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

3.1. Поняття „громадянське суспільство” в історії українського дискурсу

Для політичного дискурсу сучасної України вельми актуальною є проблема співвідношення понять та політичної практики, зокрема, поняття і феномена громадянського суспільства. Для вирішення цього питання, слід проаналізувати особливості національного сприйняття ідеї громадянського суспільства та її інтерпретації в працях представників української політичної думки.

Відмінністю української політико-правової думки є підхід до поняття „громадянського” з точки зору національно-демократичної, визвольної ідеї. Проблеми національної самосвідомості та самоідентифікації хвилювали українську інтелігенцію, яка завжди шукала можливість висловити інтереси, волю, умонастрої свого народу.

Ще починаючи з другої половини XVI ст., коли українські землі входили до складу Польщі та змушені були витримувати соціальний, національний та релігійний гніт, вболівання за долю свого народу, оспівування рідної землі у творах вітчизняних мислителів та культурних діячів призвели до формування комплексу думок, який згодом отримав назву громадянського гуманізму. Патріотизм, громадянське служіння державі, суспільна активність, національна самосвідомість, підпорядкування приватних інтересів загальному благу - склали принцип етики гуманізму. Твори українських гуманістів та книжників XVI – XVII ст., таких як І. Домбровський, Ю. Дрогобич, Д. Наливайко, К. Острожський, С. Оріховський, П. Русин, М. Смотрицький, Х. Філарет, Ш. Шимонович та інші, формували національну самосвідомість та історичну

традицію, котра має незаперечне значення для розвитку вітчизняної громадянської та духовної культури.

Українські гуманісти в своїх творах приділяли суттєву увагу проблемам походження і ролі держави, формам державної влади і правління. В цілому вони вбачали Україну незалежною освідченою монархією. Так, П. Русин, С.Оріховський та інші вважали обов'язком правителів захищати підданих, дбати про мир і злагоду в суспільстві. С. Оріховський писав у своєму „Напученні польському королеві Сигізмунду Августу”: „...оскільки твоє життя не є ні особистим, ні приватним, а спільним і громадським, від самого початку старанно дбай, щоб здобути прихильність людей, якими правиш, турбуйся як...захистити всіх людей”[209, с.26]. Ще до Т.Гоббса та Дж. Локка українські гуманісти вважали, що турбота про народ та суспільне благо є законом та ціллю задля державної влади.

Центральною ідеєю громадянського гуманізму була ідея громадянського служіння заради спільного блага. Українські мислителі, услід за Цицероном, вважали, що приватні інтереси повинні підпорядковуватися спільному благу, і цей принцип служіння повинен стати найважливішою моральною нормою для всіх громадян. На важливості громадянського служіння наголошував, наприклад Касіян Сакович, Павло Русин [261, с.322–336; 256]. Своє служіння суспільному благу українські діячі вбачали у дбанні про освіту, науку, релігію та культуру, бо слушно вважали, що виховання громадян є необхідною умовою існування та розвитку держави.

Значну увагу українські вчені приділяли теорії природного права з її акцентом на особисті свободи та їх державні гарантії. Вони твердили, що люди повинні дотримуватися закону природи, який є мірою їх свободи і рабства, прав і обов'язків. Міцність держави та громадської спільності залежить від толерантності громадян до людей іншої віри і національності.

У XIX ст. в трудах українських вчених з новою силою робиться натиск на чинник мови та культури заради формування єдиної національної спільності.

Риси самобутності, демократичності, однорідності, релігійності, патріархальності українського народу відзначали у своїх працях М. Костомаров, П.О. Куліш, В.О. Антонович, М.П. Драгоманов, М.С. Грушевський, В. Липинський, В.Й. Старосольський, Ю. Липа, С. Рудницький, С. Шелухін та інші звернули увагу на такі риси українського народу, як волелюбство, демократичність, релігійність, патріархальність, працьовитість, доброзичливість.

Історик В. Антонович у роботі „Про козацькі часи на Україні” писав, що основною соціальною ідеєю українців є „принцип вічовий, принцип широкого демократизму і визнання рівного політичного права за кожним елементом суспільства” [7, с.18]. Він одним із перших в українській історіографії приділив велику увагу ролі держави як інституту, що гарантує не тільки безпеку суспільства, але і задоволення його вищих моральних потреб – свободи совісті, можливості розумного розвитку, гарантії справедливості для всіх громадян, незалежно від їхнього соціального стану і національної приналежності.

Особливо слід виділити погляди М.П. Драгоманова (1841–1895). Він відзначив взаємодію двох протиставлених одна одній систем: держави і громадянського суспільства (у формі, наприклад, земств). На думку М. Драгоманова, масовий громадянський рух протягом сторіч створював соціальні структури, керуючись цінностями, що розділяються освіченими людьми з трудовими класами. Тим самим утворюється фундамент суспільної культури. Але форми громадянського самоврядування, створені в Східній Європі, були зруйновані у Великій, Малій і Білій Русі „... московським собором держав російських і татарськими набігами, що знищили майже скрізь міста і городян-ремесників...” [92, с.104]. У Західній Європі протистояння релігійних, ремісничих, академічних і територіальних міських общин самовладним феодалам було ґрунтом не тільки для економічного розвитку буржуазії, але і для накопичення соціального досвіду громадянських організацій. У Росії, навпаки, державний абсолютизм задавив громадянські і

політичні свободи й організаційні форми забезпечення цих свобод, наприклад, незалежні судові установи, які відстоювали б права особистості й об'єднань.

Собор Московський (збирання земель, у тому числі й українських, навколо Москви) увесь час відроджував феодалізм на цих землях через розподіл земель з селянами серед дворянства. Отже, як наслідок, селян закріпачили в Московщині саме тоді, коли в Європі скрізь вони стали звільнятися у XVI-XVIII столітті. Згідно з теорією Драгоманова, Україна пережила знищення залишків громадянських структур за часів татаро-монгольської навали, польсько-московських війн. Крім того, величезним лихом для українського народу, яке створило його історичну недолю, була послідовна полонізація і русифікація його еліт, унаслідок чого найбільш талановиті і творчі елементи українського народу працювали задля чужої справи.

Політичний діяч і історик М.С. Грушевський був відомим представником народницького напрямку в українській історіографії XIX ст. Він доводив, що українському народу притаманні такі риси, як „природний” демократизм, патріотизм, релігійність. У роботі „Початки громадянства” (1921 р.) він стверджував, що громадянськість тотожна патріотизму. Тому, домігшись автономії в складі Росії, народ український буде по своїй волі порядкувати всім на Україні, як колись було за часів Київської Русі [77, с.118].

Інший представник народницької вітчизняної концепції С. Шелухін також вказував на історичну пам'ять як на джерело українського народного руху за відновлення державності, яке є „рухом лише за право, а не проти чужого права”. Він вважав, що права народу, також як і права окремої людини є більш важливими, більш ґрунтовними за права держави та є основою державного ладу. Під народом він розумів не титульну народність, а все громадянське населення. В роботі „Україна – назва нашої землі з найдавніших часів”(1936 р.) він наголошує: „Саму державу, як правове явище, тоді тільки можна вважати справді за державу..., коли вона являє собою правову державу”

[324, с.7 - 248]. Тобто політичну позицію С. Шелухіна можливо охарактеризувати як націонал – ліберальну.

На відміну від представників народницької концепції, В. Липинський обстоював консервативний напрямок вітчизняної політичної думки, точніше він був теоретиком елітизму. Йому була близькою ідея українського монархізму. Він бачив Україну незалежною державою на чолі зі спадковим монархом (гетьманом), що спирається на тривкий прошарок національної аристократії. Проте, його розуміння громадянства базувалося і не на етнічно – культурному принципі, і не на правовому принципі. Сила – ось аргумент у взаємовідносинах держави й населення. У „Листах до братів-хліборобів” Липинський пише: „Громадянством – коли мова йде про динаміку громадського життя і політичну акцію - треба назвати всіх тих людей на даній території, які не живуть з виконання державних функцій і які не мають безпосередньої змоги для здійснювання своїх хотінь вживати сили фізичного примусу держави... Громадянство складається скрізь і завжди з політично слабших - з тих, ким правлять - будь вони багаті чи бідні, темні чи освічені” [171, с.377]. Таким чином, у відповідності із своїм елітарно-аристократичним підходом Липинський стверджував, що не влада приналежить громадянам (народові), а громадяне (народ) належать владі. Громадяни й держава співвідносяться як пасивний та активний принципи суспільного існування, що перебувають у нерівноважній взаємодії.

Всіляка громадянська структура, що набуває сили (економічної чи ієологічної), продовжує розмірковувати Липинський, неодмінно виявляє прагнення до оволодіння державною владою. Взаємовідносини держави і громадянського суспільства визначаються роллю закону в певному суспільстві. Під законом розуміються „зобов’язуючі поняття про громадську правду і неправду, про громадське добро і громадське зло, які серед даного громадянства і в даній державі існують” [171, с.385]. Закон існує тільки при гармонійнім взаємовідношенні держави і громадянства і постає як матеріальна

сила правлячих. Закон - це витвір трьох сил: сили державної влади (влада меча), що обмежується ідеологічною силою громадської інтелігенції і продуктивною силою, тобто силою організованої здатності створювати продукцію (влада виробників). Верховенство закону призводить до союзу держави і громадянського суспільства, і внаслідок їхнього взаємодоповнення народжується Нація.

Головною відмінністю теорій національно-державницької течії, відомими представниками якої є С. Дністрянський, Ю. Липа, С. Рудницький, В. Старосольський, є їх зосередження на проблематиці обґрунтування права українського народу на самостійну державність. При цьому робиться наголос на висвітлення української суспільно-політичної традиції як цілком оригінальної і унікальної. Отож й формування громадянського суспільства в них визнається результатом природнього пізнання історичних традицій свого народу.

Так, професор С.Л. Рудницький (1877 – 1937) в праці „Чому ми хочемо самостійної України”(1916 р.) виходив з необхідності формування та розвитку власної української історико-політичної традиції, тому вважав, що до чужого досвіду слід відноситися з обережністю, навіть якщо це досвід передових країн Західної Європи. „Кожний самостійний народ, – писав він, – кожна нація, чи вона має свою державу, чи ні, мусить мати свою історичну традицію, спільні жертви, спільних героїв, спільні історичні хвилі щастя й нещастя. Це почуття спільно пережитих історичних подій дає головні основи поспільного стремління до спільних ідеалів теперішньої й будуччини. Тим робом будуються підстави цього постійного плебісциту, який по думці Ренана є суттю кожного народу”[254, с.310]. Інакше кажучи, нація може бути живим організмом тільки при наявності постійної об’єднуючої культурної праці, що є спрямованою на підтримку сили духу нації. Держава, з цієї точки зору, є моральним втіленням національного духу.

С. Рудницький – прихильник республікансько–демократичної форми правління, вбачав Україну федерацією автономних українських земель, самостійною „селянською” державою [254, с.331]. Оскільки саме селянство складало кістяк українського народу та зберігало природним чином його культурно–історичну спадкоємність, остільки ідеалом Рудницького була самостійна селянська держава. Певна річ, такий ідеал знаходить своє місце в низці інших утопічних ідеалів народницької течії.

Причиною відсутності державності у українського народу С. Рудницький вважав нездатність української інтелігенції асимілювати культурні впливи інших народів. Всіляка ж комбінація з чужими народами приводить до виступів інтелігенції „за право людини та захист всіх прав”, що завжди означає, виступ в захист універсалізму, інтернаціоналізму й „приносить найлютіших ворогів усього, що українське” [254, с.311]. Таким чином, С. Рудницький вбачав небезпеку задля реалізації мрії про державну незалежність України не тільки з боку імперської Росії, але й в ліберально-демократичних принципах, які зміцніли в державах Західної Європи. Проте, саме ці принципи й були відправні задля формування концептуального поля поняття „громадянське суспільство” на Заході. Націоналізм С. Рудницького логічно приводив його до підміни середнього елемента в тріаді особистість – громадянське суспільство – держава: нація замість громадянського суспільства. Нація як соборність одиниць, що її складають. Чим більшою є монолітність (соборність), тим краще для нації, тоді як громадянське суспільство – це, ще за Аристотелем, „єдність множини”, сфера, де різниці не є зведеними до єдності, а взаємодіють на ґрунті права.

Відомий представник національно-державницької течії української суспільно-політичної думки Ю. Липа (1900 – 1943 рр.), так само як і С. Рудницький, був противником універсалізму, визначивши його в 1938 р. як стиль „маршової колони”, зміст якого зводиться до одностайного визнання важливості загального та свідомого нівелювання індивідуального, де кожна

людина „піддана спеціальному шліфуванню, гострій обробці, важній і доцільній для цілого блоку” [170, с.8–10].

Ю. Липа в деякому роді пішов далі Рудницького, стверджуючи, що „моральним обов’язком одиниці є служіння расі” [170, с.248]. Поняття „раси” у Липи базується не на антропологічній спільності, а на психології. Тобто, Липа вітає підпорядкування приватних індивідуальних інтересів заради загального блага, якщо мова йде про поспільну зацікавленість в розвитку „раси”. Звідси, держава в такій інтерпретації перетворюється в „расовий союз” українського народу. І тут особистості пропонується подвиг самовідданості заради „раси”.

Український політолог і юрист В.Й.Старосольський (1878–1942) у роботі „Теорія нації” створив концепцію, засновану на протиставленні природного і штучного, нації і громадянського суспільства. Погоджуючись з Ф.Тьоннісом, він стверджував, що численні форми людських суспільств можна звести до двох протилежних типів. Це – „спільноти” і „спілки”, що розділяються існуванням двох типів воль: стихійної і свідомої [278, с.32–33]. Члени спільноти (Gemeinschaft) мають „схильність належати до неї і тілом, і душею”, тоді як спілка (Gesellschaft) народжується не від почуттів, а від раціональної потреби об’єднання для досягнення певної мети. В епоху капіталістичного раціоналізму стихійна спільність витискується суспільством; нація (духовна єдність) витискується абстрактною ідеєю правової держави (заснованої на раціональному інтересі). Проте, на думку вченого, ідея правової держави на практиці не може бути здійснена, оскільки її впровадження в життя означало б вгасання всіх динамічних відносин між людьми, їхньої колективної творчості. „Так звана „правова держава” (можна б назвати її також „розумовою державою”) є річчю неможливою... Її можливість значила б... що людський розум досягнув вже найвищої можливої точки свого розвою, та що людина є за своїм єством розумовою істотою, яка керована виключно розумом, а не також і ірраціональними мотивами; що людська психологія зводиться до логіки. Одне й інше не відповідає дійсності” [278, с.79]. Тому „правова держава” і інші ідеї

раціоналістів, у тому числі ідея „громадянського суспільства”, протистоять органічній природі націй. Такого роду раціоналізм, на думку В.Старосольського, породив ідею космополітизму, вираженням котрої і стали поняття: правова держава, громадянське суспільство, міжнародне право, тоді як „...кожний народ – це окреме, цінне, одиночне в людській гармонії...” [278, с.124].

Тобто, у В.Старосольського йдеться власне про те, що громадянське суспільство – це деяка абстрактна ідея, що претендує позначати тенденцію універсалізації типів організації суспільств в епоху капіталізму.

Отже, оскільки в Україні національно налаштована інтелігенція в Просвітах, Громадах зосередила свої зусилля на проблемі національного самовизначення, культурного та політичного, остільки питання „громадянського суспільства”, особливо в плоскості взаємодії особистості та держави, особистості та суспільства, не охоплювалося та, й відповідно, не формулювалося як першочергове питання української демократії. Які можуть бути питання до держави, якщо її нема, а та що є – чужа? Якщо немає свого дому, то який сенс установлювати обов’язки серед домочадців. Як справедливо пише наш сучасник: „... всю історію України можна назвати історією твердження ідеї української державності, що стає „світоглядною особливістю” української ментальності...” [145, с.523]. Тому українська політична думка не могла розробляти власні концепції громадянського суспільства.

Очевидно, що уявлення про який-небудь феномен не виникає раніше, ніж з’явиться сам феномен та символічні форми його відзеркалення. Яким є уявлення (неясним чи виразним) про феномен громадянського суспільства, таким є й сам феномен громадянського суспільства; яким є феномен, таким є й поняття про нього. Примітно, що проблема громадянського суспільства виникла в державах, де національна (історико-біологічна) приналежність витискувалась розвитком загальногромадянського права. Необхідність розвитку загальногромадянського закону і суспільних сил, що спираються не на

етнічний чинник, а, наприклад, на територіально-політичний, відзначали лише М. Драгоманов і В. Липинський, які довго жили в Європі.

3.2. Особливості інтерпретації „громадянське суспільство” в пострадянський період.

Історію сучасних пострадянських держав називають історією боротьби за громадянське суспільство. Сам термін, що виглядає сьогодні як головне гасло опозиції, спрямований проти комунізму, набув популярності лише в 80-і роки. Але відсутність терміна аж ніяк не означало відсутність його концепту (поняття). Поняття „громадянське суспільство” з’явилося набагато раніш, одночасно з дисидентським рухом, виступаючи під такими термінами, як „незалежна культура”, „паралельні структури”, „альтернативне суспільство”. Початок вживання терміна „громадянське суспільство” частіше за все пов’язують із Польським рухом „Солідарність”. Потім він одержав поширення в Угорщині, в Чехословаччині, хоча в останній його частіше заміняли терміном В. Бенди „паралельний polis” [322, с.83]. Наприкінці 80-х рр. термін „громадянське суспільство” почав поширюватися й у республіках колишнього СРСР. Як відзначають дослідники, визначну роль в цьому процесі зіграло розростання популярності терміна на Заході, хоча, приміром, Е. Арато вбачає у відродженні ідеї громадянського суспільства дарунок, отриманий Заходом від Східної Європи і Південної Америки. Так ідея громадянського суспільства, практично цілком забута в попередні роки, одночасно з’явилася в багатьох місцях.

Поняття „громадянське суспільство” увійшло до суспільно-наукового вжитку як щось загальнозрозуміле, що не потребує роз’яснень. Ним стали користуватися і для визначення мети розвитку, і для вираження існуючої системи опозиційної діяльності – незалежних від держави структур. Мова йшла

про створення або відтворення знищеного комуністами громадянського суспільства. Частіше за все його використовували в пропагандистських, а не в аналітичних цілях. Як відзначає сучасний російський дослідник С. Кара-Мурза: „ ... чудовим, але розпливчастим маревом було „громадянське суспільство”. Ніхто з політиків, які клялися у своїй прихильності цьому доброму ідолу, не викладали суті поняття” [127, с.357]. Але недостатня визначеність терміна не применшувала його значення, оскільки саме відродження ідеї громадянського суспільства апелювало скоріше до повсякденних асоціацій із словами „суспільство” і „громадянин”.

Феномен громадянського суспільства в ліберальній традиції має типологічні риси: пріоритет приватної власності і пов’язаних з нею інтересів власників; наявність „середнього класу”; високий рівень можливостей самореалізації особистості; функціонування значної кількості суспільно-політичних і частіше правозахисних організацій; розвиток і ствердження громадянськості через взаємний обмін ознаками і якостями з інститутом державності, за принципом „політичність громадянського суспільства і громадянськість політичного” [151, с.31].

В посткомуністичних країнах виявляє себе інший тип громадянського суспільства, ніж на Заході. В ньому поки переплітаються авторитарні і демократичні характеристики. Р. Дарендорф слушно вважає, що дорога до свободи веде туди, де можливе створення більш відкритих форм держави і суспільства [85, с.191]. На цьому шляху варто пам’ятати про дві умови, на яких акцентує вчений:

1) немає ніякого сенсу в переході від „капіталізму” до „соціалізму”; дорога до свободи – це тільки перехід від закритого суспільства до суспільства відкритого, яке повинно стати механізмом для виявлення альтернатив;

2) в ідеалі громадянські суспільства ніхто не будує – вони розвиваються самостійно, але в перехідних демократіях немає ні часу, ні засобів, щоб чекати,

що все відбудеться саме собою; необхідно будувати незалежні організації й інститути як додаткову ланку між урядом і індивідом [84, с.69-75].

Ідея громадянського суспільства з'явилася в Східній Європі, насамперед, як ідея антидержавна, оскільки задача полягала в створенні такої сфери суспільної взаємодії, яка б не мала нічого спільного з урядом. Польські дослідники Є. Вятр, Р. Парадовський, Є. Шацький та інші констатували, що в своєму неприйнятті існуючої системи східноєвропейці відрізнялися спільною характерною особливістю: бунт проти тоталітарної держави завжди був проявом солідарності з якою-небудь, нехай навіть уявлюваною, недержавною спільністю [48; 239; 322]. Пошук суспільної солідарності, прагнення до справедливості явно переважали в уявленні опозиції ідеї самоцінності і незалежності особистості. Заперечення всього офіційного, недержавного не означало прийняття цінностей індивідуалістичних, але скоріше означало визнання цінностей істинно суспільних. Тому заперечення „реального соціалізму” поєдналося з прийняттям цінностей, аж ніяк не чужих соціалізму.

Демократична революція в комуністичній частині світу була підготовлена процесом визрівання елементів громадянського суспільства, яке існувало в самій тоталітарній системі, але поза її владними структурами. Парадоксом виглядає той факт, що в радянській соціально-політичній системі постійно були присутні елементи невдоволення більшовиками, які проте співіснували з елементами народної віри в успіх соціалістичного експерименту, що дозволяє говорити про існування громадянського сектора й у радянському суспільстві.

В радянські часи майже єдиним реальним елементом громадянського суспільства, який виробляє суспільну думку, став інститут сім'ї. За даними Є. Головахи і Н. Паніної (репрезентативні загальноукраїнські опитування 1994–1998 років) населення України найбільшою мірою довіряло „самому собі”, „сім'ї і родичам”. Рівень довіри мав позитивне значення (крім себе, сім'ї і родичів) тільки в „сусідів”, „колег” і „співвітчизників”. У таких інститутів як армія, церква і духівництво він був практично на нулі. Усі ж інші інститути

суспільства (включаючи старі і нові профспілки) характеризувалися негативним рівнем довіри. Причому Верховній Раді, Президенту й уряду населення України довіряло менше, ніж астрологам [217, с.57]. Відмова ж від абстрактних ідей (будь то комунізм, соціалізм, капіталізм і націоналізм) свідчить і про відсутність достатньо авторитетної суспільної сили, якій довіряло б населення.

Ідея приватної власності навіть для „найбільш західних східноєвропейців” – чехів була менш значимою в порівнянні з ідеєю політичного плюралізму, ліквідації монополії Компартії. В чеському суспільстві, як і в румунському, болгарському, албанському, реєструвалася найбільша серед країн регіону кількість не „риночників”, а саме „демократів”. Інтерпретація ідеї автономії особистості, яку можна знайти в дисидентських текстах, дослідникам уявляється дивно обмеженою в порівнянні з її класичною інтерпретацією в рамках західноєвропейської ліберальної традиції. Як відзначає Є.Шацький, „за певних умов антидержавний індивідуалізм переходить в індивідуалізм, який є спрямований на пошук підтримки в суспільстві... і можна стверджувати, що ми маємо справу зі своєрідним „колективістським індивідуалізмом” [322, с.78].

Соціальні, або громадянські рухи „Солідарність” у Польщі, „Громадянській Форум і Громадськість проти насильства” у Чехословаччині, „Спілка вільних демократів” в Угорщині, „Демократична Росія”, „Новий форум” у ГДР, „Спілка демократичних сил” у Болгарії, „Саюдіс” у Литві, народні фронти в Латвії й Естонії орієнтувалися на завоювання політичної влади шляхом участі в „круглих столах” [271, с.117–127]. Їх відмінною особливістю була прихильність принципу ненасильства. В 1990 р. „Громадянський Форум” у Чехословаччині переміг з абсолютно неполітичним гаслом „Правда і любов переможуть неправду і насильство”. Майбутній президент Чехословаччини, драматург В. Гавел виступав за пістряве, шарувате, рухливо структуроване громадянське суспільство, у якому партії відіграють

тільки „належну роль”. Гавел висунув принцип не політичного, а морального протистояння тоталітаризму.

У соціально-політичній реальності того часу каталізатором змін, які відбувалися, стали не стільки відсутність громадянських прав і демократичних свобод, скільки протест проти привілеїв пануючої верхівки (відкритих розголосу дач, „полювальних хатинок”, іноземних рахунків і т.ін.). До ідеї зміни системи, як свідчать дані численних соціологічних досліджень, призвели не патріотичні громадянські почуття „звільненого обивателя”, а сплеск споживацьких очікувань щодо підвищення рівня добробуту; надія на досягнення західного рівня і стилю життя. Як відзначає М.Ю. Рябчук, саме ця – „утопічна візія” – ліберальної демократії, ринкової економіки, європейської цивілізації – й лягла в основу тієї „програми спільного майбутнього”, яка об’єднала населення України на референдумі 1 грудня довкола ідеї незалежності [260, с.80]. На той час запанувала ідея громадянської власності – ідеальної частки кожного громадянина-співвласника в загальній власності всіх громадян. На відміну від капіталізму та соціалізму такий устрій вбачався „цивілізмом”, „цивілітарним устроєм” (від латинського слова – *civis* – громадянин) [201, с.26–27]. „Чинник надії” став сприйматися як головний символ суспільного прогресу. Більшість серед тих громадян України, хто голосував на референдумі 1991 року мріяла про економічне чудо. На це була спрямована агітація українського РУХу про відокремлення від СРСР. В багатьох пострадянських країнах потужним чинником розширення потенціалу протесту була мобілізація зневаженого національного почуття (Польща, Угорщина, Чехословаччина).

Середній східноєвропейець, який сформувався в атмосфері відхилення від ідеологізованих норм громадського життя, виступив у той час, головним чином, в ролі спостерігача, який був сповнений надій на зміни, що йдуть „зверху”. Представник чеської опозиції Й. Румл у 1989 р. писав: „Згодом мої співвітчизники раптом із жахом виявлять, що без їхнього власного втручання

вони раптом стали вільними” [149, с.17]. Ту ж специфіку модернізації польський вчений Т. Ольшанський відзначає і в Україні, вважаючи, що сучасні труднощі України обумовлені, насамперед, тим, що вона в серпні 1991 р. не завоювала і не здобула, а лише отримала незалежність [68, с.139].

Соціальні рухи років перебудови не змогли знайти стійких інституціональних форм, і громадянське суспільство, яке почало бурхливо розвиватися залишилося фактично неструктурованим. Точніше, його антидержавні структури не змогли залишатися неполітичними (тобто – недержавними) і увійшли у владу, створюючи, як правило, законодавчу її гілку.

3.3. „Громадянське суспільство” у суспільно-політичній думці незалежної України.

Роки незалежності показали, що основною проблемою українського суспільства є вибір моделі суспільного розвитку. Як відзначив В.Д. Бабкін, „нашій суспільній науці, у тому числі й правознавству, незважаючи на проголошення української держави соціальною, бракує опрацювання її концепції, усвідомлення значення гуманізації суспільства, забезпечення людського виміру політики і права” [16, с.3].

Торжество національно-демократичної ідеї 1 грудня 1991 року позначило для України епоху, у котрій повинне було здійснитися національне самовизначення. Як відзначає український політолог М. Розумний: „Еліти намагалися шукати суспільний ідеал, використовуючи національно-державні моделі і козакофільські стереотипи” [244, с.28]. Ідея повернення до історичних основ культурного життя сприймалася як обґрунтування права на незалежне економічне і соціально-політичне існування, права на міжнародне визнання, участь у світовому політичному процесі.

Прихильники такого підходу вважали, що формою організації нації на сучасному етапі може бути тільки „національна держава”, яка є кінцевим підсумком багатовікової боротьби українського народу за збереження власної етнокультурної єдності [217]. Тобто, основу концепцій прихильників цього підходу складає система понять „етнос – народ – нація”, де перше виступає родовим і здебільшого ототожнюється з другим і навіть з третім. Внаслідок цього модель етнокультурної політичної спільності розроблялася як основа українського громадянського суспільства. Головне місце в процесі формування громадянського суспільства в даній концепції приділяється зрощуванню культурного громадянства через утворення національного духу за допомогою історичної спадщини, вивчення якої забезпечить моральне зростання нації. Звідси виник термін „культурне громадянство”, який виражає культурну ідентичність, що є укоріненою в національно-специфічних засобах сприйняття [177, с.16–25].

Варіант формування „культурного громадянства” для України запропонував американський вчений М. Кеннеді. На його думку, націоналізм в Україні є необхідним, тому що він є „насичений культурою і внутрішньою моральністю”. „Ідеологія громадянського суспільства буде послаблена, якщо не приєднається до якого-небудь виду націоналізму”, – пише він [133, с.83].

Ряд авторів вважає, що Європа – це континент держав-націй, а отже і українська держава має будуватися на тих самих критеріях. Англійський вчений-славіст Дж. Шьопфлін визначає націю як „сукупність взаємостосунків між державою, громадянським суспільством і етносом; до того ж роль держави полягає в забезпеченні стабільності, правлінні; роль громадянського суспільства – у тому, щоб виражати конфлікти інтересів і боротьбу за владу в суспільстві, а роль етносу – у тому, щоб зберігати узи солідарності, відтворювати культуру” [203, с.24–25]. Автор вважає, що для побудови державності Україна має одночасно побудувати і нове громадянське

суспільство, до того ж етнонаціональний чинник повинен зіграти вирішальну роль у цих процесах.

В руслі цього підходу розмірковує українська дослідниця М. Пірен, яка вважає що оскільки утвердження громадянського суспільства в Україні збігається зі становленням самої державності, процесом самоусвідомлення населенням власної приналежності до цілісної спільноти, той розбудова української демократичної держави має базуватись на засадах української культурної традиції [224, С. 65 - 78].

Вплив процесу „морального росту нації”, або іншими словами, „національної емансипації” на становлення громадянського суспільства досліджував український вчений М.Ю. Рябчук. Він вважає, що процеси формування громадянського суспільства і національної емансипації знаходяться в тісному, але асиметричному зв'язку, тому що, якщо становлення громадянського суспільства впливає на процес національної емансипації тільки зі знаком „плюс”, то протилежний вплив може бути як позитивним, так і негативним: якщо захоплення національними традиціями, „самобутністю” і „винятковістю” будуть заважати проникненню світового досвіду [259, с.14–17]. На думку М. Рябчука, процес „національної емансипації” в Україні має виразний проєвропейський характер, тому тут (на відміну від інших країн колишнього СРСР, зокрема, Росії) є більше можливостей для розвитку громадянського суспільства. Про це свідчить, на думку автора, наявність традицій громадянського суспільства (ще з часів Київської Русі, Речі Посполитої, магдебурзького права) і сучасний рівень розвитку громадянського суспільства на території Галичини.

Подібної точки зору дотримується цілий ряд авторів, зокрема Л.Зализняк, О. Лановенко, О. Ржевський та інші [108; 162; 253]. Вони вважають, що Україна традиційно належала (із кінця XVIII в.) до західного (європейського) ареалу культури з усіма характерними йому рисами: „античним засобом виробництва” (який ґрунтувався на приватній власності на

землю вільного робітника), поділом влади, високим значенням прав людини, опорою на феодальні класи, а не на служивий люд. Існує думка, що паростки громадянського суспільства в Україні варто шукати ще в домонгольських формах суспільного устрою княжих часів, тому що вони нагадують антично-грецьку модель громадянства [72].

Далі стверджується, що завдяки литовсько-польському впливу українська суспільно-політична думка успадкувала європейську цивільно-правову традицію, яка встановилася в українських землях вже в 1441 році проголошенням литовським урядом Акта про недоторканність особи без рішення суду. Ця максима прав людини, Habeas Corpus Act, була вперше сформульована в 1215 році англійським парламентом. За твердженням даної групи авторів, Україна належить нібито до іншого типу організації державної і суспільної влади, ніж Росія з її ознаками східної деспотії. Вона була насильно утягнена в іманентно далеку їй традицію зневаги до потреб й інтересів людини.

На думку О. А. Ржевського, українська державність є результатом перехресних впливів Сходу і Заходу, „затиснутості” української території між цими двома цивілізаціями. На цій підставі автор стверджує, що в Україні відсутня адекватна основа сприйняття цивілізаційних впливів і, отже, необхідно формувати національну стратегію розвитку державності і громадянського суспільства, а не захоплюватися всякого роду запозиченнями чужого досвіду [253, с.14].

Вищезгадуваний М. Рябчук вважає, що процес становлення громадянського суспільства в Україні є надто залежним від відповідного розвитку в Росії. „Якщо переможуть російські „почвенники” із їх традиційною установкою на неприйняття європеїзму, – пише М.Ю. Рябчук – то це вкрай негативно відіб’ється на становленні громадянських структур в Україні” [259, с.15]. Тим самим формування громадянського суспільства в Україні зв’язується з геополітичними процесами.

В пошуках відповідної моделі громадянського суспільства ряд авторів звертається до сучасного існування таких держав як Польща, Угорщина, Болгарія, Чехія, які вже достатньо давно стабільно себе самоідентифікують як польське, угорське, болгарське і чеське суспільство. Для цих східноєвропейських суспільств використання етнонаціональної ідеї є дійсно більш зручним варіантом для згуртування політичної Нації, ніж формально-правові основи громадянства. І це цілком зрозуміло, бо національна незалежність для багатьох східнослов'янських держав залишається умовою свободи. Наприклад, понад 50 % угорської інтелігенції в 1998-му році не приймало громадянства в якості критерію приналежності до національної спільності угорців, а віддавало перевагу іншим критеріям приналежності до угорської нації: мові, культурі [337, с.185].

Наслідуючи їх зразок, Україна ввела закон про мову УРСР 1989 р., відповідно до якого українська мова стала єдиною офіційною мовою. Мета програми українізації в сфері освіти, введеної президентом Л.Кравчуком і залишеної в дії президентом Кучмою, – довести до 2000-го року пропорцію україномовних шкіл до пропорції „етнічно українського населення” (76 %) [159, с.177]. Таким чином, держава провадила політику, у більшому ступені відповідну етнолінгвістичній концепції України, ніж проголошеній концепції громадянської держави. Намагаючись імітувати типовість української „східноєвропейскості”, прихильники даної концепції залишають поза увагою проблему самоідентифікації сучасних українських громадян із новою державою - Україною, яка давно перестала бути моноетнічною державою.

Модель етнокультурної, гомогенної держави-нації багатьма авторами (Ю.П. Давидовим, Р. Дарендорфом, О. Н. Майоровою, Ю. С. Новопашиним, С.О. Романенко, В.Й. Фрейдзоном) визнається специфічною, характерною рисою держав усього східноєвропейського регіону, куди автори зараховують і Україну [82; 84; 176; 203; 247; 300].

Ряд обставин, обумовлених минулим розвитком, теперішнім статусом, майбутніми перспективами об'єднують країни цього регіону незважаючи на відмінності політичних культур, різноманітний рівень соціально-політичного й економічного розвитку. Серед цих обставин російський дослідник Ю.П. Давидов наводить такі: підвищену чутливість суспільств регіону до питань національної і цивілізаційної самоідентифікації, обумовлену віковим їх перебуванням у складі інших національно-державних утворень, імперій, сфер впливу; історично сформоване етнічне черезсмузжя; наявність конфліктогенних потенціалів; прагнення вирішувати спірні проблеми не шляхом регіональної взаємодії, а за рахунок втягування в місцеві суперечки і конфлікти великих держав; відсутність спонукальних мотивів до власної інтеграції й об'єднання національних зусиль для рішення місцевих і регіональних проблем; приналежність цих країн у недавньому минулому до світу соціалізму, звичне керівництво „зверху”; особливості розвитку правових систем, які характеризуються певними особливостями, незважаючи на активне запозичення досвіду таких правових систем як романо-німецьке та загальне право.

Продовжуючи виявляти специфічність суспільно-правового розвитку регіону, до якого належить Україна, деякі сучасні дослідники вважають за необхідне визнавати її приналежність до правового простору, на якому, незважаючи на визнання учасників, функціонує особлива правова сім'я – євразійська [204,с.118]. Необхідно досліджувати динаміку розвитку від типової континентальної (романо-німецької) правової сім'ї, з притаманними їй особливостями правових традицій та правосвідомості, через визрівання якісно нової - євразійської правової сім'ї, яка за різних часів суспільного розвитку визначалась то як слов'янська правова сім'я (початок ХХ ст.), то як російська правова сім'я (середина ХХ ст.), то як соціалістична правова сім'я (друга половина ХХ ст.). Серед особливостей правового стилю зазначеної сім'ї, найчастіше, називають фетишизацію державної влади та патріотизм, які

зволікають сучасні процеси „наздогоняючої” модернізації на неуспіх в силу антиіндивідуалістичної скерованості суспільного розвитку.

Тоді як у Західній Європі протягом усього ХХ ст. у центрі світоглядних систем була Людина і тільки за нею – Нація, в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЕ) – нація, яка базується на досягненнях у сфері культури, але не володіє власною державністю. Тут політики сповідували принцип „одна національність – одна територія – одна нація - одна конфесія – одна держава – одна мова”.

Модель етнокультурної політичної єдності і „культурного громадянства” для її прихильників генетично пов’язана з традиціоналістським світоглядом у ставленні до культурно-ціннісних орієнтацій, політичним консерватизмом. Як відзначив Ральф Дарендорф, така модель відтворюється завдяки тому, що духовний вакуум у суспільстві завжди сприяє відтворенню старих традиційних „лігатур” – тобто „глибинних структурних скріп, що об’єднують найбільш значущі елементи, наповнюючи вибір змістом”. Але якщо в розвинутих громадянських суспільствах з їх посиленою мобільністю існує тенденція розчиняти „лігатури”, то для суспільств, де тривають трансформаційні процеси і де тривкість громадянського суспільства порушена існує протилежна тенденція щодо лігатур. А саме – тенденція перетворювати лігатури в догми. Саме тому динаміка суспільних відносин, як правило, втрачає для цієї моделі значення. Крім того, така модель в умовах поліетнічних суспільств, яким є українське, послідовно сприяє громадянському конфлікту, бо найчастіше громадянські права вступають у протистояння міцним силам ідентифікації односкладового суспільства. Тобто, довгоочікуване досягнення чи відродження спорідненості душ, однорідності нації, суспільства без етнічних, культурних чи релігійних відмінностей надалі стає недостатнім для існування цілого, бо ще Аристотель застерігав, що з „цілком однакових” не виникає держава. Лише в умовах неоднаковості, відмінності може існувати сфера громадянського суспільства, бо громадянські права (а серед них і право дотримуватися власних

культурних переваг) знаходять зміст лише в умовах різноманіття. Держава – нація ж – це лише обгортка, що гарантує та забезпечує існування живого організму громадянського суспільства.

Відправним моментом нової моделі розвитку став вислів Л. Кучми, що „Головне, щоб національна ідея жила у свідомості суспільства, була обручем нації, а не просто відшліфованим поняттям на папері... Минуле не повинно розділяти сьогодення... Треба віддавати належне і УНР М. Грушевського і Радянській Україні, від якої ми й успадкували возз'єднаний український народ... У минулому спільна історія, у майбутньому – спільний ідеал” [159]. Нові очікування були спрямовані на „наведення порядку” у суспільстві і владі, на державне керівництво економічними реформами, на пошук „дієздатної національної ідеї”, тобто національної мрії, яка є адекватною способом життя нації, процесам продукування ідей, образів, понять, традицій [152, с.15].

Поняття „громадянське суспільство” стало застосовуватися в значеннях, близьких формальним уявленням про демократію, правову державу. Прихильники нової моделі виходили з того, що без держави не може бути громадянства, а без громадянства – не може бути демократії. Дане трактування акцентувало увагу на правових аспектах поняття „громадянське суспільство”, „громадянин”. Громадянство є тією основою, що дозволяє особистості, яка має статус громадянина, повною мірою брати участь у політичному, економічному культурному житті суспільства і держави [212, с.142]. Відповідно до ст. 1. Закону України „Про громадянство України”, громадянство України – це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах і обов'язках [101]. Громадяни держави утворюють її народ, який є правовою категорією, і за Конституцією України (ст. 5) є носієм суверенітету і єдиного джерела влади. Вказуючи на розвиток інституту громадянства України, правознавці відзначають, що право на громадянство є невід'ємним правом кожної людини, воно є універсальною нормою міжнародного права, закріпленою в Загальній Декларації прав людини (1948 р.

– ст. 15), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р. – ст. 24). Це положення також адаптовано для законодавства України і здійснено в Конституції України (ст. 25) і в преамбулі до Закону України „Про громадянство України” [101].

На думку О. Майданика, якщо виходити з визначення громадянства як політико-правового зв'язку особи з державою (що фіксувалося Законом України Про громадянство України” від 16.04.1997 р.), то потрібно визнати, що коли людина знаходиться в політичній опозиції до держави - це може бути основою для того, щоб не вважати таку людину громадянином даної держави, що суперечить самій ідеї прав людини [175, с.70]. Адже тому правомірно зв'язувати громадянина з державою лише правовим зв'язком (як визначає Закон України „Про громадянство України” від 18.01.2001 р).

Теорія і практика такої інтерпретації громадянства створює певний універсальний стандарт, який виявляє тенденцію до глобалізації. Так, критерій громадянства в західній моделі нації складається не в етнічній приналежності, а політичній: належати республіці, політичному суспільству досить, аби мати повноправний правовий статус. У цивілізованому світі кожна людина має громадянський статус (наприклад, „американець”, „канадець”, „француз”), який відбиває найменування країни і з яким ідентифікується більшість її мешканців, незважаючи на їхні етнічні особливості. В паспорті громадян Європейського Союзу слова nationality (національність) і burgershaft (громадянство) мають одне й те саме значення [178, с.36]. Тобто громадянський статус є домінуючим, завдяки чому він виконує інтегруючу роль, об'єднуючи усіх в єдину поліетнічну спільність.

Таким чином, на змістовне значення „громадянське суспільство” істотно впливає процес глобалізації, який сьогодні безпосередньо торкається не тільки економічної, але й політичної сфери міжнародного життя, поширюючи тлумачення та обсяг терміну „громадянство”, актуалізуючи ідеї загальносвітового громадянства, про яке мріяли ще Л. Сенека та І. Кант. Так,

концепція загальносвітового громадянства Мохамеда Н.Набі виходить із принципу універсальних прав людини [325, с.323–325]. Проте, принцип універсальності прав людини, зазнає сьогодні все більш вагомій критики з боку тієї половини світу, що займають мусульмани, прихильники індуїзму та конфуціанства. Тобто тенденцію універсалізації слід розглядати у подвійному контексті: глобалізації і посилення нових відмінностей, тобто локалізації. Поки що „всесвітньо-громадянського суспільства” не існує, шлях до нього, лежить через відтворення його „сурогатів” – громадянських суспільств, що є оперезані державними межами, через розвиток систем регіонального громадянства,. А досвід встановлення таких систем вже є в країн-членів ЄС. Так, відповідно до Маастрихтського договору від 7 лютого 1992-го р., „кожна особа, яка володіє громадянством будь-якої держави-члена, є громадянином Союзу”. Громадяни Союзу наділені загальними для усіх правами і несуть загальні для усіх обов’язки. Зокрема, кожний громадянин Союзу має право:

1) вільно пересуватися, мешкати в межах держав-членів з урахуванням встановлених обмежень;

2) голосувати і виставляти свою кандидатуру на муніципальних виборах у державі – члені, у якій він мешкає, на тих самих умовах що і громадяни цієї держави;

3) голосувати і виставляти свою кандидатуру на муніципальних виборах у державі – члені, у якій він мешкає на тих же умовах, що і громадяни цієї держави;

4) на захист із боку дипломатичних і консульських служб будь-якої держави - члена.

Амстердамським договором 1997 року підтверджене єдине громадянство Європейського Союзу, яке доповнює, але не скасовує приналежність до національного громадянства [279,с.496]. Бо держава – нація – це поки що єдиний більш-менш стабільний гарант громадянських прав, хоча й певною мірою стримуючий розвиток всесвітнього громадянського суспільства через

встановлення правил прийняття або виключення, привілеїв або обмежень. Громадянство виявляє все те загальне, що є властивим всім людям, для того щоб потім надати їм свободу бути різними.

Фактор глобалізації суттєво впливає на визнання перспектив подальшого розвитку громадянського суспільства в Україні, проте саме тут набуває особливого значення питання щодо можливостей реалізації національного потенціалу задля відображення соціокультурних особливостей.

Окрім того, проблема загальносвітового громадянства актуалізується в досягненні принципу гуманності, відповідно до якого: „Не громадяни для держави, а держава для громадян”. Тобто сьогодні для сприяння розвитку загальносвітового громадянства важливим є перш за все усвідомлення того, що жодна людина не може вважатися донором до суспільного блага, а статус громадянства не може використовуватися задля мобілізації для досягнення загальної мети.

Саме таке визначення громадянського суспільства надається багатьма українськими дослідниками, серед яких В. Бакаєв, М. Ходаківський, Е.Е. Швець, Л. Шкляр, О. Шумілов та інші [18; 308; 323; 284; 293; 338]. Відповідно до даного підходу М. Ходаківський стверджує, що громадянське суспільство є сферою, яка виконує роль „буфера” між державою й особистістю. Взаємозв'язок понять громадянське суспільство – держава – нація М.Ходаківський розглядає відповідно до схеми: (Громадянське суспільство + Правова держава) x Національна культура = Нація [308]. При цьому нація покликана виражати національну єдність, а громадянське суспільство - приватний, егоїстичний інтерес. Держава і громадянське суспільство співіснують у стані взаємодії і протиріччя одне одному.

На думку Л. Шклера, громадянське суспільство – це ”сукупність незалежних особистостей, в якій виділяються групи громадян, що створюють самокеровані угруповання (максимально незалежні від влади) на різноманітних основах єднання, і всіх їх зв'язує необхідність дотримуватися визначених норм,

правових і моральних обмежень” [293, с.330]. Громадянське суспільство як реалізація твердження післяполітичної суспільної єдності є вже третьою стадією політичного розвитку суспільства. Перші дві – це єднання на основі національної ідеї як дополітична (природно-етнічна) стадія і стадія встановлення політичної нації, коли спільність уже виробила принципи, правила, процедури і ритуали установа влади, і вирішує внутрішні проблеми організації поділу влади і владних повноважень.

Таким чином, головним критерієм даної моделі майбутнього є реалізація інтересів і прав особистості. Оптимальне задоволення цих інтересів тісно пов’язане з категорією громадянства, яка має три аспекти: загальносвітовий, регіональний, національний. Кожному з цих рівнів властиві як загальні риси, так і особливості. Ці риси обумовлюють розвиток інституту громадянства і розвиток поняття „громадянське суспільство” в сучасний період.

Ще одна інтерпретація поняття „громадянське суспільство” склалася ще до початку 90-х років. В її основу був покладений обов’язковий чинник наявності Ринку. Економісти-ліберали зв’язали громадянське суспільство з ринковою-ліберальною моделлю економічного розвитку, яку обрала для себе сучасна Україна на початку 90-х років. Дана модель (її лобіюють В. Пінзенник, В. Ющенко, С. Тигипко) заснована на заохоченні максимальної вільної торгівлі, згорненні неконкурентноспроможних галузей і заміщенні їх імпортом, на зведенні до мінімуму державного втручання, проведенні широкої приватизації, законодавчому забезпеченні конкурентного підприємництва, відкритості для транснаціонального капіталу. Незважаючи на довгострокову перспективу цього процесу, формування громадянських структур, на думку прихильників цього підходу, можливе тільки в такий спосіб [40; 161; 194]. Тут розвиток громадянського суспільства ставиться в пряму залежність від повномасштабного розгортання інституту приватної власності.

Вже на кінець 90-х років у суспільно-політичній думці України взяв гору раціонально-прагматичний підхід. Його прихильники вважають, що пріоритет у

виборі моделі суспільного розвитку української держави повинен належати громадянсько-правовій ідеї. „Сучасна українська нація, – пише Ф.М. Рудич, – повинна і може скластися тільки на загальноцивілізаційних принципах громадянського суспільства” [253, с.41].

В рамках цього підходу Б. Кузьменко запропонував концепцію, відповідно до якої громадянське суспільство трактується як частина соціальної сфери, незалежна від держави; де жодна з траєкторій влади не є домінуючою; де люди взаємодіють поміж собою за допомогою правових відносин і незалежних асоціацій. Ця сфера будується на правах людини, які гарантуються державою. В міру розвитку громадянської інфраструктури в суспільстві виростає загальнонаціональна ідея, ядром якої стає система ключових цінностей [157, с.20]. Відтак, народ України – співгромадяни консолідуються на основі ідеї, яка є адекватною найпоширенішій системі цінностей суспільства. Тут національна ідея визнається не етнічною категорією, а державно-політичною. Тобто ідеєю нації як спільноти поліетнічної, багатоскладової, консолідованої інститутом громадянства. Завдяки такої багатоскладовості національна ідея набуває плюралістичного характеру.

Без такої загальнонаціональної ідеї, продовжують розвивати цю тезу, І. Пасько і Я. Пасько, неможливе становлення громадянського суспільства, а без громадянського суспільства – неможливе формування сучасної нації, яка є „іншим засобом щодо автономного від держави буття людини, який як і громадянське суспільство, незалежно від держави, а іноді й в обхід її, виявляє загальний знаменник культурно-діяльних прагнень народу” [219, с.4]. Мова йде про взаємодію громадянських і національно-культурних аспектів становлення нової спільноти - політичної нації.

Так, дослідник М.І. Обушний стверджує, що поняття „громадянське суспільство”, як таке, багато в чому є міфологізованим – воно лише означає трансформацію етнічної людини в національну, з властивим їй почуттям національної ідентичності і громадянської відповідальності за долю свого

народу. Національна ідея в її „універсальному обсязі” стає основою держави, в якій громадянське суспільство виступає не як новий тип держави і не як протипага їй, а як рівноправний суб’єкт політики, покликаний разом із національною державою створити найбільш сприятливі умови для реалізації громадянських прав і свобод людини [205, с.50-53].

Цілий ряд авторів (О. Білий, Є. Бистрицький, Л. Білоусов, О. Дергачов, В. Корнієнко, І. Кресіна, С. Макеєв, П.І. Надолішній, В. Полохало, М. Томенко) також наполягає на розумінні нації як політико-правової спільності, або використовуючи пояснення Р. Дарендорфа – „політичного оформлення правового поля”, тобто коли використовується термін „політична нація”, як необхідний для визначення феномену „нації - співгромадянства”, що саме відповідає західноєвропейському стандарту [14;293;147;153;177;198; 233;287]. Зокрема, І.О. Кресіна стверджує, що нація – це громадянсько-політична спільнота, де національні інтереси сягають ширше державницьких. Суспільство ж, в якому головним пріоритетом виступає свобода та гідність громадянина передбачає найповнішу реалізацію інтересів нації. Тому не можна протиставляти національну ідею і громадянське суспільство, бо останнє є явищем національним, хоча й спрямованим на пріоритети розвитку індивідуальної свободи громадянина. „Взагалі, – твердить І.О.Кресіна – вони співмірні як ціле (нація) та частина (громадянське суспільство), як проект, національний ідеал, та його окрема ланка” [154, с.319]. Таким чином, прихильники даного напрямку новітньої політологічної думки України говорять про існування нації, що ґрунтується на поліетнічності, тобто йдеться не про культурну асиміляцію, а про збереження полікультурності через політичні й національні гарантії. Такий підхід, на думку зазначених авторів, дозволить включити в процес націотворення дотепер політично індиферентну частину населення, жителів російськомовних регіонів.

Більшість сучасних українських авторів відносять громадянське суспільство до сфери політичного [22; 152; 198]. Проте по проблемі взаємодії

громадянського суспільства і держави в політичній сфері спостерігаються розбіжності в поглядах. Український дослідник В.В. Полуда визначив три основні позиції:

1. Громадянське суспільство – це основний елемент людського суспільства, який охоплює в собі і поняття держави.
2. Громадянське суспільство – сфера, яка виконує роль „буферу” між державою й особистістю.
3. Громадянське суспільство - елемент суспільної структури, рівнозначний державі [234, с.131-139].

На думку В. Полуди, політичне самовизначення є більш об’ємним, ніж державне. Воно містить у собі формування структур громадянського суспільства, які не тільки є незалежними від держави і такими, що дійсно віддзеркалюють суспільну думку і очікування, але є такими, які реально утворюють державний апарат. Сфера громадянського суспільства визнається постійно існуючою, такою що виявляє себе в процесі життя суспільства. Проблемою стає лише обсяг і функціональне наповнення цієї сфери, оскільки розвиток її визначається ступенем регламентації нею ж сформованою державою на чіткій правовій основі.

Не можна, проте, пройти повз ту обставину, що в багатьох дискусіях останніх років мова йшла і йде про українське суспільство як про сталий, вже об’єднаний загальною національною ідеєю легітимний політичний організм, про суспільство, яке вже сформувало свою колективну ідентичність. По суті ж національне самовизначення було зведено до факту проголошення незалежності і створення „національної держави”. Згодом, у співвідношенні таких явищ як нація, держава і громадянське суспільство, політологи України констатували прояв протиріч [75]. Дійсно, ідея „громадянського суспільства” припускає обмеження держави, аби вона не загрожувала цінності і суверенності особистості; а національна ідея – підвищує державу як мету нації для власної реалізації. Тому ідея громадянського суспільства була особливо

зажаданою в період одержання незалежності; на етапі ж будівництва української державності вона виявилася „зайвою”, що відразу відбилося на характері концептуальних уявлень.

3.4. Еволюція інститутів громадянського суспільства в процесі розвитку партійної системи України

Партійна система України до цього часу перебуває в процесі формування. Попри достатній термін незалежного розвитку, партійну систему нашої держави можна вважати далекою від досконалості. Наявність 197 політичних партій, зареєстрованих станом на жовтень 2012 р. Міністерством юстиції можна вважати проявом кількості, а не якості. В Україні відсутні усталені політичні традиції, властиві країнам Західної Європи, не відбулась політична структуризація суспільства, а розподіл політичних уподобань суспільства за територіально-географічною ознакою не сприяє зміцненню суверенітету. За таких умов розвиток громадянського суспільства, його взаємодія з політичними силами набувають своєрідного характеру, не співвідносного з практикою і досвідом розвинутих демократій.

Як відомо, стаття 15 Конституції України зазначає, що „суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності”. Складовою частиною СРСР Українська РСР була майже 70 років, і лише наприкінці 80-х рр. ХХ ст. в ній почали з’являтися елементи громадянського суспільства. Показовим можна назвати „Народний рух України за перебудову”, утворений у 1989 р. Цей елемент громадянського суспільства об’єднав небайдужих до долі України представників інтелігенції та інших прошарків українського радянського суспільства. Хоча заснована на базі Руху політична партія Народний Рух України переживає нині не найкращі часи, цей

приклад трансформації з громадського руху в політичний проект можна назвати показовим. Варто зазначити, що подібні процеси відбувалися і в інших національних республіках СРСР, тоді як у Російській Федерації цей процес згодом набув іншого вектору спрямування – там ішлося про утворення власне російської, а не загальнорадянської комуністичної партії.

У першій половині 90-х рр. в Україні утверджувалася квазі-політика. Відсутність необхідної кількості національної еліти, що стояла б на позиціях державотворення європейського зразка, суттєвий вплив радянської спадщини, масштабні економічні проблеми не сприяли становленню громадянського суспільства. Зокрема, з часів існування УРСР було збережено не лише мажоритарну систему виборів народних депутатів, а й значний (450 народних депутатів) депутатський корпус. Для прикладу – стільки ж парламентаріїв працюють у Державній Думі Федеральних Зборів Російської Федерації, хоча чисельність населення Росії та України суттєво різняться. Інститут депутатського звіту перед виборцями носив здебільшого формальний характер, а самі народні депутати віддавали перевагу вирішенню нагальних проблем мешканців своїх виборчих округів.

Утім, уже 20 лютого 1994 р. було створено Комітет виборців України – незалежну громадську організацію, нейтральну до політичних партій та виборчих блоків. Своєю метою КВУ вважає „активізацію громадян до участі в управлінні державою та реалізації їх конституційних прав. Метою діяльності організації є не лише допомога конкретним людям у вирішенні їх конкретних питань, а й ініціювання інституційних змін, які могли б наблизити українське суспільство до демократичних стандартів”. Поява цієї громадської організації, що не фінансувалася за державні кошти та декларувала готовність здійснювати незалежний моніторинг виборчого процесу в Україні, інформування виборців, підготовку спостерігачів за голосуванням, свідчила про появу в нашій державі перших незалежних елементів громадянського суспільства.

Поява Комітету виборців України в середині 90-х рр. засвідчила появу незалежної експертної організації, яка згодом суттєво вплинула на перебіг політичного життя країни. Разом із тим, існувала потреба розбудови експертних організацій в інших сегментах громадянського суспільства. У 1994 р. було засновано Український центр економічних та політичних досліджень, нині відомий як Центр ім. О. Разумкова. Це одна з перших недержавних експертних організацій, яка здійснювала дослідження державної політики в широкому спектрі проблематики. Ініціатором та першим головою Центру був Олександр Разумков, який у 1997 – 1999 рр. працював заступником секретаря Ради національної безпеки та оборони України. Його діяльність у політичній команді Президента Леоніда Кучми може розглядатися як приклад впливу експертного середовища на формування державної політики. Після смерті талановитого експерта колеги увіковічили його ім'я в назві Центру. Центр ім. О. Разумкова, очевидно, найвідоміший з українських „think tank”, який став законодавцем моди в українському експертному середовищі.

Процес формування партійної системи України був пов'язаний зі значним спротивом Президента Леоніда Кучми, який скептично ставився до політичних партій, оскільки не вірив у їхню можливість реально представляти інтереси громадян. Можна списувати подібний підхід на досвід перебування тодішнього Президента в Комуністичній партії Радянського Союзу або відсутність необхідної підготовки одного з видатних українських політиків, проте партійна система за президентства Л. Кучми не набула властивостей, притаманних, зокрема, центральноєвропейським суспільствам. Вади, набуті українськими партіями на початку їхньої діяльності, властиві їм і сьогодні. Надмірна централізація влади в одних руках, ідеологічна розмитість, відсутність системи підготовки партійних кадрів та навичок цивілізованої політичної боротьби негативно впливають на вітчизняний політичний ландшафт. З іншого боку, після обрання перед Л. Кучмою стояло завдання ухвалення Конституції України та здійснення низки інших кроків у сфері державного будівництва, що

виглядало більш пріоритетним завданням порівняно з розбудовою партійної системи.

Політична ситуація в Україні в середині 90-х рр. була доволі драматичною. Голова Верховної Ради другого скликання О. Мороз очолював законотворчу діяльність парламенту, розраховуючи на власні політичні дивіденди. Хвилю громадських очікувань позитивних змін намагався використати у власних інтересах Л. Кучма. Протистояння лідера законодавців та глави держави з принципових питань створило складну суспільно-політичну атмосферу, яка суттєво впливала на перебіг подій у державі. Маємо визнати, що протистояння лідерів країни не сприяло формуванню інституцій громадянського суспільства в Україні.

Кульмінаційним періодом першого президентського терміну Л. Кучми стало ухвалення Конституції України. Варто нагадати, що Основний Закон України був ухвалений ледь не останнім із конституцій колишніх радянських республік. Це свідчить, з одного боку, про відносну слабкість та аморфність вітчизняної політичної еліти, з іншого – про наявність значних протиріч між основними групами впливу, які на той час ще не були реалізовані у вигляді політичних партій.

Необхідність ухвалення Конституції була очевидною. ”На початку 1996 року спеціально створена з представників політичних фракцій парламенту комісія Верховної Ради почала роботу над новим проектом конституції України. Її очолив депутат Михайло Сирота. Положення конституції неодноразово перероблялися, але спроби політичних партій перетягнути „ковдру” конституції на свій бік отримували відсіч Сироти”. [1] „Батько Конституції” був змушений протягом 14 годин стояти 27 червня на трибуні Верховної Ради, відстоюючи окремі положення Основного Закону. Ухвалений під тиском Л. Кучми документ (Президент загрожував винести Основний Закон на всеукраїнський референдум) отримав високу оцінку: був визнаний однієї з гармонійних та демократичних конституцій Європи.

Ухвалення Конституції дозволило не лише сформувати та законодавчо оформити баланс гілок влади в Україні, а й створити передумови для подальшого розвитку політичної системи нашої держави. Українське суспільство отримало суттєвий імпульс для активізації процесів партійного будівництва, розвитку інституцій громадянського суспільства. Було цілком очевидним, що до президентських виборів, запланованих на 1999 р., українське суспільство розвиватиметься за визначеним влітку 1996 р. алгоритмом.

Доцільно зауважити, що з 1998 р. парламентські вибори в Україні проходили за змішаною системою – 225 депутатів обиралися в мажоритарних округах, 225 – за списками партій та блоків. При цьому формування підконтрольного главі держави законодавчого органу було пов'язано з маніпуляціями насамперед з депутатами-мажоритарниками. Це й не дивно, адже у 1998 р. політичні сили різного ступеня опозиційності за партійними списками отримали 47,27 % (КПУ – 24,65 %, НРУ – 9,4 %, блок СПУ+СелПУ – 8,55 %, „Громада” – 4,67 %), а „партія влади” – 9,02 % (НДП – 5,01 %, СДПУ(о) – 4,01 %) [59].

90-ті рр. ХХ ст. для політичного життя України стали періодом поступового використання вітчизняними політиками механізмів громадянського суспільства, давно відомих у країнах Заходу. Зокрема, у березні 1998 р. очолювана экс-прем'єром П. Лазаренком партія „Громада”, яка декларувала свою опозиційність, сформувала опозиційний уряд, який очолила Ю. Тимошенко. Вона починала свою політичну кар'єру, і посада тіньового прем'єра стала однією з перших сходинок. Політичний аналітик М. Стріха так оцінив значення цієї посади для Ю. Тимошенко: „Тоді цей уряд не був дієвим, хоч, очевидно, для Юлії Тимошенко це був певний стартовий майданчик в опозиції, яка вивела її на посаду справжнього прем'єра” [44, с. 3].

Під час виборчих кампаній у роки президентства Л. Кучми (вибори до Верховної Ради 1998 та 2002 рр., президентська кампанія 1999 р.) про дотримання демократичних процедур голосування не йшлося. Вільний доступ

усіх кандидатів до засобів масової інформації, прозорість фінансування агітаційної кампанії підмінялися використанням адміністративного ресурсу, тиском на висуванців опозиційних сил та закріпленням за виборчими округами лояльного керівництва держави в умовах сильної президентської влади кандидатів, також маніпуляціями з результатами голосування.

Процес становлення президентської влади був пов'язаний із поступовим зосередженням владних механізмів у руках Л. Кучми. Другий Президент України відчував суттєві проблеми у відносинах з Верховною Радою другого скликання (протистояння посилювалось особистою неприязню між Л. Кучмою та Головою Верховної Ради О. Морозом). Після обрання парламенту третього скликання за змішаними списками, президентська адміністрація зробила ставку на консолідацію мажоритарників у депутатських групах. Парламентарії, обрані в одномандатних округах, зазвичай, залежали від голів місцевих адміністрацій, „генералів” бізнесу або були столичними „парашутистами”, кандидатури яких були попередньо узгоджені з представниками вищого керівництва країни.

Президентська кампанія 1999 р. в Україні зазнала значного впливу виборів Президента в сусідній Росії. Власне, проблеми для найбільших держав пострадянського простору були схожими – економічні труднощі, соціальна нестабільність, розчарування мільйонів у діях влади. У такій ситуації представники лівих сил сприймалися не лише виборцями, а й представниками діючої владної команди, як реальна та небезпечна альтернатива. Відповідно – і сценарії протистояння кандидатам від комуністичних партій в Україні та Росії перегукувались між собою. До того ж популярність лідерів КПРФ та КПУ Г. Зюганова та П. Симоненка була співвідною, а обидві комуністичні партії підтримували між собою тісні зв'язки.

Варто зауважити, що орієнтованість на Москву, постійне використання риторики про відновлення СРСР не дозволили українським комуністам перетворитися на справді європейську ліву партію. Націонал-комуністи, найяскравішим з яких був поет та політик Б. Олійник, виявилися

неспроможними взяти дієву участь у модернізації комуністичного політичного проекту в умовах незалежної України. КПУ перетворилася на “згасаючу” партію, електорат якої зберігається за рахунок кризових явищ в економіці країни та інерції суспільного мислення.

Важливим елементом формування групи підтримки Президента Л. Кучми стало громадське об’єднання „Злагода”, яке зібрало під своїми прапорами представників центристських пропрезидентських сил. Співголовами цієї структури стали представники Народно-демократичної партії І. Плющ, Соціал-демократичної партії України (об’єднаної) Л. Кравчук (показовий факт – перший Президент України виступив VIP-агітатором за свого супротивника в 1994 р.) та тодішній лідер об’єднання „Нова Україна” Є. Кушнар'ов. Плющ І. заявив: „Кучмі на виборах буде найважче: йому нема кого критикувати, але за все треба відповідати. Треба набратися сміливості, і я це зробив, щоб заявити: в разі обрання на другий президентський термін Леонід Кучма-2 буде набагато ефективнішим, ніж Кучма-1” [161].

Особливістю використання політичних технологій під час президентських виборів 1999 р. можна назвати не лише створення квазі-демократичного об’єднання на підтримку діючого Президента. До них можна віднести також розігрування карти „комуністичного реваншу”, політичні диверсії в командах конкурентів Л. Кучми, наступ на свободу слова та волевиявлення. Виборча кампанія 1999 р. з огляду на процес розбудови громадянського суспільства в Україні не стала прикладом дотримання демократичних процедур та забезпечення вільного волевиявлення.

Проте обрання Л. Кучми призвело до суттєвих змін у внутрішній політиці країни. Прем’єр-міністром країни став колишній голова Національного банку В. Ющенко, а віце-прем’єром з питань паливно-енергетичного комплексу – Ю. Тимошенко, яка до того демонструвала опозиційність. Головою Верховної Ради було обрано І. Плюща, а всередині самого парламенту вперше в історії

незалежної України було сформовано пропрезидентську більшість, у якій об'єдналися представники центристських та націонал-демократичних партій.

Політичний режим Л. Кучми після переобрання справді виявився новим – більш рішучим та дієвим. 16 квітня 2000 р. було проведено всеукраїнський референдум, який мав посилити владу президента, зокрема, зменшити кількість народних депутатів, запровадити верхню палату парламенту та скасувати необмежену депутатську недоторканність.

Референдум як інститут прямої демократії дозволяє громадянам брати безпосередню участь у законотворенні, залишається важливим елементом функціонування громадянського суспільства. Проте депутати Верховної Ради не затвердили рішення всеукраїнського референдуму 2000 р., які були спрямовані на зменшення обсягу їхніх повноважень. Є підстави стверджувати, що політична команда Л. Кучми використала позитивну динаміку, що склалася після його переобрання президентом, задля посилення повноважень та завдання нищівного удару по позиціях опонентів. Наряду з вирішенням тактичних політичних завдань Адміністрації Президента такий розвиток подій виявився черговим ударом по вітчизняному громадянському суспільству, яке переживало період становлення.

Очевидно, що подальші дії не входили до планів Л. Кучми та його оточення. Вони розраховували, що зможуть протягом 2000–2001 рр. провести ряд політичних перетворень, які б дозволили монополізувати владу та зменшити можливий вплив опозиційних сил на політичне життя країни. Проте зникнення опозиційного журналіста Г. Гонгадзе та оприлюднення 28 листопада 2000 р. лідером Соціалістичної партії України О. Морозом так званих „плівок Мельниченка” кардинально змінили ситуацію. Україну наклав багаточаровий „касетний скандал”, який продемонстрував як неготовність влади до демократичних перетворень, так і неспроможність опозиції забезпечити ефективний та демократичний перехід влади.

Дотепер теза про правдивість записів, зроблених майором М. Мельниченком у робочому кабінеті глави держави, викликає багато суперечок. Сам М. Мельниченко схильний позиціонувати себе як герой-одинак, що задокументував факти злочинів. Однак масштаб здійснення записів, технічне оснащення співробітника президентської охорони, невідповідність між статусом М. Мельниченка та суспільним резонансом від його відкриттів залишають простір і для інших припущень, серед яких – політичне замовлення або дії закордонних спеціальних служб. Використання „плівок Мельниченка” в українській політиці, їхня поступова громадсько-політична девальвація гостро ставить питання про моральну відповідальність і самого оператора здійснення записів розмов президента Л. Кучми, і його вірогідних партнерів. Навряд чи „плівки Мельниченка” можна порівнювати, скажімо, з уотергейтським скандалом, оскільки стан розвитку громадянського суспільства в Україні та Сполучених Штатах не співвідносний.

Наслідком „касетного скандалу” стала акція „Україна без Кучми”, організаторами якої були партія УРП „Собор”, Соціалістична партія України, УНА-УНСО, низка громадських організацій. Вони вимагали відставки діючого Президента та розслідування „справи Гонгадзе”. Учасники протесту розбили наметове містечко в центрі Києва (перед тим востаннє наметове містечко в центрі міста розбивали представники українського студентства восени 1990 р., які виступали за відставку тодішнього Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола).

І цього разу студентський рух як важлива складова громадянського суспільства проявився в опозиційній акції. Він набув форми Громадського комітету „За правду!”, який було створено представниками 7 громадських організацій у Києві 13 лютого 2001 р. ГК „За правду!” вимагав ”проведення незалежної експертизи ДНК „тарашанського тіла” та „плівок майора Мельниченка” під егідою офіційних європейських інституцій або відповідних установ у США, які мають належне обладнання та не можуть бути піддані тискові з боку влади”. Також молоді опозиціонери вимагали відставки

генерального прокурора М. Потебенька та міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка, яких вважали причетними до зникнення Г. Гонгадзе.

Кульмінацією акції „Україна без Кучми” стала масова демонстрація 9 березня 2001 р., учасники якої здійснили спробу взяття штурмом Адміністрацію Президента. Спроба виявилася невдалою, і десятки активістів опозиційного руху опинилися за ґратами. Окремі експерти вважають логічним наслідком подій 9 березня ухвалення 26 квітня того ж року Верховною Радою України рішення про відставку В. Ющенка з посади прем'єр-міністра. Варто відзначити, що активісти націонал-демократичних партій намагалися організувати акцію на підтримку голови Кабінету Міністрів, зібравши з цією метою кілька мільйонів підписів. Проте уряд В. Ющенка отримав вотум недовіри, а сам Віктор Андрійович скористався нагодою, щоб заявити, що йде, аби повернутися.

Оцінюючи акцію „Україна без Кучми”, можна сказати, що вона стала одним із перших виступів організованої не лівої (попри активну участь соціалістів) опозиції з гаслами відставки діючої влади. У частині реалізації права на свободу слова та зборів рух може розглядатися, як складова частина громадського суспільства, хоча його керівники вирішували насамперед власні політичні завдання. Організатори так і не зуміли надати акції справді масового характеру, насамперед, через відсутність доступу до засобів масової інформації.

Неможливість використання телевізійних каналів та масових друкованих видань спричинила активізацію використання Інтернет-сайтів для пропаганди альтернативних владі політичних поглядів. На початок ХХІ ст. припадає бурхливий розвиток Інтернет-газет, форумів тощо, які стали місцями спілкування прихильників опозиційних поглядів.

Піднесенням опозиційних настроїв скористався В. Ющенко, який сформував блок „Наша Україна” для участі в парламентських виборах 2002 р. Популярність колишнього прем'єр-міністра дозволила йому об'єднати навколо

себе представників націонал-демократичних сил та національної буржуазії, зацікавлених у кардинальних змінах політичної ситуації в країні.

Парламентські вибори 2002 р. змінили розстановку сил у Верховній Раді. Наведемо декілька суттєвих фактів. По-перше, у виборах за партійними списками блок „Наша Україна”, який очолював В. Ющенко, порушив монополію Комуністичної партії на першість „у командному заліку”. По-друге, опозиційні партії в „партійному” заліку збільшили свій результат та отримали 57,58 % голосів (блок „Наша Україна” – 23,25 %, КПУ – 19,98 %, БЮТ – 7,26 %, СПУ – 6,87 %), тоді як „партія влади” отримала 18,04 % (блок „За єдину Україну” – 11,77 %, СДПУ(о) – 6,27 %). По-третє, пропрезидентський блок „За єдину Україну” очолював тодішній голова Адміністрації Президента В. Литвин, якого 226 голосами було обрано головою Верховної Ради України четвертого скликання. Депутати-мажоритарники, які адміністративним шляхом були консолідовані всередині фракцій „Єдина Україна” та СДПУ(о), після обрання Литвина розійшлися по різних депутатських групах.

24 серпня 2002 р. Л. Кучма у зверненні, приуроченому до Дня Незалежності України, виступив з ініціативою проведення в країні політичної реформи задля переходу до парламентсько-президентської форми правління. Тодішній Президент черговий раз здійснив спробу „осідлати” притаманні громадянському суспільству інструменти – публічне обговорення, експертні опитування, співпраця різних політичних сил – заради вирішення власних політичних завдань. Серед них – забезпечення переходу влади до рук політика, який міг би гарантувати Л. Кучмі спокійну політичну пенсію.

5 березня 2003 р. Президент України оприлюднив розгорнуте бачення політичної реформи, проголошеної 24 серпня 2002 р. Головними принципами цієї реформи були такі:

– запровадження двопалатного Парламенту, де нижня палата буде формуватися політичними партіями через вибори за пропорційною системою, верхня – шляхом обрання представників від 24 областей, АР Крим, Києва та

Севастополя (по три депутати від кожної адміністративно-територіальної одиниці);

- зменшення загальної чисельності депутатів Парламенту з 450 до 300 осіб;

- надання більшості нижньої палати Парламенту права подавати Президентові й затверджувати кандидатуру Прем'єр-міністра, затверджувати склад Кабінету Міністрів (за поданням Прем'єр-міністра) та відправляти Уряд у відставку;

- надання Президентові права розпустити Парламент у випадках, якщо депутати протягом визначеного Конституцією терміну не зможуть сформувати більшість, якщо більшість не зможе сформувати Уряд, якщо Парламент не зможе прийняти бюджет у визначений термін;

- право Президента одноосібно призначати міністра закордонних справ, міністра оборони, міністра внутрішніх справ, міністра з питань надзвичайних ситуацій, а також керівників силових і контрольних структур;

- право Президента призначати голів обласних державних адміністрацій (за поданням Прем'єр-міністра);

- обрання Президента, Парламенту й місцевих рад на єдиний термін повноважень – п'ять років (два останніх інститути на момент здійснення відповідної заяви обиралися на чотири роки), проведення всіх виборів у різний термін (два останні інститути на момент здійснення відповідної заяви обиралися в один день), але протягом одного року;

- пряма дія результатів Всеукраїнського референдуму: результати референдуму, у т.ч. й ті, що стосуються внесення змін до Конституції України, набувають чинності без затвердження будь-яким іншим органом влади.

Кучма Л. використав задля проведення політичної реформи відомий з античних часів принцип „розділяй та володарюй”, усвідомлюючи, що опозиційні сили мають динаміку зростання популярності, а потенціал його

власних союзників недостатній для захисту президентських інтересів, отже він кардинально змінив правила гри. Серед союзників Л. Кучми опинилися лідер СПУ О. Мороз та перший секретар ЦК КПУ П. Симоненко – політики, які конкурували з Л. Кучмою у 90-х рр. ХХ ст. Альянс пропрезидентських та лівих сил у Верховній Раді четвертого скликання був спрямований, у першу чергу, проти реалізації президентських амбіцій В. Ющенка.

Останньому вдалося частково повторити шлях до влади Л. Кучми, який, як відомо, балотувався на посаду Президента, використовуючи як стартовий майданчик Український союз промисловців та підприємців – опозиційну Л. Кравчуку спілку „червоних директорів”. Десять років потому В. Ющенко та його політична команда були змушені використати інші технології. Навколо В. Ющенка як перспективного політика об’єдналися не лише представники націонал-демократичного табору, а й вітчизняні бізнесмени, які були незадоволені своїм становищем та пов’язували з В. Ющенком надії на суттєві зміни у внутрішньополітичній ситуації в країні.

Протягом серпня 2002 р. – березня 2003 р. в Україні тривала активна дискусія щодо політичної реформи в середовищі експертів та обговорення необхідності змін до Конституції в засобах масової інформації. Необхідно відзначити, що власне текст законопроекту про внесення змін до Конституції був розроблений лише у березні 2003 р. Конституційна комісія Верховної Ради, яку очолювали лідер Соціалістичної партії О. Мороз та лідер парламентської більшості С. Гавриш, розробила проекти Законів про внесення змін до Конституції під реєстраційними номерами 4105 та 4180. Унаслідок бурхливих дискусій у парламенті з текстів законопроектів були вилучені положення про обрання Президента Верховною Радою.

Хоча 3 лютого 2004 р. за ухвалення законопроекту № 4105 проголосували 304 народних депутати, спроба його ухвалити в остаточній редакції провалилася – 8 квітня того ж року його підтримали 294 парламентарі за необхідних 300. Задля забезпечення внесення змін до виборчого законодавства

Верховна Рада з подачі О. Мороза ухвалила закон „Про вибори народних депутатів України”, який передбачав перехід до парламентських виборів за партійними закритими списками. Треба зазначити, що це рішення практично дозволило сконцентрувати групі лідерів парламентських партій та блоків всю повноту влади у своїх руках. Політичні сили були позбавлені внутрішньої демократії, закриті списки спричинили монополізацію влади всередині партій та стагнацію політичного життя.

Хоча в квітні 2004 р. Верховна Рада провалила голосування за внесення змін до Конституції, події „помаранчевої революції” спричинили повернення до політичної реформи: 8 грудня 2004 р. відбулося ухвалення в цілому проекту Закону № 4180 щодо внесення змін до Конституції, у пакеті зі змінами до Закону „Про вибори Президента України”. У результаті 1 січня 2006 р. оновлена Конституція вступила в силу, а Україна перетворилася на парламентсько-президентську республіку.

Президентська кампанія 2004 р. в Україні була досить драматичною. Основні учасники виборів використали повний спектр політичних технологій, своїми діями спричинили розкол українського суспільства на дві приблизно рівні частини. Необхідно зазначити, що кандидатура тодішнього прем'єр-міністра В. Януковича активно підтримувалася Російською Федерацією, політичне керівництво якої розраховувало отримати у Києві лояльного Москві Президента. Разом з тим, варто зазначити, що перемога В. Ющенка була вигідною для Сполучених Штатів, де побутувала думка відомого політолога Збігнева Бжезінського про те, що без відновлення контролю над Україною неможливе відновлення імперської Росії.

З огляду на вищезазначене, варто наголосити на тому, що президентські вибори в Україні розглядалися у світі та всередині країни, як елемент геополітичного протистояння. Тому ця кампанія набула значної інтернаціоналізації (зокрема, у штабах фаворитів працювали закордонні політичні консультанти) та широкого міжнародного розголосу.

Необхідно нагадати, що на початку XXI ст. в постсоціалістичних країнах набули поширення „кольорові революції”. Дослідники визначають їх як масові акції протесту, які призводять до зміни влади без застосування військової сили. Утім, російські політологи вважають, що кольорові революції – це „приватний випадок геополітичного переділу світу та евфемізм для визначення державного перевороту”.

Першою „кольоровою революцією” вважають події 2000 р. в Белграді, столиці Союзної Республіки Югославії, які призвели до повалення влади Слободана Мілошевича та приходу до влади представників опозиційних сил на чолі з Воїславом Коштуницею. Опоненти Мілошевича протестували проти недемократичного підрахунку голосів на дострокових президентських виборах. Активними учасниками цього руху стала молодіжна організація „Отпор”. Подальший перебіг подій (зміна влади в Югославії, видача Мілошевича Міжнародному трибуналу в Гаазі) створили підстави для політичних спекуляцій на цю тему.

Можна виділити кілька ключових ознак „кольорових революцій”:

- революції розпочинаються після виборів, результати яких не відповідають даним екзит-полів, експертним оцінкам, призводять до програшу сил, опозиційних правлячому авторитарному політичному режиму;
- формою здійснення „кольорових революцій” є масові демонстрації, мітинги, страйки, інші акції ненасильницького опору;
- активне використання сучасних інформаційних технологій (смс-розсилок, Інтернету, соціальних мереж) задля нейтралізації впливу державних засобів масової інформації;
- активісти та учасники „кольорових революцій” діють підкреслено ненасильницькими методами та зазвичай одягнуті в речі, колір яких символізує колір перетворень (звідси „кольорові революції”);
- силові структури зазвичай дотримуються нейтралітету або переходять на бік революціонерів;

– революційні події проходять під гаслами боротьби з корупцією вищих державних чиновників та в супроводі радикально-демократичних закликів;

– активом революційних виступів стають представники молодіжних опозиційних рухів.

Варто наголосити, що перебіг подій у пострадянському просторі, пов'язаний із кольоровими революціями, дозволяє стверджувати про значне поширення цього механізму зміни влади. Очевидно, країни Балтії після 1991 р. взяли курс на незалежний розвиток, тому що "кольорова революція" мала місце в кожній четвертій республіці колишнього СРСР. З одного боку, це свідчить про високий рівень соціальної напруги в пострадянському просторі, з іншого – цю позицію підтримують більшість російських дослідників – можна говорити про посилення впливу Сполучених Штатів у колишніх радянських республіках. Нагадаємо, що російське керівництво розглядає СНД як сферу власних стратегічних інтересів.

„Кольорову революцію”, попри неоднозначність оцінок цього суспільно-політичного процесу в пострадянському просторі, можна назвати проявом громадської активності, характерним для XXI ст. Хоча „Біблією кольорової революції” вважають книгу Дж. Шарпа „Від диктатури до демократії. Концептуальні засади свободи”, уперше видану в Бангкоці в 1993 р., її реалізація в житті традиційно має національні особливості.

Першим досвідом „кольорової революції” на пострадянському просторі став прихід до влади в Грузії М. Саакашвілі. „Революція троянд” стала для кавказької республіки радикальною зміною правлячої еліти, і молодіжний рух „Кмара” („Досить!”) був у перших лавах тих, хто виступав проти Е. Шеварднадзе. „У квітні 2003 р. сотні студентів пронесли прапори Грузинської радянської республіки з портретами членів уряду до Державної канцелярії, де урочисто їх спалили”. Парламентські вибори 2003 р. стали приводом для масових виступів опозиції, яка відмовилась визнавати підсумки

виборів до парламенту Грузії. Її підсумком стала відставка Е. Шеварднадзе та прихід до влади М. Саакашвілі з його командою.

В Україні провідну роль у політичній кампанії, спрямованій проти Л. Кучми, відіграв громадський рух „Пора”, створений на зразок подібних громадських організацій Сербії та Грузії. Прихильники Л. Кучми звинувачували інтернаціонального мільярдера-філантропа Джорджа Сороса у спонсорстві та натхненні антипрезидентських виступів в Україні. Однак подібний підхід виглядає надто спрощеним, адже 10 років президентства Л. Кучми викликали суттєве незадоволення широких мас населення.

Протягом двох президентських термінів Л. Кучми здійснювалися спроби консервації політичної ситуації в країні. Розвиток політичних партій штучно гальмувався, їхня роль у суспільно-політичному житті країни нівелювалася, партійні лідери виступали здебільшого політичним прикриттям для власників фінансово-промислових груп. Парламентська більшість відіграла роль завіси для прикриття планів глави держави та його найближчого оточення.

Події, що відбулися в Україні після другого туру президентських виборів та отримали назву „помаранчева революція”, безумовно, потребують критичної оцінки та неупередженого аналізу. Слід торкнутися аспектів взаємодії структур громадянського суспільства із політичними силами. З огляду на це, можна відзначити такі основні особливості „помаранчевої революції”:

- виступи населення України проти фальсифікації результатів президентської кампанії носили масовий характер, їхній масштаб не був передбачений виборчим штабом В. Ющенка;

- наявність єдиної помаранчевої та біло-блакитної символіки прихильників учасників другого туру виборів Президента сприяла їхній консолідації;

- виборча кампанія призвела до роз’єднання країни за політичними симпатіями, і цей поділ не вдалося подолати донині, хоча в кожній із частин

України діють як спільні, так і властиві саме цьому супер-регіону елементи громадянського суспільства;

– наслідками масових виступів стало не лише ухвалення безпрецедентного рішення про проведення третього туру президентських виборів, але й проведення „круглого столу” за участю діючого Президента, кандидатів на цю посаду, Голови Верховної Ради, міжнародних посередників;

– події „помаранчевої революції” сформували в українському суспільстві завищені очікування стосовно змін у системі влади.

Перед „кольоровими революціями” до практики політичного життя в Україні увійшло таке поняття, як „темник”. Цей документ можна визначити як наполегливі рекомендації стосовно висвітлення телевізійними каналами тих чи інших подій суспільно-політичного життя. „Темники” розсилалися з адміністрації Президента Л. Кучми на основні телевізійні канали з метою обмеження розголосу, який могли викликати акції опозиційних сил. „Темники” проіснували в інформаційному просторі до кінця 2004 р.

Обрання Президентом В. Ющенка спричинило вибух громадських очікувань на позитивні зміни в житті України. На жаль, протягом президентської каденції глава держави став уособленням розчарування громадян у людині, яка була лідером симпатій населення на початку 2005 р. з рейтингом біля 60 % та популярністю на рівні соціологічної похибки (2–3 %) напередодні виборчої кампанії 2010 р.

Сам В. Ющенко вважає одним зі своїх досягнень запровадження демократичних прав та свобод, зокрема, свободи слова та свободи волевиявлення. „Озирніться, за останні роки ми провели дві дострокові виборчі кампанії. Обидва рази на виборах перемогла опозиція, і обидва рази спостерігачі визнали ці вибори чесними. А згадайте, що було п’ять років тому! Я тоді дороги не знав на центральне телебачення”.

Проте виконання передвиборчої програми В. Ющенка „10 кроків назустріч людям” не виглядає адекватним, адже створення 5 млн. нових

робочих місць, рішуча боротьба з корупцією та створення професійної армії залишилися на рівні декларацій. Власне, і розбудова громадянського суспільства, яка передбачалась після обрання В. Ющенка Президентом України, виявилася малоефективною.

Протягом президентської каденції В. Ющенка завдання, пов'язані з розбудовою громадянського суспільства, були вирішені, у кращому випадку, частково. Не проведено реформування влади, зокрема, не здійснено перехід до виборності голів обласних та районних державних адміністрацій, влада не була перерозподілена на користь муніципальної за рахунок зменшення повноважень центру. Скорочення державного апарату було підмінено його роздуванням для забезпечення політичних інтересів правлячої коаліції. Зростання кількості політичних партій не забезпечило реального підвищення їхнього впливу на життя країни.

Зміна політичного режиму не призвела до суттєвого покращення відносин між владою та інституціями громадянського суспільства. Політичні сили цинічно намагалися використати елементи громадянського суспільства для просування до влади. Наприклад, опозиційний блок „Не ТАК!” під час парламентських виборів 2006 р. намагався зробити ставку на проведення всеукраїнського референдуму стосовно ставлення громадян України до вступу до Північноатлантичного альянсу та участі нашої країни у формуванні Єдиного Економічного Простору (ЄЕП). Виборчий блок був сформований опозиційними В. Ющенку партіями: СДПУ(о), „Жінки за майбутнє” та Республіканською партією України і намагався нейтралізувати євроатлантичні прагнення В. Ющенка. Хоча в ході голосування 26 березня 2006 р. блок „Не ТАК!” зумів набрати всього 1,01 % голосів виборців, його активісти зібрали більше 4 млн. 656 тис. 182 підписів за проведення всеукраїнського референдуму. Проте його проведення не було оголошено через позицію В. Ющенка та недосконалість нормативної бази.

Утім, не лише прихильники ідеї політичного реваншу, а й колишні „помаранчеві” політики створюють проекти, які використовують у власних інтересах механізми громадянського суспільства. У січні 2007 р. було створено рух „Народна самооборона”, який декларував гасла боротьби з корупцією. Спонсором нового політичного проекту став народний депутат Д. Жванія, а його „обличчям” – тодішній экс-міністр внутрішніх справ Ю. Луценко. Лідери „Народної самооборони” здійснили тур західними та центральними областями України, декларуючи необхідність проведення дострокових виборів до Верховної Ради. „Політична подорож” виявилася надзвичайно ефективною: Ю. Луценко став першим номером списку виборчого блоку „Наша Україна – Народна самооборона” та згодом повернувся на посаду міністра внутрішніх справ України.

Президентська кампанія 2010 р. не дозволяє сподіватися на покращення становища інституцій громадянського суспільства. Потенційні фаворити виборів глави держави, у кращому випадку, використають їх задля вирішення власних тактичних завдань, у гіршому – будуть ігнорувати зауваження з боку громадських організацій, що здійснюють моніторинг виборчої кампанії.

Слід відзначити механізм, запропонований політиком А. Яценюком для організації участі у виборчій кампанії. Він у листопаді 2008 р. втратив посаду Голови Верховної Ради, після чого в грудні того ж року оголосив про створення громадської організації „Фронт змін”. Вона мала стати підґрунтям для формування політичної партії, що, у свою чергу, мала підтримати політика під час президентської кампанії. За словами А. Яценюка: „Моя мета і прагнення: щоб всі, незалежно від віку, статі, покоління і віросповідання були впевнені в майбутньому, яке залежить від нас і нашого вибору, в тому числі і через вибір політичних лідерів”.

Варто наголосити на тому, що в переддень старту президентської кампанії стало відомо про переговори представників Партії регіонів та БЮТ з метою внесення змін до Конституції. Конституційна реформа практично

передбачала перетворення України на парламентську республіку та консервацію пануючого становища Парії регіонів та БЮТ, що були спроможними створити конституційну більшість у парламенті. Політичні консультації та переговори стосовно реформування Основного Закону тривали протягом року та закінчилися провалом через відмову лідера "регіоналів" В. Януковича від обрання Президента у Верховній Раді України шостого скликання. У свою чергу, глава держави В. Ющенко заявив під час прес-конференції, що „оці останні два тижні ми, по суті, пережили український варіант ГКЧП, коли за нашими спинами хотіли забрати саме святе, що належить нації, – нашу суверенність”. На думку Президента України: "Ми стали свідками того, що якраз через поведінку журналіста, через поведінку громадськості ми не дали змоги провести той заколот, який планувався”.

Уже згадуваний лідер „Фронту Змін” А. Яценюк виступив із пропозицією проведення всеукраїнського референдуму, на який він запропонував винести низку питань. Серед них – заборона на пролонгацію повноважень органів державної влади та закріплення можливості внесення змін до Конституції виключно за результатами всеукраїнського референдуму.

Аналізуючи взаємодію вітчизняного громадянського суспільства з партійною системою країни, необхідно зупинитися на окремих аспектах та особливостях. До них варто віднести наступне:

- протягом усього періоду розвитку незалежної України представники діючої влади прагматично використовували структури громадянського суспільства для вирішення власних тактичних завдань та досягнення стратегічних цілей;

- структури громадянського суспільства відіграли важливу роль у процесах демократизації внутрішньополітичного життя України, проте немає підстав говорити про остаточне завершення процесу його формування;

– у діяльності структур громадянського суспільства поєднуються досвід цивілізованих країн та українська специфіка, тому громадянське суспільство в українському варіанті досі виглядає недосконалим;

– громадські організації досить часто залишаються залежними від закордонних спонсорів, тоді як вітчизняні меценати вважають за потрібне фінансувати інші, більш прагматичні, політичні проекти;

– інститутам громадянського суспільства не вдалося подолати такі складні та болісні для держави проблеми, як розподіл країни на політично самодостатні регіони внаслідок президентських виборів 2004 р., дати відсіч спекуляціям на тему державної мови та помісної церкви;

– в Україні зареєстровані радикально праві та ліві партії, які відкидають загальнолюдські демократичні цінності, базові для громадянського суспільства;

– гострими залишаються проблеми ксенофобії, міжконфесійних конфліктів, окремі спалахи протистояння на етнічному ґрунті, спричинені погіршенням економічної ситуації в країні.

У даному розділі було розглянуто вітчизняні суспільні та політичні аспекти, які сприяють або шкодять розвиткові й становленню інститутів громадянського суспільства протягом 1991–2010 рр., та конкретна політична практика цих років щодо громадянських рухів.

Одним із суттєвих чинників у процесі становлення громадянського суспільства в Україні є конфлікт ціннісних орієнтацій між українськими, етнічними пріоритетами й оцінками та поліетнічним характером українського суспільства, посиленням історичним досвідом модернізації Російської імперії та СРСР. Останній процес утворив низку індустріальних регіонів без помітних етнічних особливостей. За цих обставин при формуванні української національної держави обов'язково мають виникнути конфлікти громадянської ідентичності, оскільки етнокультурні цінності не були після 1991 р. успішно прив'язані до усіх соціальних верств та регіональних спільнот України. У результаті, це може спричинити ціннісний конфлікт між різними

інтерпретаціями громадянства, різними цивілізаційними орієнтаціями, „геополітичними векторами”, але врешті це становитиме суперечність у комплексі громадянських чеснот українського громадянського суспільства, що гальмуватиметься у своєму розвитку перешкодами інтеграційного характеру.

Можна стверджувати, що українська держава з 1991 р. провадила політику, більшою мірою відповідну етнолінгвістичній концепції України, ніж проголошеній концепції громадянської держави. Намагаючись імітувати типовість української „східноєвропейськості”, прихильники даної концепції залишали поза увагою проблему самоідентифікації сучасних українських громадян із новою державою – Україною, яка давно перестала бути моноетнічною державою. Об’єктивною реальністю сьогоденної України є конфлікти ідентичностей, які мають бути в певний спосіб подолані в процесі інтеграції української громадянської спільноти.

Суттєвим чинником впливу на процес становлення громадянського суспільства в Україні є те, що партійно-політична система нашої держави досі перебуває в процесі формування. Попри достатній термін незалежного розвитку, цю партійну систему можна вважати далекою від досконалості. В Україні відсутні усталені політичні традиції, властиві країнам Західної Європи, не відбулась політична структуризація суспільства, а розподіл політичних уподобань суспільства за територіально-географічною ознакою не сприяє зміцненню суверенітету. У таких умовах розвиток громадянського суспільства, його взаємодія з політичними силами набувають своєрідного характеру, не співвідносного з практикою і досвідом розвинутих демократій.

Визначено, що особливістю українських умов становлення громадянського суспільства є факт побудови нової національної держави, який спирається як на засади демократизму, так на і етнокультурні підстави суверенізації. Об’єктивні розбіжності етнокультурної орієнтації макрорегіонів зумовлюють питання досяжності спільного громадянського простору, що є важким завданням за умов конфлікту ідентичностей. Постає проблема

ув'язування громадянської ідеології з якоюсь формою національної. Для побудови державності Україна має одночасно побудувати і нове громадянське суспільство, до того ж етнонаціональний чинник повинен зіграти вирішальну роль у цих процесах.

На підставі конкретно-емпіричного дослідження перебігу та змісту електоральних кампаній, було зроблено висновок, що протягом всього періоду розвитку незалежної України представники діючої влади прагматично використовували структури громадянського суспільства для вирішення власних тактичних завдань та досягнення стратегічних цілей. Одночасно громадські організації досить часто залишаються залежними від закордонних спонсорів, тоді як вітчизняні меценати вважають за потрібне фінансувати інші, більш прагматичні політичні проекти. Таким чином, в діяльності структур громадянського суспільства поєднуються досвід цивілізованих країн та українська специфіка, а тому громадянське суспільство в українському варіанті досі виглядає недосконалим і таким, яке в будь-якому разі не зможе відповідати „ідеальним схемам.

3.5. Феномен сучасного громадянського суспільства в Україні та його відображення у повсякденній свідомості.

О. Білий проникливо відзначив, що внаслідок розпаду СРСР виникли численні суверенні держави без суверенів, тому що сама ідея демократії була сприйнята масовою свідомістю як чергова постанова ЦК КПРС, що була зведена „зверху” [14, с.44]. Україна стала самостійною не стільки внаслідок іманентних політичних процесів, скільки майже випадково – внаслідок розпаду СРСР. А тому, що вона не мала ні харизматичного лідера, ні сильної політичної опозиції, яка була б основою масових всеукраїнських рухів, подібних,

наприклад, „Саюдису” або „Солідарності” – вона виявилася неготовою до незалежності не тільки організаційно, але й ідейно.

В наш час під виглядом модернізації здійснюється широкомасштабна номенклатурна еволюція. Ідеолог сучасного капіталізму Л. фон Мізес відзначив: „... так би мовити „ліберали-антикомуністи” стинаються не проти комунізму як такого, а тільки проти комуністичної системи, у якій вони самі не виграють головної ролі...” [191, с.68]. Як відзначають українські дослідники – В.Ю. Барков, В.Д. Бабкін, В. Геєць, В. Малинкович, О. Резник, В. Речицький, Ф.М. Рудич, головним суб’єктом реалізації незалежності став спроможний до внутрішньої перебудови і до утримання влади під ринковими гаслами державно-бюрократичний апарат, а не сфера інститутів громадянського суспільства, які так і залишилися на правах об’єкту політичних відносин.

Пострадянська Україна характеризується як „стомлений простір”, „п’ятий світ”, „імперія видимостей”. „Громадянська сплячка” середньостатистичного українця відзначається соціологами навіть у якості стабільної складової його соціального характеру, менталітету. Деякі дослідники оцінюють сучасне громадянське суспільство або як „нерозвинене...”, обмежене колом так званого „свідомого українства”, сферою, значно більш вузькою, ніж „українство етнічне” або навіть „україномовне”, або як взагалі „негромадянське”. Подібні уявлення визначені тим, що ядро громадянського суспільства практично збігається з ядром несформованої політичної нації. Інерція суспільно-політичних традицій продовжує імітацію модернізації.

В ході української модернізації не одноразово був ініційований пошук так званого „третього шляху”, що покликаний з’єднати „капіталізм” і „соціалізм”. Сама ідея компромісу соціалізму і капіталізму має численних прихильників в усіх країнах східноєвропейського регіону. Приміром, в Чехії її підтримують 47% населення. Проте в Україні дана концепція використовувалася тільки як прикриття правлячої еліти, яка була не спроможною реалізувати раціональну стратегію переходу до капіталістичних відносин. Так, на думку М. Томенка,

перехід до капіталістичних відносин був відображений тільки в розподілі загальнонародної власності [287, с.27]. Соціально-економічна ситуація, що склалася на Україні у другій половині 90-х рр. примусила керівництво держави відмовитися від право-ліберальних підходів, та взяти курс на реалізацію соціал-демократичної моделі розвитку. Саме така модель, згідно з думкою В. Медведчука, є цілком доцільною в суспільстві, де поки що відсутня домінуюча точка зору щодо питання стратегії суспільного розвитку [186, с.22].

Сплеск ідеології незалежності, який відбувся на початку 90-х рр. був першим і останнім на ідеологічному обрії сучасної України. За винятком нього більше не проглядається нічого помітного і значущого - відзначають українські дослідники О. Лановенко, Є. Щербенко [162, с.5; 327, с.31]. Перетворення виявилися взагалі формальними, тому що для більшості громадян ці перетворення не стали їх дійсним інтересом, їх власним принципом, а залишилися тільки „ідеєю”, предметом, який залишається примарним підйомом.

Національно-демократична ідея не змогла консолідувати українське суспільство. Кореспондент газети „Файненшел таймс” Анатоль Лівен зауважив: „Створюється враження, що влада весь час чекає більших протестів, ніж вони є в реальності...” [169, с.245].

І дійсно, в Росії і Україні опитування суспільної думки виявляють крайній скептицизм щодо можливості змінити що-небудь за допомогою колективних зусиль або масового протесту. На запитання, чи будуть мешканці України що-небудь робити проти рішень українського уряду, які торкаються інтересів народу, 65,6 % українців в 1997 р. відповіли „ні” [169, с.245]. Таке ставлення українських громадян до участі в суспільно-політичному житті країни дослідники виправдовують тим, що в Україні все ще є нездійсненим процес соціальної ідентифікації, процес духовного конституювання громадянства [306, С. 97 - 103].

Соціологічне дослідження про чинники солідарності в українському суспільстві показало, що найвищий рейтинг серед чинників солідарності в українському суспільстві сьогодні займає чинник „загальних труднощів життя”, тоді як позиція „патріотичні почуття громадянина України” фіксує 11-й ранг із 13-и можливих. Тобто в Україні є майже відсутнім так називаний „конституційний патріотизм” (за висловленням Ю. Хабермаса), бо він поки що залишається таким, що виростає з розуму, а не з серця, бо майже зовсім не реалізує потребу багатьох жити згідно з традиційними уявленнями про сумісне існування. Створення все більших можливостей вибору для людей протягом останніх десяти років, розвиток ідей громадянства, громадянського суспільства, відкритого суспільства все ж таки не стають та і навряд чи можуть стати новою релігією (тобто світовідчуттям, предметом культу, простором реалізації зв’язків більш глибоких, ніж суспільні відносини, які встановлені договором). Навіть відносно їх змісту немає остаточного розуміння, окрім єдності знання щодо їх гуманістичної цінності.

Релігія як чинник солідарності і консолідації в українському суспільстві займає 7-й ранг у списку чинників, а також друге місце (після сім’ї) як інститут суспільства. Населення є дуже різноманітним у релігійному плані. Існує глибокий історико-культурний поділ регіонів Західної і Південно-Східної України. Так, західні області значно більш релігійні в порівнянні зі східними. В Луганській, Донецькій, Харківській і Дніпропетровській областях один прихід припадає приблизно на 6 – 7 тис. мешканців; у західних же областях один прихід припадає менш ніж на 2 тис. населення, а в Тернопільській і Закарпатській областях – один прихід припадає, відповідно, на 700 і 900 мешканців [119]. Західний регіон – україномовний, тут сповідають уніатську релігію. На Сході і Півдні України – суспільство російськомовне і в релігійному плані населення належить до православної церкви Московського Патріархату.

Особливістю України є також те, що її „національний центр” є її економічною периферією, де превалує сільське населення. У Закарпатській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Чернівецькій, Вінницькій областях городян менш 50 %. В областях Сходу України городян більше 70 %. В той же час це - регіони зосередження російського і російськомовного населення. У 1989 р. 67 % населення України і 88 % росіян були городянами. Рівень зареєстрованого безробіття по регіонах також складається не на користь західних регіонів. Так, найвищий рівень безробіття на 1998 р. склав у Волинській (4,2%), Івано-Франківській (4,8%), Львівській (4,0 %) і Чернігівській (4,2 %) областях, тоді як у Криму, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Одеській, Харківській, Херсонській областях був зафіксований рівень нижчий, ніж середній по Україні [1, с.127].

Російськомовні Південь і Схід України випереджають Захід по кількості студентів і вузів. В Західній Україні тільки один значний центр вищої освіти - Львів, а на Сході і Півдні в 4-х областях - Одеській, Харківській, Дніпропетровській і Донецькій - від 10 і більш вузів у кожній. Цим розподіл суспільства не обмежується.

За останні роки в українському суспільстві утворилося велике майнове розшарування, яке обумовило, по оцінкам дослідників, існування тільки „крайніх типів соціальності”. Зростання бідності супроводжується поглибленням майнового розшарування населення та появою багатих прошарків, чия заможність асоціюється з тіньовою та кримінальною діяльністю. Якщо в 1990 р. середній прибуток 10% найбільше заможних громадян України в 4 рази перевищував відповідний показник 10% найменш заможних, то в 1999 р., як вказує українська дослідниця Є. Лібанова, цей показник перевищив 12 разів. Статистичні дослідження показують, що масштаби бідності збільшилися з 11 % у 1990 р. до 29,1 % у 1996 р. Відповідно до даних української статистики, номінальні грошові прибутки населення за 1999-й рік збільшилися на 13,6 %, в той же час реальні прибутки знизилися на

10,9 % [274]. За оцінкою спеціалістів, у 2000 р. до категорії бідних в Україні належали 26,7 відсотка населення, вкрай бідних – 14,7 відсотка. Триває й поширюється процес маргіналізації суспільства як на рівні процесів усередині соціальних груп і поміж ними, так і на рівні самоусвідомлення особистістю свого місця в системі соціальної ієрархії. Отже, як наслідок, найголовнішою соціально-економічною проблемою держави у 2001 р. визнана проблема подолання бідності, на розв'язання якої спрямовані зусилля органів виконавчої влади, які розробили Стратегію та систему заходів щодо подолання бідності [290].

Істотні зміни не обійшли середнього класу, який є носієм громадянської культури. Радянський представник середнього класу в період, який тривав до перебудови, виник під час освітньої революції 1960-1970-х рр., і в передодні революційних змін ставку робив більше на кар'єрне підвищення через демонстрацію своєї політичної лояльності або громадянського патріотизму, ніж на додаткові прибутки, шляхи отримання яких практично були відсутні. Теперішня ж класифікація представників середнього класу в Україні здійснюється на двох засадах: по-перше, на підставі наявності економічних привілеїв при розподілі майна або прибутку, що практично не піддається обчисленню в силу „тіньового” характеру економіки. Тому найбільш обґрунтованим, на думку соціологів, є визначення середнього класу за фаховими ознаками. Основну частину сучасного середнього класу складають „спеціалісти” (3256,1 тис. чоловік) і „професіонали” (3065,5 тис.), які у сукупності складають (при населенні 50 млн. жителів) біля 12 % загальної кількості населення [96].

Як відзначають дослідники, соціальна стратифікація в Україні не завершена, а сформованими можна вважати лише полярні групи – еліту та маргіналів. Відсутність потужного середнього класу робить недійовими існуючі громадянські структури. А полярні соціальні групи змушені досягати своїх цілей, спираючись на державу. Перші – через слабку залученість у

конкурентне середовище; інші – через проблеми первісного накопичення і нездатності перебороти численні перепони без допомоги держави.

На думку О. Голобуцького, М. Головка, В.С. Журавського, В. Селіванова та інші, в Україні відзначається тільки початкове формування суспільних структур громадянського суспільства, і саме на цій перехідній стадії держава повинна ініціювати початкові дії системи соціального партнерства для узгодження інтересів суспільства [65; 67; 97; 263].

Стан українського суспільства характеризується „комбінацією” елементів корпоративізму і громадянського суспільства, із переважанням перших”, - відзначають українські дослідники [161, с.250; 220, с.203–207]. Корпорації певним чином можуть бути уподібнені партіям, але на відміну від них - вони досягають своєї цілі не на шляху публічної політики, а через прямий, безпосередній вплив на політичні структури. Корпорації не несуть політичної відповідальності [265, с.12–17]. Неодмінною умовою корпоративізму є „договірні” відносини з державою. Їх типовий приклад – „трипартизм”, у ході якого держава, бізнес і профспілки спільно виробляють орієнтири соціально-економічної політики. Найбільш слабким елементом системи громадянського суспільства в Україні є профспілки [231, с.234]. Відповідно до ст. 243 Закону України „Про професійні союзи, їх права і гарантії діяльності” від 5.04.2001 р., „громадяни України мають право на основі вільного волевиявлення без якого-небудь дозволу створювати професійні союзи з метою представництва, здійснення і захисту своїх трудових і соціально-економічних прав і інтересів...” [105]. Найбільш численним міжгалузевим профспілковим об’єднанням є Федерація профспілок України, яка ще з соціалістичних часів залишається інструментом державної політики, далеким від реальних потреб захисту інтересів найманих робітників. Як профспілки, так і об’єднання підприємців прагнуть до представництва відповідних інтересів на державному рівні. Основними формами цього представництва є лобізм і зв’язки з політичними партіями.

Процесу формування структур громадянського суспільства покликане сприяти і чинне законодавство. Це, насамперед, – Закон України „Про об'єднання громадян” від 16 липня 1992 р., Закон України „Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 р., Закон „О професійних творчих робітниках і творчих спілках”, Указ Президента „Про заходи щодо подальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді” від 29 червня 2001 р. та інш. [106; 105; 292].

Динаміка розвитку мережі легалізованих об'єднань громадян в Україні вказує на стабільний, але незначний зріст громадянських організацій з 1995-го по 1997-й рр., проте протягом 1998-го відбувся різкий спад у кількості цих організацій за рахунок зменшення більш ніж в 4 рази кількості добродійних організацій, об'єднань і фондів.

На жаль, наявних сьогодні в Україні громадянських об'єднань небагато (на кількість населення, рівного 49, 7 млн., припадає 1129 об'єднань, тобто в середньому одне об'єднання в Україні припадає на 44 тис. громадян). Дослідники стверджують що в цілому в громадянських об'єднаннях зайнято біля 15 % населення [231, с.235].

Серед організацій неурядового сектору визначилося 47 найбільш активних центрів, які направили свою правозахисну діяльність на підтримку демократичних реформ. Серед них можна виділити:

1) групу науково-дослідних центрів (наприклад, Київський центр політичних досліджень, Міжнародний центр перспективних досліджень, Політологічний центр „Генеза” та інші);

2) групу, яка об'єднує центри моніторингу (наприклад, Комітет „Рівність можливостей”, „Український центр Економічних і політичних досліджень” та інші);

3) групу „підтримуючих” центрів, центрів солідарності (наприклад, „Асоціація демократичного розвитку і самоврядування України”,

Всеукраїнський благодійний фонд „Українська перспектива”, „Український центр підтримки реформ”, та інші);

4) групу, що об'єднує центри сприяння громадянським інтересам та їх лобіювання (наприклад, Спілка захисту прав людини, Українсько-американське бюро захисту прав людини, Харківська правозахисна група, Одеський Інститут муніципальної демократії і прав людини та інші).

Наведені структури поки ще утворюють малопотужну громадянську сферу. Але слід зазначити, що саме ці структури сьогодні здійснюють широку дискусію про громадянське суспільство, ведуть освітянську роботу. Так, прагнучи сприяти формуванню громадянських структур, в рамках Інституту муніципальної демократії і прав людини був розроблений проект Закону України „Про громадянське суспільство в Україні”. З окремими положеннями законопроекту можна не погодитися, зокрема, викликає сумнів формулювання п. 3 ст. 1 даного законопроекту, де констатується: „Рівень розвитку громадянського суспільства вимірюється добробутом найменш забезпечених її громадян” [197, с.5]. Подібне визначення уявляється неправомірним оскільки існування громадянського суспільства визначається не добробутом громадян, а їхньою зацікавленістю в співробітництві і єдності для захисту особистих прав. Незважаючи на спірність деяких визначень і формулювань, не можна не визнати творчої сили ініційованого законопроекту.

Нерідко громадські організації називають „кон'юнктурними” громадянськими силами, „групами інтересів”, „зацікавленими групами”, тому, що вони мають тенденцію трансформуватися в політичні партії, що підриває довіру до них у частини громадян. Проте, на наш погляд, саме такий розвиток об'єднання є природним, особливо в суспільствах де тривають трансформаційні зміни, де немає тривкої позадержавної системи захисту прав людини. Крім того, така еволюція громадянських об'єднань є природним явищем саме для сучасних ліберальних демократій, де розвиток громадянських суспільств зруйнував традиційну межу між публічною (сфера майже виключно діяльності

державних інститутів) та приватною (сфера розгортання громадянського суспільства) сферами. Тобто тиск громадянського плюралізму неодмінно призводить до політизації суспільного інтересу, а це в свою чергу суперечить принципу аполітичності громадянського суспільства.

Що ж стосується України, то дослідники визначають, що кожне третє громадянське об'єднання ставить за мету виступати із законодавчими ініціативами або брати участь через своїх представників у діяльності органів місцевого самоврядування [197, с.11]. Ще більша увага приділяється взаємодії з виконавчою владою. І це не випадково, бо більшість існуючих сьогодні в Україні об'єднань створювалася державною адміністрацією, зацікавленою в наявності структур, які грали б роль „мосту” між владою і масою соціально - професійних груп в умовах децентралізації. У зв'язку з цим відзначається прагнення влади використовувати їх у якості своїх політичних партнерів. З свого боку, об'єднання та асоціації використовують зв'язки з державною адміністрацією для зміцнення свого авторитету. В ряді випадків існують і більш тісні зв'язки, починаючи від фінансової підтримки і закінчуючи суміщенням посад. Особливу роль тут грають напівофіційні асоціації в сфері економіки і бізнесу, наприклад, Українська Спілка Промисловців і Підприємців. На відміну від них, цілий ряд професійних об'єднань, особливо в області культури і спорту, відмежовані від держави. Те ж саме стосується ряду молодіжних, наукових, жіночих і інших об'єднань [195].

Формою прояву суспільного світогляду і механізмом реалізації політичного права є інститут виборів – тобто спосіб трансформації державно-владних повноважень представницькому органу чи виборній посадовій особі. Наприклад, Закон України „Про вибори народних депутатів України” від 18 жовтня 2001 р., гарантує якість забезпечення виборчого права, досконало розробляє здійснення виборчого процесу. Доцільними щодо проблем регулювання кількості реальних партійних об'єднань є нововведення – це, наприклад, ст.43 „Грошова застава” та інші норми цього Закону [104].

Оскільки ж громадянські об'єднання в Україні сьогодні малочисельні, та не мають прямих важелів в механізмі захисту прав громадян або взагалі сприймаються громадянами як „клуби по інтересах задля дозвільного часу” українські громадяни сьогодні намагаються виражати свої інтереси за допомогою підтримки партій під час виборів, при значному рівні недовіри їм (67 % у 1994 р. і 61 % у 1999 р.) [294]. На це вказує досить високий рівень електоральної поведінки населення, а з другого боку критично низький рівень членства в політичних партіях та суспільно-політичних рухах. Тобто в цілому, поки що, партії не є виразниками соціальних інтересів, вони обслуговують узкокорпоративні або персональні інтереси, наочним підтвердженням чого є наявність безліч партій однакової ідейно-політичної орієнтації; невідповідність між декларованою і фактичною орієнтаціями, розколи в керівництвах партій. Саме тому кількість партій в Україні поки незмінно зростає, налічуючи вже понад 200 політичних партій (197 зареєстрованих Міністерством юстиції України на жовтень 2012 р.).

Окрім виборів, іншою формою безпосередньої демократії є референдум – найвища форма прямої реалізації народного суверенітету. Право громадянина на участь у всеукраїнському або місцевому референдумі забезпечується комплексною системою гарантій, які надають громадянам України, наділеним правом голосу, реально усвідомлену свободу волевиявлення. Проте, така досить перспективна форма безпосередньої демократії в Україні є поки що більш потенційною в забезпеченні громадян реальними важелями у вирішенні питань суспільного життя. Якщо у Швейцарії, засновниці інституту референдуму (з 1439 р.) референдум застосовується на сьогодні понад 400 разів паралельно з внесенням законодавчих ініціатив, а в американському штаті Каліфорнія за 66 років загалом проведено понад 170 голосувань (місцевих референдумів) з ініціативи самих виборців, в незалежній Україні було проведено поки що лише два [184, с.87; 229, с.29]. Через десять років після проведення першого і єдиного всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.,

після чотирьох невдалих спроб ініціювати проведення всеукраїнських референдумів на вимогу громадян України був проведений всеукраїнський референдум 16 квітня 2000 р. з чотирьох питань конституційного характеру.

Допоміжними інститутами безпосередньої демократії є всенародні обговорення, опитування, петиції (звернення громадян), бо вони за своєю природою не мають вирішального значення.

Так, всенародне обговорення за своєю правовою природою подібне до референдумів, бо предмет референдуму може бути водночас і предметом обговорення. Проте, на відміну від референдуму результати обговорення не мають самостійного значення, оскільки не пов'язані з прийняттям рішень імперативного характеру. В Україні народні обговорення проводилися по законопроектах „Про пенсійне забезпечення”, „Про всеукраїнський та місцеві референдуми” та по проекту Конституції України (1992 р.), але їхні підсумки не узагальнювалися і не оприлюднювалися. Тому ефективність подальшого використання цієї форми прямої демократії поки що визнається дещо „сумнівною”, хоча й має велике значення в аспекті легітимації проекту.

Така форма прямої демократії як звернення громадян (петиція), історично затверджена в конституційному праві. Інститут цей був закріплений в національному законодавстві України Конституцією України (ст. 40) та Законом України „Про звернення громадян” від 2 жовтня 1996 р. Відповідно до ст.3 цього Закону звернення громадян виражається у формі пропозицій (зауважень), заяв (клопотань) і скарг, що можуть носити як індивідуальний, так і колективний характер та є обов'язковими для розгляду уповноваженими державними органами, що зобов'язані мотивовано відповісти на запити громадян [102]. Взагалі ж петиція не передбачає волевиявлення громадян України у формі голосування, що відрізняє цей інститут від інших форм прямої демократії, які мають імперативний характер.

Що ж стосується опитування, то законодавство України не закріплює його як окрему форму прямої демократії, але й не забороняє його.

Перелічені інститути безпосередньої демократії не вичерпують відомих в світі її форм. Наприклад, плебісцит, народна законодавча ініціатива, народний розпуск представницького органу, інститут відкликання. Ці форми ніколи не використовувалися в Україні, та сьогодні деякі з них (наприклад, інститут відкликання) суперечать нормам українського законодавства. Але Рецепція в українське законодавство цих інститутів може бути досить перспективною, оскільки це зняло б соціальну напругу в громадянському суспільстві та знизило б можливість виникнення конфліктів між законодавчою владою та главою держави.

Формою прояву громадських інтересів визнається система місцевого самоврядування. На думку ж польського вченого Д. Плевніка, „громадянське суспільство є не що інше, як розширення практики самоврядування” [226, с.120].

Політичні зміни в українському суспільстві після 1996 р., викликані прийняттям Конституції, підвели під процес демократичного реформування нову законодавчу базу. Для підтримки місцевого самоврядування державою були прийняті Закон України „Про місцеве самоврядування в Україні” від 21.05.97. р., Закон „Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування” від 15 липня 1997 р., Указ Президента „Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні” від 30 серпня 2001 р. та інш. [100; 107; 291]. Заходом, ініційованим державою для проведення муніципальної й адміністративно-територіальної реформи, стало створення „Асоціації міст України”, до якої сьогодні входять 225 міст. „Хартія українських міст” фіксує мету Асоціації – об’єднати зусилля органів міського самоврядування, їхніх асоціацій і інших міських організацій для підтримки розвитку місцевого самоврядування. З аналогічною метою в Україні був створений Фонд сприяння місцевому самоврядуванню при Президентові України, Програма державної підтримки місцевого самоврядування [140, с.118]. Крім того, в Україні створені й активно діють Асоціація демократичного

розвитку і самоврядування України, Асоціація районних у місті рад України і ряд інших асоціацій, створених переважно на регіональному рівні. Україна, як член Ради Європи, репрезентована своєю делегацією в Конгресі місцевих і регіональних влад Ради Європи, а також у міжнародних неурядових організаціях місцевих влад, зокрема в Міжнародному Союзі місцевих влад. Реалізуючи міжнародні зобов'язання, державна програма підтримки розвитку місцевого самоврядування своєю головною метою проголошує: „зміцнення засад громадянського суспільства, розвиток демократії, розвиток ініціативи населення у вирішенні питань місцевого значення і інших”. Програмою передбачено заходи по створенню Фонду підтримки перспективних ідей та ініціатив, впровадження проектів та експериментів щодо місцевого та регіонального розвитку. Вже сьогодні існують україно-шведський і україно-канадський проекти розвитку місцевого самоврядування з метою впровадження в деяких містах України місцевого самоврядування, заснованого на традиціях Швеції і Канади [218]. Реалізація проектів здійснюється урядами держав. Планується, що це активізує місцеві ініціативи територіальних громад. Незважаючи на ряд протиріч у законодавстві, формально місцеве самоврядування визнається публічною владою, а, фактично, закріплює право територіальної громади вирішувати питання місцевого значення. Це дозволяє сподіватися на те, що державна діяльність зможе стимулювати громадянську активність.

Реформування системи місцевого самоврядування ініційовано державою, а в цьому випадку поняття „самоврядування” набуває сенсу „місцевого керування”, що багатьма авторами критично оцінюється як втрачення демократичної основи самоврядування [285]. Ряд сучасних юристів і політологів (зокрема, О. Крусян, О. Коваленко та інші) вважають що в сучасній Українській державі самоврядування не є формою народовладдя [155]. Така думка базується на неузгодженості українського законодавства, відзначеного також М.О. Баймуратовим [17, с.9]. Так, відповідно до конституційної норми

(ст. 5) – „народ здійснює свою владу безпосередньо через органи державної влади й органи місцевого самоврядування”. Тому що якщо розглядати місцеве самоврядування, як форму народовладдя, то суб’єктом місцевого самоврядування є народ, тобто – „громадяни України всіх національностей”. Але це суперечить статті 140 Конституції України, яка визначає місцеве самоврядування, як „право територіальної громади” (те ж саме визначає Закон „Про місцеве самоврядування в Україні” від 21.05.1997., у ст. 2.) [100]. Виходячи з цього, суб’єктом місцевого самоврядування повинен визнаватися не народ України, а територіальна громада як модель самоорганізації населення з відповідними структурами, спроможними виражати і захищати не „народний інтерес”, а інтерес територіальної громади.

Проте, сам термін „місцеве самоврядування” припускає, що місцеве самоврядування – це не тільки форма самоорганізації населення для рішення місцевих питань, але і публічна влада, що має спеціальний об’єкт (місцеві питання), суб’єкт (територіальну громаду) і самостійність („правову, матеріальну, організаційну”), відповідно до (ст. 4) Закону „Про місцеве самоврядування в Україні”. Це ж гарантується Конституцією України (ст. 5.). У системі публічної влади на місцевому рівні функціонально виділяють дві самостійні підсистеми:

1) Місцеве державне керування, здійснюване місцевими органами державної виконавчої влади (місцеві держадміністрації і місцеві органи державної влади);

2) Місцеве самоврядування, яке здійснюється територіальними громадами безпосередньо і за допомогою утворюваних ними виконавчих і представницьких органів.

Обидві підсистеми сполучаються в єдиному комплексі публічної влади (формально – відповідно до Конституції України (ст. 5). Але Закон „Про місцеве самоврядування в Україні” трактує якраз „місцеве самоврядування” не як форму народовладдя (публічної влади), а як „право самостійно вирішувати

питання місцевого значення” (ст. 2). Таким чином, поведження законодавця по відношенню до місцевого самоврядування свідчить про те що в основу концепції місцевого самоврядування в Україні покладено централістські тенденції. Тобто, можна говорити, що в Конституції України є реалізованою суспільна теорія місцевого самоврядування, а в профільному Законі – державна теорія місцевого самоврядування. У зв’язку з цим, неможливо стверджувати, що місцеве самоврядування є автономним від держави елементом громадянського суспільства, скоріше, воно сприймається як таке, що має подвійну змістовну навантаженість: як елемент громадянського суспільства воно відкриває простір для прояву активності людей, а як складова частина державного механізму виступає засобом залучення населення до управління державними справами, подолання відчуженості громадянина від влади. Подальший розвиток та функціональність цієї рухомої межі між державою та особистістю залежить від того, хто саме буде більш зацікавленим у її існуванні – громадяни чи адміністрація.

Саме такою на сьогоднішній день є картина громадянського життя України й її відображення у свідомості різноманітних соціальних груп населення.

Україна, прямуючи до європейського членства, переймає ідейні засади універсального стандарту демократичного розвитку. Ідеї представницької демократії, місцевого самоврядування, цінність неучасті в державному керуванні сполучилися на початку 90-х рр. з ідеєю етнонаціонального відродження, процесами правового реформування.

Ідея етнонаціонального відродження не змогла забезпечити солідарність українського суспільства. Тому виникає проблема створення нової інтегративної ідеології, на базі формування політичної нації в Українській державі. Формування ж політичної нації в багатоскладовій Україні сьогодні можливе тільки на основі розвинутого громадянського суспільства. Інакше кажучи, досвід України доводить, що специфіка, тип громадянського

суспільства залежать від потреб суспільного розвитку і не може бути ні уніфікованим, ні форсованим.

Специфіка громадянського суспільства України визначається такими рисами:

- політизація громадського життя наприкінці 80-х рр. обумовила сплеск громадянських інтересів;
- громадських організацій багато, але існуючі об'єднання частіше за все є залежними від держави;
- суспільство консолідується частіше не на загальногромадянських і правових основах, а на прихильності таким соціальним інститутам, як сім'я і церква;
- правовий механізм практичної реалізації громадянської активності виявляється не достатньо розробленим. Робота в цьому напрямку залежить від того, наскільки активними будуть самі громадяни, і це сьогодні є самим великим питанням;
- гасло громадянського суспільства: „Не громадяни для держави, а держава для громадян” сьогодні стало здаватися дорогим задоволенням, яке може дозволити собі тільки розвинута ринкова економіка і стабільна інституціональна система. Відтепер сучасне кредо національної демократії звучить інакше: інтереси особистості мають бути підпорядковані інтересам національної держави. Тому в теоретичних і політичних дискусіях поняття „громадянське суспільство” вживається рідше, ніж декілька років тому; воно майже витискується поняттям „демократичне суспільство”, розчиняючись у ньому.

Аналіз сучасних інтерпретацій поняття „громадянське суспільство”, які виявляються в дискусіях з різноманітних проблем модернізації суспільств доводить, що громадянське суспільство належить до категорії явищ в осмисленні яких не досягнута теоретична ясність. Суттєві протиріччя концепцій відбуваються з питання часу і місця походження як феномена громадянського суспільства, так і самого терміну. Протиріччя фіксуються в

трактуваннях змістовно-функціональних параметрів громадянського суспільства; в уявленнях про взаємозв'язок із державою, нацією, міжнародним співтовариством; в суперечках про можливість існування концепту в незахідному цивілізаційному просторі; в міркуваннях про становлення громадянського суспільства в глобальному масштабі.

Множинність підходів і концептуальних теорій є результатом історичного і соціокультурного різноманіття і своєрідності громадянських суспільств в різноманітних країнах. На прикладі українського досвіду можна побачити, що тип громадянського суспільства встановлюється у своєрідності сполучення існуючого загальносвітового теоретичного знання про громадянське суспільство і власної системи уявлень і ідей, яка базується на культурно-історичній специфіці суспільного розвитку України. І хоча сучасні глобальні процеси обумовлюють усебічний перехід до універсалізму, суспільства розвиваються у відповідності зі своєю внутрішньою логікою. Отже, універсальне, „вичерпне” визначення громадянського суспільства неможливе хоча б тому, що в реальності не існує якогось „ідеального громадянського суспільства” у вигляді абсолютного феномена, незалежного від нашого сприйняття „об’єктивної реальності”.

ПІСЛЯМОВА

Глибокий аналіз концепту „громадянське суспільство” дозволяє твердити, що воно є тією сферою, де напруженість між окремою особистістю і цілим, протиріччя політики між одиничним і загальним одночасно ставиться і вирішується: інтерес особистості співіснує з інтересами суспільства, яке включає індивіда в систему соціальних інститутів, за допомогою яких здійснюється взаємодія з державою. Проте, громадянське суспільство неможливо визнати як жорстко структуровану систему інститутів і механізмів, оскільки воно як феномен соціокультурного еволюційного розвитку постає як наявність величезного спектру структурних елементів, характер, співвідношення та присутність яких не може бути універсальною нормою.

Громадянське суспільство – це феномен, що звичайно визначається як сфера горизонтальних, приватних зв’язків індивідів, та розміщується на середньому рівні – між рівнем держави та рівнем індивіда. Такою є схема у Гегеля. Проте, можливо, уявити громадянське суспільство без індивіда, оскільки індивіди, як рівні, громадяни, входять у взаємовідносини один з іншим, утворюючи сферу громадянського суспільства за рахунок розширювання взаємовідносин за межами своїх сімей. Взаємовідносини з державою неможливо уявити як горизонтальні. Це вертикальні (ієрархічні) суміжні взаємовідносини, але межа є розмитою, неформальною та рухомою. Вже тому постає питання щодо вертикального взаємозв’язку громадянського суспільства з державою. Характер цих взаємовідносин емпірично в різних країнах, регіонах та в різні часи складається по-різному, звідси виникають й різні концепції громадянського суспільства. Ці смисли, що мають номіналістську природу, в тексті „зштовхуються” один з іншим, розширюючи та поглиблюючи розуміння сутності громадянського суспільства.

Термін „громадянське суспільство” виражає систему міжособистісної, громадянської взаємодії, спрямовану на захист індивіда від різноманітних форм

соціального присилування і державного тиску. Як комунікативне середовище громадянське суспільство не може бути визначеним через єдине формальне поняття. Будь-яке визначення феномену „громадянське суспільство”, завжди буде недостатнім для абсолютної передачі смислу, оскільки термін „громадянське суспільство” використовується в концепціях, що виражають різні, іноді протилежні аспекти його осмислення. Крім того, різноосмисленість терміну „громадянське суспільство” завжди є наслідком фігуративності мови, яка сприяє накопиченню та ускладненню смислів терміну під час його тривалого життя в історії.

Рухомість змістовних та смислових значень терміну „громадянське суспільство”, що були накопичені в процесі соціокультурної еволюції, засвідчує життєву необхідність повернення фігури концепту при розгортанні фундаментальних досліджень по цій проблематиці. Саме досліджування концепту „громадянське суспільство” (а не поняття) дозволяє вивчати динаміку розвитку громадянського суспільства в часі. Таким чином, концепт поєднує, зводить смисли „громадянського суспільства” до єдиного універсального смислу. Тобто концепт формується в процесі концептуалізації інваріантів громадянського суспільства (його феноменів) та продовжує розвиток в царині теорії до тих пір, поки існує феноменальна основа та її фундаментальне відзеркалення в ідеї.

Довге життя в політичному аналізі – від Аристотеля до сучасності свідчить про те, що ідея громадянського суспільства існувала з часів перших державних утворень як сфера, що виражає опозицію державному тиску і як форма уявного відзеркалення сукупності суспільних відносин, які є спрямовані на реалізацію індивідуальних інтересів і потреб.

Концепт „громадянське суспільство” історично відображає особливий зріз розвитку людства, який характеризується прагненням людей за всіх часів створити модель ідеального суспільного устрою. Тому формування громадянського суспільства завжди пов’язувалося із проблемами

удосконалювання держави, піднесення ролі права і закону, із проблемами морального і особистого розвитку. Аналіз політичних теорій доводить, що численність інтерпретацій і недостатня визначеність терміну не применшує його значення, оскільки саме накопичення смислів дозволяє зафіксувати розмаїтість моментів розвитку феномену громадянського суспільства в суспільно-політичній історії.

Різновиди осмислення місця політики в суспільстві створили структуру понятійного поля концепту „громадянське суспільство”. Так, громадянське суспільство в теорії політичної думки завжди розглядалося в системі протиставлення сім’ї, родинній спільці, первинній спільноті, етносу; характеризуючи сферу, де індивід знаходить автономність і особистісну незалежність, усвідомлює себе членом громадянського колективу, де він є наділеним правами й обов’язками, відповідальністю за загальну колективну долю. Концепт виражався такими термінами як „поліс” (polis), „політичне співтовариство” (koinonia politike), „державна” – як протистояння природному стану (Imperium, Etat, Commonwealth), „громадянське буржуазне суспільство” (Burgerliche Gesellschaft), „альтернативне суспільство”, „паралельні структури”, „паралельний polis” та ін.

Наявність дихотомії загального і індивідуального в історії практичного встановлення громадянського суспільства, як і наявність дихотомії політичності і неполітичності у визначеннях самого поняття „громадянське суспільство”, вперше виявили себе в історії Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. Цей початковий розподіл в уявленнях про сутність громадянського суспільства й обґрунтувало можливості типології феномену, аналіз якого був здійснений.

Традиція „політичності” – активної, особистої участі в громадському житті на підставі особистої зацікавленості, що склалася в Стародавній Греції, вже в Стародавньому Римі стала менш значимою. „Неполітичність”, абстрактно-правовий зв’язок громадянина з державою, раціонально-

обґрунтований інтерес в основі суспільної єдності визначили особливості Древньоримського громадянського суспільства.

В наступному історичному розвитку „неполітичність” громадянського суспільства характеризувала держави, в яких була встановлена англосаксонська система права, де на перший план виходили цінності автономного існування громадянських структур. Тут державність будувалася на основі місцевого самоврядування, „знизу”; громадянин виявляв максимальну енергію, беручи участь у приватних союзах, і прагнути до представництва своїх інтересів у владі за допомогою виборного і партійно-політичного механізму.

Розвиваючи ідею громадянського суспільства, західноєвропейська політична думка запропонувала світові свій цивілізаційний досвід встановлення громадянського суспільства. В його основу були покладені принципи індивідуалізму і приватної власності, ринкових відносин. Оскільки суспільство розумілося як ринок, остільки громадянське суспільство і держава почали розумітися економічно. Замість релігії і політики роль об’єднуючої ідеології була відведена економіці. Створення громадянського суспільства в західній політичній теорії трактується як „звільнення від політики”, але залучення до боротьби за громадянські права. Ствердження прав людини, які здійснюються в системі неполітичних відносин за допомогою формально встановленого Закону, стає основною соціально-політичною ідеєю і пріоритетним досвідом західноєвропейської цивілізації.

В державах, де існувала романо-німецька система права, в основі якої лежав закон як позитивна норма, громадянське суспільство характеризувалося як „політичне”. Ідеал неучасті в політиці відзначався російською інтелігенцією в якості особливості російського, а іноді і всього слов’янського суспільства, оскільки „громадянин” був включений у місцеві спільноти – громади – общини, які гармонізували життя суспільства на основі релігійно-моральних принципів. З часом, по мірі руйнації общинного укладу (в інші часи – насиллям) і встановлення елементів романо-німецької системи права суспільна

думка Росії стала розвивати теорії політичної участі в загальногромадянському житті. Суспільно-політичні теорії України і Росії, не заперечуючи цінності індивідуальної свободи, зв'язували встановлення ідеальної моделі суспільного розвитку з процесом соціалізації і гуманізації державної влади. Принципами громадянського суспільства тут були ідея загального блага, соборності, загальнонаціональної моральної єдності. Єдність суспільства і держава наділялися певною релігійною цінністю. Захист індивідуальних прав уявлявся можливим лише за допомогою традиційних общинних інститутів, системи моральних норм. Концепт „громадянське суспільство” в першу чергу пов'язувався з політичною участю, громадською політичною активністю, патріотизмом і мораллю.

Громадянське суспільство частіше всього несе в собі типові риси ментальності соціально-культурного співтовариства, „політичність” або „неполітичність” якого залежить від традиційного сприйняття суспільством сформованого образу державної влади і форми її взаємодії з окремим громадянином. Громадянське суспільство звичайно вступає в політичні відносини з державною владою не з метою завоювання або утримання влади, а з метою прояву себе в ній (політичної участі). Якщо громадянське суспільство розвинуте, то воно не політизується; якщо ж існуючий механізм захисту прав індивіда є недостатньо розвинутим або зовсім нівельованим, то громадянське суспільство з метою реалізації своїх прав і задач вступає в безпосередній контакт із державою і стає суб'єктом і об'єктом політичних відносин.

Історичні особливості соціальної організації визначають розвиток форм державного правління, принципи і систему політичних відносин у суспільстві. Історія політичної думки відображає пошук передовими суспільними силами найкращої форми правління й обґрунтування національного вибору.

Концепт „громадянське суспільство” є нейтральним щодо „західного” або „незахідного” досвіду встановлення громадянського суспільства (феномену); являє собою концептуальну оболонку, котру кожне суспільство заповнює

конкретним змістом. Сучасне в нашому розумінні, або „розвинуте громадянське суспільство” - виросло на ґрунті західного світу, але не є універсальним. Система захисту індивідуальних прав, як і система „держава - суспільство - індивід”, існує в будь-якому соціумі. В ньому також існує традиція щодо засобів зберігання внутрішньої цілісності і життєздатності, що успадковується індивідами, які утворюють суспільне ціле.

Єдність і самототожність суспільства – це результат історичного розвитку. Унікальність соціокультурних характеристик суспільства є наслідком глибокої соціальної вкоріненості політичних інститутів, організацій, рухів і ідей. Ідеї свободи, індивідуальних прав завжди і скрізь є надбанням і спадщиною, тому вони виростають з особливостей національної історії і культури. Кожне суспільство в боротьбі за свободу виробило своє особливе її розуміння, завдяки спроможності постійного самовизначення, власній корекції в прагненні досягнення компромісу між світом і людиною, між індивідуальною свободою і необхідністю з погляду життя в суспільстві. Саме тому немає визначених шляхів до громадянського суспільства. Його не можна побудувати - його можна тільки виростити усередині суспільства.

Усталена система захисту індивідуальних прав виявляється через існування різноманітних правових систем („сімей” права). Тому типологію громадянських суспільств утворює не тільки дихотомія „політичного – і – неполітичного”, але і дихотомія „Закон – правовий звичай”. В правовій науці обґрунтовується розподіл на правові сім’ї, в основу яких лягає різноманітне розуміння природи права і цінності Закону – то і взаємовідносини, що складаються між державою, суспільством і індивідом у кожній окремій правовій сім’ї обумовлюють можливості типології феноменів громадянського суспільства.

Історичний розвиток доводить, що цінності „індивідуалізму” і „колективізму” врівноважують один одного. Співіснуючи в єдиному історичному просторі, вони по черзі обираються пріоритетними в конкретній

соціально-політичній ситуації. Громадянське суспільство виявляє або прагнення до індивідуалізму і приватного життя, або до різноманітних колективних цінностей.

Вибір пріоритетних цінностей суспільного розвитку відбивається на виборі моделі демократії. Існування дихотомії в демократичних моделях, виділення ідентитарної і плюралістичної демократії вказує на визначення типів громадянських суспільств і за зазначеним критерієм.

Орієнтація на типологію громадянських суспільств за особливостями їх соціокультурного еволюційного розвитку є єдиною можливістю сумістити різноманітні прояви громадянського суспільства та різноосмисленість його ідеї в єдиному цілому – концепті, обсяг якого складає предмет – „громадянське суспільство”.

Тривале теоретичне і практичне життя цього концепту обумовило розробку універсальної моделі громадянського суспільства, де соціальні інститути і структури є засобом задоволення прагнень громадян. В будь-якому суспільстві діє такий соціальний інститут як сім'я, що є відтворюючою основою; політичні партії; громадські організації, об'єднання; профспілки; зацікавлені групи; групи моніторингу; групи тиску; інститути ЗМІ; інститут місцевого самоврядування та інші – усі вони утворюють так названу „буферну” сферу між індивідом і державою.

Процеси становлення громадянського суспільства корелюють з процесами національно-державного розвитку, тому в ряді концептуальних уявлень громадянське суспільство виступає ізоморфним щодо організму політичної нації.

Для гомогенних, односкладових суспільств сфера громадянського виступає як формально-правове поле. У моноетнічних державах „загальна моральна перспектива” досягається на основі традиційних суспільних цінностей, які сприяють відтворенню колективної єдності і засобів адаптації до наслідків усякого роду модернізацій. Але сьогодні у світі тільки 10 % держав є

односкладовими. Більшість же являє собою багатоскладову конструкцію. Поліетнічність, полірелігійність, поліекономічність і таке інше як основа багатоскладової політичної нації потребує використання категорії „громадянство” не тільки для вираження формально-правового зв’язку „громадянина” із державою, і не тільки для вираження суспільної сфери, яка створює опозицію державному утискові, але і для набуття нових можливостей колективної ідентифікації. Можливість набуття колективної ідентифікації (виду солідарності) робить схожими громадянське суспільство і націю, оскільки у них загальний носій - народ. Але якщо національна ідея (ідея загальнонародної солідарності) підвищує державу як власну мету, то громадянське суспільство прагне до обмеження держави для збільшення цінності і суверенності особистості. Тому спроби деяких авторів поставити знак рівності між процесами державного будівництва і становленням громадянського організму не є правомірними. Втім, і абсолютне протиставлення цих процесів також невірно. Йдеться про встановлення солідарності на основі взаємного обмеження.

Ідея „громадянського суспільства” припускає можливий вихід за межі національних зв’язків, коли ідентифікація підтримується завдяки загальнолюдським зв’язкам, заснованим на універсальних цінностях, якими є право і гуманність.

З іншого боку, прагнення до загальнолюдського стандарту складає суть теорії і практики такого типу модернізації, яку прийнято сьогодні називати „модернізацією, що наздоганяє” із характерним для неї конфліктом соціокультурних цінностей. У реальному світі образ майбутнього не може однозначно визначити ні результат дії, ні шлях досягнення результату.

У новітній історії термін „громадянське суспільство” дістав вжитку як у науковому, так і в політичному контексті. У 70-х рр. критики комуністичних режимів характеризували тоталітаризм як злиття держави і громадянського суспільства, пізніше дисиденти ототожнювали боротьбу за громадянські права з боротьбою громадянського суспільства проти тоталітарної держави.

Актуальність поняття відроджується і його всебічне використання викликає навіть деяку його девальвацію.

За часів пострадянської модернізації уявлення про громадянське суспільство зазнали значних змін. Будучи впровадженою в політичну риторичку як загальнозрозуміла ідея, що апелювала до асоціацій із словами „суспільство” і „громадянин”, вона згодом зазнала найсуперечливіх тлумачень, фактично ототожнюючись із такими ж абстрактними термінами як „відкрите суспільство”, „демократичне суспільство”. Боротьба за звільнення громадянського суспільства, залучення громадян до політики і ствердження прав людини пояснювала політизацію категорії „громадянське суспільство”. Внаслідок цього громадянське суспільство так і залишилося неструктурованим, оскільки його антидержавні структури увійшли до системи державної влади.

Розвиток сучасних уявлень про громадянське суспільство України відповідає процесу ідентифікації суспільства з новим державним утворенням. Суспільні прагнення і очікування визначають тип і сутність проявів громадянського суспільства. Під час становлення державності змінюється й ідея загальнонародної солідарності. Для України найбільшу трудність складає відсутність власного ґрунтового досвіду вирішення проблем взаємовідносин держави, суспільства й особи. В Україні, як і по всьому колишньому радянському просторі, громадянське суспільство набуло активності під час „перебудови”. Воно розвивалося на ґрунті протистояння монопольній владі компартії, потім консолідувалося навколо ідеї незалежності. Коли ця задача була вирішена, нової інтегративної ідеї не виявилось. Як результат, в сучасній Україні фіксується феномен „негромадянського” суспільства, яке іде від відповідальності за власну соціально-політичну долю. „Негромадянськість”, як ознака слабкості механізму захисту прав людини, вказує на необхідність створення позадержавних структур, спроможних відігравати роль посередника між Громадянином і Державою.

Сучасний розвиток українського суспільства, у „громадянському вимірі”, потребує якісно нових підходів. Отже йдеться про формування нових засад політичної культури, які б споріднювали українську реальність та її перспективу з новітніми пріоритетами політико-ідеологічної сфери суспільного життя, що є спрямовані в бік власних культурно-історичних традицій. Для цього необхідно створення адекватної державної програми щодо сприяння розвитку інституціональній системі громадянського суспільства України:

1) наукові принципи керування суспільно-політичними процесами, що відбуваються в рамках багатоскладової українського суспільства з метою формування єдиної політичної нації;

2) методи, засоби, інститути позадержавного регулювання та захисту прав і свобод громадянина від будь-якого соціально-економічного, політичного, правового, ідеологічного домагання з боку деякої меншості, або навіть й більшості. Тобто програма щодо створення матеріальних, суспільних і духовних умов становлення і функціонування надійного механізму захисту прав, інтересів і свобод громадянина;

3) систему ідей новітнього громадянського виховання, бо суто громадянська доброчинність з стародавніх часів вважається надійним джерелом легітимації республіканського правління;

4) вдосконалення механізму державного регулювання ефективності норм і ефективності влади, бо в кінцевому підсумку саме це гарантує діяльність громадянських інститутів;

5) заходи по запровадженню таких форм безпосередньої демократії, як інститут відкликання, інститут народного розпуску парламенту, народна законодавча ініціатива, які б сприяли посиленню громадянської активності, та легітимації влади.

Процеси які відбуваються в українському суспільстві, тобто стан та динамічний розвиток трансформацій потребують регулярного вивчення та оцінювання з боку державних та громадських організацій. Для того необхідно

створення комплексної інформаційної системи, що дозволить вчасно реагувати на переоцінку духовних цінностей в суспільстві, які змінюються під тиском громадянського плюралізму, а також з'ясовувати тяглість тенденцій і напрямків національного державотворення.

Висновки даної монографії сприяють вирішенню внутрішньо-політичних проблем України, викладені положення можуть бути використані в концептуальному забезпеченні законотворчої діяльності; при розробці програм соціального партнерства в Україні; в партійно-політичній сфері; у розробці сучасної системи політичних категорій та нової концепції політичної освіти; в навчальному процесі вищої школи, під час підготовки і викладання курсу політології, а також у науковопросвітницькій діяльності державними структурами, органами місцевого самоврядування, політичними партіями, громадянськими організаціями в практиці суспільно-політичної діяльності, яка формує політичну систему, втілюючи універсальні теоретичні ідеали адаптує їх до культурних та політичних орієнтацій громадян України. Результати дослідження корисні для поліпшення взаємодії між системою державної адміністрації та місцевим самоврядуванням, громадськими об'єднаннями та організаціями, для практики окремих демократичних інститутів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абетка української політики. Довідник / М.Томенко (керівник авторського колективу) – К. : Смолоскип, 1998. – 230 с.
2. Аг А. Системный анализ современного общества / А. Аг // Политология вчера и сегодня. – М., 1991. – Вып. 3. - С. 43–44.
3. Александер Дж. Парадоксы гражданского общества / Дж. Александер // Социология: теория методы, маркетинг. – 1998. – № 1. – С. 27 – 41.
4. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С.С.Алексеев . – М.: Статут, 1999. – 712 с.
5. Аналітичний бюллетень / Упорядник: Кравченко В., Пухтинський М. – Київ.,1998. – 208 с.
6. Английское свободомыслие : Д.Локк, Д. Толанд, А. Коллинз. - М. : Мысль, 1981. – 304 с. – (Серия: Научно-атеистическая библиотека).
7. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К., 1991. – 54 с.
8. Арато Е. Відродження, занепад та реконструкція концепції громадянського суспільства / Ежи Арато // Політична думка. – 1996. - № 1. – С. 25 – 31.
9. Арато Е. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание, направление для дальнейших исследований / Е.Арато // Полис (Политические исследования). – 1995. - № 3. – С. 48 – 57.
- 10.Аристотель. Афинская полития. Государственное устройство афинян. – М. ; Л., 1937. –254 с.
- 11.Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; ред. А.И. Доватура ; пер. с древнегреч. – М. : Мысль, 1981. –
Т. 4 : Философское наследие. – 1983. – 830 с.

12. Арон Р. Эссе о свободах: "универсальной и единственной формулы свободы не существует" / Р. Арон // Политические исследования .– 1996.– № 1.– С.128 – 137.
13. Ахизер А.С. Дезорганизация как категория общественной науки / А.С.Ахизер // Общественные науки и современность. – 1995. – № 6. – С.42 –52.
14. Білий О. Ідея суверенитету і стратегії урядування / О. Білий // Політична думка. – 1997. – № 1. – С.44 – 51.
15. Бабкін В.Д. Роль соціально-правової держави в Україні в консолідації суспільства / В.Д. Бабкін // Шляхи консолідації громадянського суспільства в Україні: матеріали круглого столу 23 черв. 1999 р. – К.,1999. – С.18–24.
16. Бабкін В.Д. Соціальна держава та захист прав людини / В.Д. Бабкін // Правова держава. Щорічник наукових праць. – Вип.9. – К., 1998. – С.3 – 9.
17. Баймуратов М.А. Европейские стандарты локальной демократии и местное самоуправление в Украине / М.А.Баймуратов. – Харьков : Одиссей, 2000. – 90 с.
18. Бакаєв В., Князєв В. Громадянське суспільство в контексті реалій сучасної України / В. Бакаєв, В. Князєв // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи: Зб. наук. праць. Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – С. 26 –38.
19. Бакунин М.А. О философии. / М.А. Бакунин // Избранные философские сочинения и письма. – М.: Мысль, 1987. – 558 с.
20. Банчук М. Громадянське суспільства в Україні: поняття і реальність / М.Банчук // Людина і політика. – 2003. - № 1. – С. 40 – 49.

21. Барков В.Ю. Национальные и социальные проблемы как предмет политики в современной Украине / В.Ю. Барков . – К. : Стилос, 1998. – 31 с.
22. Барков В.Ю. Що таке відкрите громадянське суспільство? / Валерій Барков, Микола Мокляк // Вітчизна. – 1996. - № 11. – С. 105 – 107.
23. Безобразов В.П. Государство и общество / В.П. Безобразов. Статьи. – СПб.,1882.
24. Білий О. Ідея суверенітету і стратегії урядування / Олексій Білий // Політична думка. – 1997. - № 1. – С. 44 – 51.
25. Белявский И.Г. Историческая психология / И.Г.Белявский .– Одесса : [Б.и.],1991. – 252 с.
26. Бенвенист Э. Свободный человек / Общая лингвистика // Э. Бенвенист . - М. : Прогресс, 1974. – 407с.
27. Бенвенист Э. Цивилизация. К истории слова / Общая лингвистика // Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 407с.
28. Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / З.Бжезінський : пер. з англ. – Львів ; Івано-Франківськ : Лілея- НВ, 2006. – 236 с.
29. Бирюков Н.И., Сергеев В.М. Между дуализмом и соборностью. Проблемы и механизмы социальной интеграции в современном обществе / Н.И. Бирюков, В.М. Сергеев // Общественные науки и современность.– 1998. – С.61–75.
- 30.Блок М. Средневековое общество / Пер. с франц. / М.Блок. – М. : Изд-во Сабашниковых, 2003. – 504 с.
31. Боднар А. Гражданское общество: проблемы интерпретации / А. Боднар // Политология вчера и сегодня. – М., 1991. – Вып. 3. – С. 49 – 61.
32. Брактон Г. О законах и обычаях Англии / Г. Брактон // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. – М.: Прогресс, 1961. – 155 с.

33. Бурганов А.Х. Гражданское общество в России как собственничество граждан / А.Х. Бурганов // Социологические исследования. – 2000. – № 1. – С.99–107.
34. Варывдин В.А. Гражданское общество / В.А. Варывдин // Социально-политические науки. - 1992. - №8. - С.22-36.
35. Василенко И.А. Политическая глобалистика / И.А. Василенко . – М.: Логос, 2000. – 360 с.
36. Васильев А. М. Гражданское общество в Африке: реалии и мифы / А.М. Васильев // Восток. – 1995. – №2. – С.5 – 17.
37. Васильчук Ю.А. Гражданское общество эпохи НТР / Ю.А. Васильчик // Полис (Политические исследования). – 1991. - № 4. – С. 4 – 20.
38. Васильчиков А.И. О самоуправлении: Сравнительный обзор рус. и иностр. земских и общественных учреждений / А.И. Васильчиков . В 3-х т. – СПб, 1869.
39. Введение в политологию : наука о политике : в 2-х ч. / под общ.ред. Н.И. Горлача, Г.Т. Головченко. – Х., 1995-
 Ч. 1. – 1995. – 248 с.;
 Ч. 2. – 1995. – 464 с.
40. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли : пер. с фр. / Ж.-П. Вернан. – М.: Прогресс, 1988. – 224 с.
41. Виленская Э.В., Дидоренко Э.А., Розовский Б.Г. Постсоветское реформирование: западные образцы и украинские реалии / Э.В. Виленская, Э.А.Дидоренко, Б.Г.Розовский. – Луганск: РИОЛИВД, 1998. – 120с.
42. Винокуров Ю.Н. Интеллигенция и демократия. Тропическая Африка на рубеже 80-90х гг. / Ю.Н.Винокуров // Восток. – 1993. – № 5. – С. 34 – 42.

43. Волкан В. (США), Оболонский А. Национальные проблемы глазами психоаналитика с политологическим комментарием // ОНС.– 1992.– № 6. – С. 31 – 48.
44. Вольтман Л. Политическая антропология / Л. Вольтман : пер. с нем. – М. : Белые Альвы, 2000. – 448с.
45. Войтенко Т.О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання / Т. О. Войтенко; відп.ред.: Ю.Саєнко. Науковий збірник. – К. : Стилос, 2002. – 368 с.
46. Ворожейкина Т. Специфика гражданского общества в Аргентине / Т. Ворожейкина // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – №6. – С.88–96.
47. Ворошилов О. Нові тенденції в розвитку політичних партій України / О. Ворошилов // Нова політика. – 1996. - № 6. – С. 28 – 30.
48. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр : пер. с польского. – М.: Прогресс, 1979. – 463 с.
49. Вятр Е. Восточная Европа: судьба демократии [Фрагм. кн. польск политолога “Закат системы. История и перспективы демократического социализма в Восточной Европе”] // Социс (Социологические исследования). – 1992. – №1. – С. 6–19.
50. Гаджиев К.С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования / К.С. Гаджиев // Вопросы философии. – 1991.– № 7. – С.19–35.
51. Гаджиев К.Т. Гражданское общество и правовое государство / К.С. Гаджиев // Вопросы философии.- 1991.– №7. – С. 5 – 18.
52. Гаджиев К.С. Введение в политическую науку: Учебник для высших учебных заведений / К.С. Гаджиев. - 2-е издание, переработанное и дополненное. – М.: Логос, 1997. – 459 с.

53. Гаджиев К.С. Политическая культура: концептуальный аспект / К.С. Гаджиев // Полис (Политические исследования). – 1991 - № 6. – С. 69 – 83.
54. Гарнер Д. Великобритания: Центральное и местное управление: Пер. с англ. Н.А. Шульженко, В.Л.Энтина; Под ред Г.В.Барабашева. – М.: Прогресс, 1984. – 289 с.
55. Гегель Г.Ф. Философия права : пер с нем. / Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
56. Гаєць В. Державність України. На шляху до громадського суспільства / Валерій Гаєць // Віче. – 1995. – № 5. – С.10 – 18.
57. Геллнер Э. Нации и национализм / Э. Геллнер // Вопросы философии. – 1989. – №7. –С.131 – 154.
58. Геллнер Э. Судьба свободы: гражданское общество и его конкуренты / Э. Геллнер // Знание - сила. – 1996. – № 2. – С.61–69.
59. Герцен А.И. Россия / А.И. Герцен // О социализме. Избр-ое. – М.: Наука, 1974. – С.226 – 263.
60. Герцен А.И. Русский народ и социализм. Письмо к Ж.Мишле / А.И. Герцен // О социализме. Избр-ое. – М.: “Наука”, 1974. – С.264 – 312.
61. Герцен А.И. Крещенная собственность / А.И. Герцен // О социализме. Избр. – М. : Наука, 1974. – С. 313 – 465.
62. Гіждіван Л. Про деякі питання адаптації законодавства України з громадянських прав людини до норм Ради Європи / Л. Гіждіван // Право України. –1999. – № 11. – С.27–29.
63. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М. : Соцэгиз, 1936. – 500 с.
64. Гоббс Т. Философское основание учения о гражданине / Т. Гоббс. – М. : Изд. Лермана и Плетнева, 1914.– 269 с.
65. Голенкова З.Т., Витюк В.В., Гридчин Ю.В., Черных А.И., Романенко Л.М. Становление гражданского общества и социальная стратификация /

- З.Т. Голенкова, В.В. Витюк, Ю.В. Гридчин, А.И. Черніх, Л.М.Романенко
// Социальные исследования. – 1995. – № 6. – С.14 – 24.
66. Голобуцький О. Сучасний профспілковий рух в Україні / О. Голобуцький. – К.: Укр. перспектива, 1996. – 59 с.
67. Головаха Є. Україна та Європа : результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Є.Головаха. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – 141 с.
68. Головка М. Проблеми сучасного профспілкового руху в Україні / М. Головка // Український історичний журнал. – 1996. – №3. – С.81.
69. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія / В. Горбатенко. – К.: Вид. Центр "Академія", 1999. – 240 с.
70. Гордієнко Д. Західноєвропейський досвід соціальної держави / Д. Гордієнко // Людина і політика. – 2000. - №6 (12). – С. 62-65.
71. Градовский А. История местного управления в России / А. Градовський. – М.,1868.,
- 72.Гражданское общество, правовое государство и право. ("круглый стол" журнала "Государство и право") // Государство и право – 2002 - №1 – С.12–50.
73. Грамчук А.В. Идея и практика гражданского общества в Киевской Руси и украинском казачестве / А.В. Грамчук // Актуальные проблемы политики. – Одесса: Астропринт, 1999. – №6–7. – С.288–292.
74. Грамши А. Избранные произведения в 3 т. / А. Грамши / Изд-во "Ин.лит". –М.: – 1959. – Т.3: Тюремные тетради. – 554с.
75. Громадянське суспільство в Україні: проблема становлення / В.Ф.Суренко, В.И.Тимошенко,Т.И.Ковальчук та ін. ; вид.ред.С.В.Бобровник ; НАН України, Ін-т держави та права ім. В.М.Корецького. – К.: Логос, 1997.– 127 с.

76. Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії: матеріали методол.семінару, м. Київ, 27 січ. 2004 р. / В.В. Цветков (відп.ред.), Є.В.Перегуда (упоряд.), І.О. Кресіна (відп.ред.) ; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – К. : [Б.в.], 2004. – 84 с.
77. Громадянське суспільство в сучасній Україні : специфіка становлення, тенденції розвитку. // Інститут досліджень НАН України, 2006. – 411 с.
78. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Знання, 1991. – 240 с.
79. Гумбольдт В. Язык и философия культуры: идеи к опыту, определяющему границы деятельности государства /В.Гумбольдт. - М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
80. Гурвич Г.Д. Будущность демократии / Г.Д. Гурвич // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Том III. – № 1 (9). – С.34–54.
81. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич . – М. : Прогресс, 1990. – 340 с.
82. Давид Р., Жоффре – Спиноза К. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К.Жоффре-Спиноза. – М.: Межд. отн. – 1996. - 231 с.
83. Давыдов Ю.П. Возникновение региона ЦВЕ: последствия для России и Запада / Ю.П. Давыдов // США: экономика, политика, идеология. – 1997. –№ 4 – С.6 – 21.
84. Даль Р.А. Проблемы гражданской компетентности / Р.А. Даль // Век XX и мир. – 1994. – № 7 / 8. – С.152 –165 .
85. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и её проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. - № 9. – С.69 –75.
86. Дарендорф Р. Мораль, институты и гражданское общество / Р. Дарендорф // Путь. – 1993. – С.191 – 198.

87. Дарендорф Р. После 1989 г. Размышления о революции в Европе / Р. Дарендорф . – М.: Изд-во "Ad Marginem", 1998. – 246 с.
88. Дешан Ю. История Тропической Африки / Ю. Дешан : пер. с франц. – М.: Прогресс, 1984. – 235 с.
89. Джесси Е. Что такое демократия? / Е. Джесси // Полис (Политические исследования).–1992.– №3.
90. Джорданн Г. Группы давления, партии, социальные движения: есть ли потребность в новых разграничения ? / Г. Джорданн // Международная экономика и Международные отношения. – 1997.– № 1. – С.82-101.
91. Джувага В. 3 історії Конституції України [Електронний ресірс] / В. Джувага. – Режим доступу : [http:// maidan.org.ua/ static/ mai/ 1151505379.html](http://maidan.org.ua/static/mai/1151505379.html)
92. Довгополова О.А. История политико-правовых учений. Практикум. Часть 1 / О.А. Довгополова. – Одесса : 1999. – 92 с.
93. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм / Драгоманов М.П. Ліберально-публіцистичні праці. Т.1. – К., 1970. – 254 С.
94. Дюрانت В. Цезарь и Христос / В. Дюрانت : пер. с англ. В.В.Федорина. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1995. – 679 с.
95. Дюркгейм Э. О. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э.О. Дюркгейм : пер. с франц. – М.: Наука, 1991. – 572 с.
96. Егоров Н.А. Принцип свободы как основание общей теории регуляции / Н.А. Егоров // Вопросы философии .– 2000. – № 3. – С.3 –21.
97. Економічна активність населення України у 1998 році: Стат. збірник. – К.,1999. – 127 с.
98. Журавський В.С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект) / В.С. Журавський. – К.: Парламентське вид-во.,1999. – 112 с.

99. Загорский А. Гражданское общество в Японии / А. Загорский // Мировая Экономика и Международные Отношения. – 1996. – № 6. – С. 98 - 105.
100. Задоянчук О.І. Політологічний вимір громадянського суспільства в Україні / О.І. Задоянчук // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Філософія. Політологія. – Випуск 19. – К.: Редакційно-видавничий центр "Київський університет", 1999. – С.72–75.
101. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24.
102. Закон України "Про громадянство України" від 18 січня 2001 року № 2235-III // Відомості Верховної Ради. – 2001. – №13. – С. 266 – 274.
103. Закон України "Про звернення громадян" від 2 жовтня 1996 року // Відомості Верховної Ради – 1996.– №47. –Ст .256.
104. Закон України "Про політичні партії в Україні" // Відомості Верховної Ради. – 2001. –323. – С.425 – 432.
105. Закон України "Про вибори народних депутатів України" від 18.10.01.// Урядовий кур'єр – 2001. – 2 листоп. – С.3–15.
106. Закон України "Про органи самоорганізації населення" від 11 липня 2001 р.// Відомості Верховної Ради – 2001 - № 48.
107. Закон України "Про об'єднання громадян" від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради – 1992. – №. 34
108. Закон України "Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування" // Юридический вестник. – 1997. – №3. – С.61.
109. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Залізник. – К. – 1994. – С. 208–216.
110. Замбровский Б.Я. К вопросу о формировании гражданского общества и правового государства / Б.Я.Замбровский // Социально-политические науки. – 1991. –№ 6.– С. 29 – 34.

111. Зандкюлер Х. Й. Демократия, всеобщность права и реальный плюрализм / Х.Й. Зандкюлер // Вопросы философии – 1999. - № 2. – С.35 –51.
112. Захариев З. Обновление тона социализма и гражданского общества / З. Захариев // Новое время. – 1990.– № 2. –С. 7 – 8.
113. Захарченко М. В., Погорілий О.І. Історія соціології від античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
114. Зиммель Г. Социальная дифференциация : социологические и психологические исследования / Г.Зиммель. – Киев – Харьков: ”Южно-русское книгоиздат-во., 1898. – 223 с.
115. Игнатъефф М. Про громадянське суспільство / М. Игнатъефф // Сучасність. – 1995. – № 10. – С. 70 – 77.
116. Ильин М. Две стороны одной медали: гражданское общество и государство / М. Ильин // Полис (Политические исследования). – 1992.– №1/2. – С. 5 – 14.
117. Ильин М.В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий / М.В. Ильин. – М.: Росспэн, 1997. – 432 с.
118. Ільчук Л. Військово-політичні аспекти формування громадянського суспільства в Україні / Л. Ільчук // Нова політика. – 1996. - № 4. – С. 62 – 64.
119. Инано Ц. Современное право Японии / Ц. Инано. - М., 1981. – 257 с.
120. Інформаційний звіт Державного комітету України у справах релігій за 1998 р. // Людина і світ. – 1999 - № 1 – 2.
121. Кавелин К.Д. Наш умственный строй / К.Д. Кавелин. – М.: Правда, 1989. – 641 с.

122. Калашников Н.И., Зубов А.Р. Парламентская демократия и политическая традиция Востока / Н.И. Калашников, А.Р. Зубов // Восток. – 1993 - № 4. – С.20 – 42.
123. Калинин И.К. К дискуссии о гражданском обществе / И.К.Калинин // Социологические исследования. – 2001 - № 4 – С.112–122.
124. Кант И. Сочинения: В 6 Т. /Мысль. – М., 1963 - 1966.
– Т.6 : Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане (1784) – С.5 – 25.
125. Кант И. Сочинения: В 6 Т. /Мысль. – М., 1963 – 1966.
- Т.4 : Метафизика нравов в 2 ч. Ч.2. (1797) – С.107 –305.
126. Капелюшников Р.И. ”Дорога к рабству” и ”дорога к свободе”:
полемика Хайека с тоталитаризмом / Р.И. Капелюшников // Вопросы философии. – 1990. – № 10 – С.99 – 112.
127. Капустин Б.Г. Современность как предмет политической теории / Б.Г. Капустин. – М. : Росспэн, 1989. – С.39–64.
128. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / С. Кара-Мурза (Серия: История России. Современный взгляд). – М: Алгоритм, 2000 – 667 с.
129. Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России в её политическом и гражданском отношениях / Н.М. Карамзин. – М. : Наука, 1991. –160 с.
130. Карась А. Розвиток демократії як здійснення громадянського суспільства / А. Карась // Громадські ініціативи. – 2000. - № 2. – С. 17 – 21.
131. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – Львів : Видав.центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.
132. Карр Э. История советской России. Кн.1: Т.1–2. Большевицкая революция. 1917 – 1923 / Э. Карр : пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990.– 768 с.

133. Кеворков В. Место России в европейском доме - взгляд из Бонна / В. Кеворков // Вести Европы – 1995. – № 12.– С.5.
134. Кеннеди М. Історична спадщина та громадське суспільство: альтернативні нації в Східній Європі / М. Кеннеди // Сучасність. — 1994.— №5.— С.83.
135. Классическое конфуцианство: переводы, статьи, комментарии: В 2 т. / Изд. Дом "Нева". – СПб., 2000.
– Т.1: Конфуций. Лунь юй. – 384 с.
136. Кляйнеберг М. Некоммерческие общественные организации в российском секторе социального обеспечения / М. Кляйнеберг : пер. с англ. К.А. Виноградовой // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – №1 (9) – С.134–154.
137. Ковлер А.И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века / А.И. Ковлер // Серия "Новое в юридической науке и практике". – М.: Институт государства и права РАН. – 1997. – 94 с
138. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм: пер. с нем. / П. Козловски. – М.: Республика, 1998.– 361с.
139. Кола Д. Гражданское общество // 50/50. Опыт словаря нового мышления / Д. Кола. — М., 1989.– 607 с.
140. Кола Д. Политическая социология: пер с франц. / Д. Кола. – М.: "Весь мир", 2001. – 405 с.
141. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади і соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / Колодій А.Ф. – Львів : Видавництво "Червона калина". – 2002. – 275 с.
142. Колодій А. М., Олійник А.Ю. Місцеве самоврядування та державне будівництво / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 303 с.

143. Кондратьев А. Африка. Демократия буксует ? / А. Кондратьев // Азия и Африка. – 1996.– № 8 –С.54–58.
144. Констан Б. О свободе древних в сравнении со свободой у современных людей / Б. Констан // Полис // (Политические исследования). – 1993. – №2. – С.97 - 106.
145. Копиленко О.П. Влада інформації / О.П. Копиленко. – К. : Вид-во "Україна", 1991. – 106 с.
146. Кордун О. Політична еліта в пострадянській Україні та перспективи демократії / О. Кордун // Хроника. – 2000. – Вип.27 /28. – С.527 – 537.
147. Кормич Л.И. Місце партійної системи в політичній системі сучасного українського суспільства / Л.И. Кормич // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література. – 2001. – Вип.10/11. – С.309–312.
148. Корниенко В. Реалізація ідеалу соціально-правової держави в українському суспільстві / В. Корниенко // Право України. – 2001. – №2. – С.47 –52.
149. Корнилов М.Н. О типологии японской культуры (японская культура в теориях "Нихондзин рон" и "Нихон бунка рон") / М.Н. Корнилов // Япония: культура и общество в эпоху научно-технической революции. – М. : Наука, 1985. – С.36 – 59.
150. Коровицына Н.В. Самая "бархатная" революция: "чешский человек" на фоне общественных перемен / Н.В. Коровицына // Славяноведение. – 2000. – №3. – С. 16–27.
151. Кочетков А.П. Западные политологи о гражданском обществе / А.П. Кочетков // Вестник Московского университета. Сер. 12, Социально-политические исследования. – 1994. – №2. – С.68 – 77.
152. Кочетков А.П. О формировании гражданского общества / А.П. Кочетков // Социально-политические науки. – 1992. – № 1. – С. 14 - 22.

153. Кресіна І. О. Незнищенність української мрії / І.О. Кресіна // Віче. – 1998 - № 6. – С.14–23.
154. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. Монографія / І.О. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.
155. Кресіна І. О. Держава і громадянське суспільство в Україні : проблеми взаємодії / І.О. Кресіна, О.В.Скрипнюк, А.А. Коваленко; І.О. Кресіна (ред.). – К. : Логос. 2007. – 314 с.
156. Крусян А. Местное самоуправление и управление к постановке вопроса о содежании понятия / А. Крусян // Юридический вестник. - 1998. – №1.– С. 84 – 88.
157. Кузицин В.И. Античное классическое рабство, как экономическая система / В.И.Кузицин. – М. : Изд. МГУ, 1990. – 259 с.
158. Кузьменко Б. Правління права, політична демократія, громадянське суспільство: перспективи інтегративної ідеології / Б. Кузьменко // Право України. – 1999. – № 11. – С.20–24.
159. Кулик В. Профспілковий рух в Україні : проблеми та перспективи / В. Кулик // Нова політика. – 1996. - № 6. – С. 15 – 23.
160. Кучма Л. Доповідь Президента України на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці незалежності України 23 серпня 1996 р. // Урядовий кур'єр. – 1996. – 29 серп.
161. Лавринович О. Чи можливе в Україні громадянське суспільство? / О. Лавринович // Громадські ініціативи. – 1999. – №2 (13). – С.3–5.
162. Лазоренко В. Україна на шляху до громадянського суспільства: конфлікти, цінності, перспективи / Вікторія Лазоренко // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 11/ 12. – С.250–251.
163. Лановенко О. Будь-яке суспільне відродження починається з формування нової ідеології / Олег Лановенко // Віче. – 2000. – №3. – С.3–10.

164. Леви-Стросс К. Первобытное мышление / пер.А.Б. Островского / К. Леви-Стросс. – М. : Республика, 1994. – 384 с.
165. Левин И.Б. Гражданское общество на Западе и в России / И. Б. Левин // Полис (Политические исследования). – 1996. - № 5. – с. 107 – 119.
166. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах /Сравнительное исследование): пер. с англ. // под ред .А.М. Салмина, Г.В. Каменской. – М.: Аспект Пресс., 1997. – 287 с.
167. Лейст О.Э., Мачин И.Ф. Гражданское общество и современное государство / О.Э Лейст, И.Ф. Мачин // Вестник Московского университета. Сер.11, Право. – 1995. – №4. – С. 33 -36.
168. Леонтьев К.Н. Восток, Россия, Славянофильство. Философская и политическая публицистика. Духовная проза / К.Н. Леонтьев. – М.: Республика, 1996 – 799 с.
169. Либанова Е. Соціальна стратифікація в Україні: проблеми статистичного вимірювання / Е. Либанова // Статистика України. – 2000. – №1. – С.30 –36.
170. Ливен А. Русскоязычные регионы Украины: троянский конь? / А. Ливен // Украина и Россия: общества и государства. – М., 1997. – Вып. 1. – С. 224 – 259. – 384с.
171. Липа Ю. Розподіл Росії / Ю. Липа. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. – С. 7. – 133 с.
172. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею та організацію українського монархізму / В. Липинський. – К. : Філадельфія ,1995.– 470 с.
173. Локк Дж. Английское свободомыслие. Письмо о веротерпимости . / Дж. Локк. – М.: Мысль, 1981.– 278 с.

174. Лурье С.В. Культурная антропология в России и на Западе: концептуальные различия / С.В.Лурье // *Общественные науки и современность*. – 1997. – № 2 – С.146 – 159.
175. Майборода А. Що стоїть за гаслом ”третього шляху” / О.Майборода // *Політична думка*. – 1994. – №2 – С.20 – 25.
176. Майданник О. Про інститут громадянства України / О. Майданик // *Право України*. – 1999. - № 2. – С.70-75.
177. Майорова О.Н. Роль и место Польши в современной Европе : дискуссии о польском обществе / О.Н.Майорова // *Славяноведение*. – 1999. – №3. – С.30 – 43.
178. Макеев С. Політична соціалізація в пострадянській Україні / Сергій Макеев // *Політична думка*. – 1997.– № 1.– С.16–25.
179. Малинкович В. Что мешает формированию гражданского общества в Украине? / Володимир Малинкович // *Віче*. – 1999. - № 9. – С.34–38.
180. Мамут Л.С. Государство в ценностном измерении / Л.С. Мамут. – М.: Норма. – 1998.
181. Мангейм К. Идеология или утопия // Карл Мангейм. *Диагноз нашего времени: пер с нем.* – М.: Юрист, 1994. – 276 с.
182. Мандевиль Б. Басня о пчёлах: частные пороки, общественные выгоды / Б. Мандевиль : пер. С англ. Е.С.Лагутина. – М. : Мысль, 1974. – 376 с.
183. Маркс К. Энгельс Ф. Соч. – Изд. 2-е. // Политиздат. – М. – 1988. – Т.3: Тезисы о Фейербахе – 344 с.
184. Маркс К., Энгельс Ф. *Немецкая идеология* / К.Маркс, Ф.Энгельс // Соч. – 2-е изд. – М., 1988. – Т. 3. – 544 с.
185. Матвеева Т. Референдум и образ жизни швейцарцев / Т. Матвеева // *Международная жизнь*. – 1995. – № 9. – С. 87 – 88.

186. Машкин Н.А. История древнего Рима / Н.А. Машкин. – Л.: ОГИЗ, 1947. – 679 с.
187. Медведчук В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення / В. Медведчук. – К.: Україна, 1997. – С.131–132.
188. Медведчук В. Социал-демократическая модель общественного развития и предпосылки её становления в Украине / В. Медведчук // Полис (Политические исследования). – 1999. – №6. –С.17–24.
189. Мерзляков Н.С. Проблемы государственного строительства в странах общей афро-малагонийской организации / Н.С. Мерзляков. – М., 1970. – 214 с.
190. Мигранян А.М. Взаимоотношения индивида, общества и государства в полит. теории социалистического общества / А. Мигранян // Вопросы философии. – 1987. – №8. – С. 75–92.
191. Мизес Л. Окончательное обоснование экономической науки / Л. Мизес. – Нью-Йорк, 1992 – 70 с.
192. Мизес Л. Антикапиталистическая ментальность / Л. Мизес: пер. с англ. Б.Пинскер. – Нью-Йорк: Телекс, 1992. – С.68. – 80с.
193. Милль Дж. Ст. О свободе / Дж.Ст.Милль : пер. с англ. – СПб.: Изд-во "Губинский", 1906. – 188 с.
194. Моисеев Н.Н. Универсальный эволюционизм / Н.Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1991. – № 3.– С.3 –29.
195. Мокляк М. Громадське суспільство в Україні: соціальні тенденції та чинники становлення / М. Мокляк // Філософська і соціологічна думка. – 1995. - № 11-12. – с. 234-236.
196. Молодіжний рух [Електронний ресурс] // Вільний молодіжний портал. – Режим доступу : <http://www.fri.net.ua/node/7892>
197. Морган Л.Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации /

- Л.Г. Морган : пер. с англ. – Ленинград.: Изд-во ин-та народов Севера ЦИК СССР, 1934. – 331 с.
198. Мучник О.Г. Проект закона Украины ”О гражданском обществе в Украине” / О.Г. Мучник // Юг. Независимая газета. – 2001. 23 июня. - С.5.
199. Надолішний П.І. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект / П.І. Надолішний. – К.: Вид-во УАДУ, 1999. – 282 с.
200. Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз / За ред. Ю.І.Римаренка. Книга 2. – Київ-Донецьк: НАНУ, 1998. – 675 с.
201. Нерсесянц В.С. Гражданская концепция общественного договора об основах постсоциалистического строя / В.С. Нерсесянц // Социологические исследования. – 2001. – № 4.– С.24 – 34.
202. Нерсесянц В.С. Право как необходимая форма равенства, свободы и справедливости / В.С. Нерсесянц // Социологические исследования. – 2001. - № 8. – С.3 – 15.
203. Новицкий И.Б. Основы римского гражданского права / И.Б. Новицкий. – М.: Юрид. лит.,1972. – С.140.
204. Новопашин Ю.С. Новая региональная идентичность центральноевропейских стран как научная проблема / Ю.С. Новопашин // Славяноведение. –1999. – № 3.– С.15 – 29 .
205. Оборотов Ю.М. Традиції і новації у правовому розвитку. Монографія / Ю.М. Оборотов. – Одеса : Юрид. л-ра, 2001. – 160 с.
206. Обушний М.І. Національна ідея в контексті побудови громадянського суспільства / М.І. Обушний // Вісник Київського університету ім Тараса Шевченка. – К., – 1998. – Вип.27: Філософія. Політологія. – С.50 – 53.

207. Одинцова А.В. Гражданское общество: прошлое, настоящее, будущее / А.В. Одинцова // Социально-политические науки. – 1991. - № 12. – С. 40 – 48.
208. Основи демократії / за заг.ред. А. Колодій ; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад.проект "Демократична освіта", Ін-т вищої освіти. – К. : Вид-во "Ай Би", 2002. – 684 с.
209. Орзих М. Интерес в системе местного самоуправления / М. Орзих // Аппарат государственного управления: интересы и деятельность. Гл. VI. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 86 – 96.
210. Оріховський С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи відродження. Антологія. У 2- чч. Ч.1. – К.: "Наукова думка", 1995. – С.26; 31. – 422с.
211. Ортега -и- Гассет Х. Восстание масс / Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. – 1989.– № 4. – С. 114 – 155.
212. Ортега- и-Гассет Х . Бесхребетная Испания // Избранные труды : пер с исп. – М.: Весь мир, 1997. – 704 с.
213. Основы политологии: курс лекций для вищих навч.закл. /авт.кол.: В.Д.Бабкін, Н.І.Козюбра, В.В.Копейчиков та ін. – К. : Вентурі, 1991. – 348 с.
214. Павленко Р. Динаміка громадянського суспільства в Україні / Р. Павленко // Нова політика. – 1996. - № 5. – С. 16 – 26.
215. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства / Ю. Павленко. – К.: Либідь, 1996. – 352 с.
216. Павлюк С., Кіст Р., Сіленський Р. Конституція України – національний колорит / С. Павлюк, Р. Кіст, Р. Сіленський // Голос України. – 1993. – 5 січня.

217. Панарин А.С. Политология. О мире политики на Востоке и на Западе : учеб. Пособие / А.С. Панарин. – М.: Книжный дом "Университет", 1999. – 320 с.
218. Панина Н.В. Тенденції розвитку Українського суспільства (1994-1998 рр.) : соціологічні показники / Н.В. Панина. – К., 1999. – 152 с.
219. Партнери у громадянському суспільстві (Програма канадсько-українського партнерства) // Громадські ініціативи. – 1997. – Вип.5 – С.18–19.
220. Пасько І.Т., Пасько Я.І. Громадянське суспільство і національна ідея : Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси / І.Т. Пасько, Я.І. Пасько. – Донецьк: ЦГО НАН України, УкрЦентр, 1999. – 184с.
221. Пасько Я.І. Громадянське суспільство і перспективи його формування в Україні / Я.І. Пасько // Мультиверсум. – 1999. – Вип.6. – С.203-207.
222. Пейн Т. Права человека / Т.Пейн // Пейн Т. Избранные сочинения. – М., 1959. – С.176 – 246.
223. Перегудов С.П. Институты гражданского общества и государства / С.П. Перегудов // Свободная мысль. – 1992. – № 9. – С. 43 –54.
224. Петрушевский Д.М. Восстание Уота Тайлера. (Рабочее законодательство Эдуарда III (XIVв.)). – М., 1937. – 524 с.
225. Пірен М. Національна ідея – стрижнева основа утвердження цінностей громадянського суспільства в Україні / М. Пірен // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи: зб.наук. праць. – К., 2001. – С.65 – 78.
226. Платон. Сочинения : в 3 т. / Платон. – М.: Мысль, 1971 - Т.3 : Государство. – 1971. - 700 с.
227. Плевник Д. Пути и перепутья гражданского общества / Д. Плевник // Политология вчера и сегодня. – М., 1990. Вып. 1. – С.118 - 127.

228. Победоносцев К.П. Великая ложь нашего времени / К.П. Победоносцев : pro et contra: Антология. – СПб. : РХГИ, 1996. – С. 99–134.
229. Победоносцев К.П. Новая демократия / К.П.Победоносцев : pro et contra: Антология. – СПб. : РХГИ, 1996. – С. 96 – 99.
230. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність: Монографія / В.Ф.Погорілко, В.Л. Федоренко. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – С.29. – 248 с.
231. Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В.Полохало (ред.); Э.Бистрицкий, В.Полохало,С.Макеев, О.Дергачов. – К.: Політична думка,1995. – 368 с.
232. Політичний процес в Україні: сучасні тенденції та історичний контекст / В. Піховшек, С. Конончук, Ю. Тищенко, В. Ганжа. – К.: Агенство Україна, 1998. – 308с.
233. Политические партии, зарегистрированные Министерством юстиции Украины состоянием на 1 января 2000 г. // Абетка української політики. Довідник / М.Томенко : Смолоскип, 1999-2000. – 230 с.
234. Полохало В. Негромадянське суспільство як феномен пострадянської України / Володимир Полохало // Політична думка. – 1999 - № 4. – С. 23 – 35.
235. Полуда В.В. Взаємодія громадянського суспільства і соціальної, демократичної, правової держави / В.В. Полуда // Мультиверсум. – 1999. – Вип. 9. – С.131 – 139.
236. Поппер К.Р. Открытое общество и его враги / К.Р.Поппер : пер с англ. под ред. В.Н. Садовского. – М.: Феникс. Межд. Фонд ”Культурная инициатива”, 1992 -
Т.1: Чары Платона. – 1992. - 448 с.

237. Рашковский Е. Гражданское общество: религиозное измерение проблемы / Е. Рашковский // Мировая Экономика и Международные Отношения. – 1996, – №5. – С.116 –129.
238. Рашковский Е. Церковь, государство, гражданское общество / Е. Рашковский // Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – № 4 – С. 27 – 41.
239. Рашковский Е. Индия восьмидесятых: социальное знание, личность и общество / Е. Рашковский // Азия и Африка сегодня – 1985. – № 6. – С. 28 – 32.
240. Революции 1989 года в странах Центрально-Восточной Европы: взгляд через десятилетие // Славяноведение. – 1999. – № 6. – С.3 – 31.
241. Резник О. До проблеми становлення громадянського суспільства в Україні / О. Резник// Соціальні виміри суспільства / Інст-т соціології НАН України. – 1999. – Вип.№3. – С.9–21.
242. Речицкий В. Державність чи громадянськість? / В. Речицкий // Права людини в Україні. – 1995. – №11. – С.18 – 22.
243. Роде Г. Технология и политика / Г. Роде // ИОН, Лабораторные тетради. Вып.17.- М.,1990. - С.27.
244. Родионов Ю.А. Политическое развитие современной Ганы (1957 – 1985) / Ю.А. Родионов. – М.: Наука, 1985. – 153 с.
245. Розумний М. Політичний вибір України / М. Розумний. – К.: Смолоскип. – 1999. – 118с.
246. Романенко Л.М. Гражданское общество в России уже есть, но ... / Л.М. Романенко // Социологические исследования. – 1994.– № 4.– С. 12–16.
247. Романенко Л.М. Метаморфозы российской модели гражданского общества: диалектика стихийного и сознательного / Л.М. Романенко // Социально-политический журнал.– 1995. – № 3. – С.42 – 53.

248. Романенко С.А. Типология процессов национального самоопределения / С.А.Романенко // Общественные науки и современность. – 1999.– № 2. – С.66–74.
249. Росалес Х.М. Воспитание гражданской идентичности: об отношениях между национализмом и патриотизмом / Х.М. Ромалес // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 99–104.
250. Россия и Запад: взаимодействие культур / Материалы ”круглого стола” // Вопросы философии. – 1992. – №.6. – С. 21 – 45.
251. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду. Монографія / Н.Ю. Ротар. – Чернівці, 2007. – 472 с.
252. Ротар Н.Ю. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні. / Н.Ю. Ротар // Політичний менеджмент. – 2007. - № 1. – С. 69 – 75.
253. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических элит в странах СНГ, Балтии, Центр. и Вост. Европы: Учеб. Пособие для студентов высш. учеб. Заведений / Ф.М. Рудич. –2-е изд., переаб. и доп. – К.: Довира, 1999. –199 с.
254. Рудич Ф.М. Становлення інституту громадянського суспільства в Україні як фактор консолідації / Ф.М. Рудич // Шляхи консолідації громадянського суспільства в Україні : матеріали круглого столу 23 черв. 1999 р. – К.,1999. – С.62–64.
255. Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / с.Л. Рудницький : упоряд. О.І.Шаблій. – Львів : Світ, 1994. – 416 с.
256. Рулан Н. Юридическая антропология / Н. Рулан. – М.: Изд-во ”НОРМА”, 1999. – 310 с.
257. Русин П. Похвала Валерію Максимі / П. Русин // Українські гуманісти епохи відродження. Антологія. У 2- чч. Ч.1. – К. : ”Наукова думка”, 1995. – С.19. – 422с.

258. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре : трактаты : пер. с франц. // Ж.-Ж.Руссо. – М.: КАНОН-пресс : Кучково поле, 1998. – 416 с.
259. Рыбаков В. Ислам и гражданское общество / В. Рыбаков // Мировая экономика и Международные отношения. – 1996. – № 8. – С.95 – 105.
260. Рябчук М.Ю. Громадянське суспільство і ”національна емансипація” / М.Ю. Рябчук // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 12. – С.14 – 19.
261. Рябчук М.Ю. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство ”розбудова держави” / М.Ю. Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 262 с.
262. Сакович К. Вършь на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // Українська поезія: кінець XVI- поч. XVII ст. / Упоряд. В.П. Колосова, В.І. Кречотень. – К.,1978. – С.322 - 336. – 431с.
263. Селиванов В. Об’єднання ”нужди та разуму” : формування громадського суспільства в Україні / Володимир Селиванов // Віче. – 1995. – №1. – С.35–41.
264. Селиванов В., Щедрова Г. Гражданское общество и некоторые взгляды на него западной политологии / В. Селиванов, Г. Щедрова // Право Украины. – 1995.– № 11.– С. 22–31
265. Сенека Л.А. Нравственные письма к Луцилию (Письма 33, 95); Трагедии : пер. с лат. С.Ошерова. – М.: Худож. Лит, 1986. – 543 с.
266. Скрипнюк О. Вплив інститутів громадянського суспільства на розвиток демократичних політичних режимів / О. Скрипнюк // Право України. – 2001. – № 5. – С.12–17.
267. Смик О. Йому гарним правителем був би Маркіз де сад. ПіК намагається скопіювати політичний портрет такого собі пересічного українця / О. Смик // Політика і культура. – 2001. – №6 (89). – С.10–11.

268. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. - М.: Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
269. Смольков В.Г. Проблемы формирования гражданского общества / В.Г. Смольков // Социально-политические науки. – 1991. - № 4. – С. 9 – 16.
270. Смольков В.Г. Формирование гражданского общества / В.Г. Смольков // Вестник Московского университета. Сер.12. Социально-политические исследования. – 1992. – №4. – С.26 – 35.
271. Современная Российская Цивилизация. Серия научных трудов / Ред.кол. А.Н. Аринин, Б.И.Коваль, С.И. Семенов. / Кн. 2. Личность. Экономика. Гражданское общество. – М.: ”Соверо-ПРИНТ”, 2000. – С.77–162.
272. Сокольский С.Л. От гражданских движений к политическим партиям : Россия и страны Вышеградской группы / С.Л. Сокольский // Мировая экономика и Международные Отношения. – 1996. – № 4. – С.117–127.
273. Соловьев А.И. Культура гражданственности. К новой парадигме / А.И. Соловьев // Свободная мысль. – 1992. – №7.
274. Соловьев А.И. Мозаичная парадигматика политологии / А.И. Соловьев // Полис (Политические исследования). – 1998. - № 4. – С.5–20.
275. Соціально-економічне становище України за 1999 рік. Повідомлення Державного комітету статистики України // Статистика України – 2000. – №11. – С.62–71.
276. Спиноза Б. Избранные произведения в 2-х т. /– М.: Госполитиздат, 1957-
Т.2.: Богословско-политический трактат. – 1957. - 718с.
277. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002 – 2005 роки : звіт за даними дослідження / Л. Паливода, О. Кікоть, О.

- Власова. ; підгот. творчим центром Каунтерпар. – К. : Макрос, 2006. – 48 с.
278. Становление местного самоуправления в России /заочный круглый стол // Полис (Политические исследования). – 1998. – № 4 – 152 с.
279. Старосольский В.Й. Теория нации / В.Й. Старосольский. – Киев: Висшая школа, 1998. – 143с.
280. Страны мира: Справочник 1999 / Под общ. ред И.С.Иванова. – М.: Республика, 1999. – 496 с.
281. Сунгуров А. Ю. Неурядові організації - посередники в структурі громадянського суспільства / О.Ю. Сунгуров // Політична думка. – 1999. - № 4. – С. 12 – 18.
282. Такер Дж. Элементы коммерции / Дж. Такер // О свободе : антология Мировой либеральной мысли (1 п. XX в). – М., 2000. – С.394 - 415.
283. Тённис Ф. Общество и общность / Ф. Теннис. – М. : Мысль, 1999. – 119 с.
284. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Ю.А. Тихомиров. – М.: Норма, 1996. – 419 с.
285. Тихонович В.О. Етнокультурний чинник соціальної солідарності / В.О. Тихонович // Шляхи консолідації громадянського суспільства в Україні /Матеріали круглого столу 23 черв. 1999 р. – Київ, 1999. – С. 65 – 69.
286. Ткачук А., Р.Агранофф, Т.Браун. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід / А.Р. Ткачук, Р. Агранофф, Т. Браун. – К. : Заповіт, 1997. – 186 с.
287. Токвиль А. Демократия в Америке : пер. с франц. пересм. испр., доп. сравнит. исслед. / А. Токвиль. – М. : Наука, 1987. – 515 с.
288. Томенко М. Реальні та удавані конфлікти в українській владі / Микола Томенко // Політична. думка. – 1997. – № 1 – С.27 – 33.

289. Трансформація та інтеграція : формування майбутнього Центральної та Східної Європи : пер.з англ. – К. : Стінос, 1998. – 192 с.
290. Трельч Э. Немецкая идея свободы / О свободе. Антология мировой либеральной мысли / Э. Трельч. – М.: Прогресс - Традиция, 2000. – 283 с.
291. Указ Президента України "Про стратегію подолання бідності" від 15 серпня 2001 р. // Державний вісник України. – 2001.– № 11. – С.11–14.
292. Указ Президента "Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні"// Державний вісник. – 2001. – №12.–С.23–40.
293. Указ Президента "Про заходи щодо подальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді" від 29 червня 2001 р.// Державний вісник – 2001 - № 12. – С.60–61.
294. Украинская государственность в XX веке. Историко-политологический анализ. / А. Дергачев (руководитель авторского коллектива). – К. : Політична думка, 1996. – 448 с.
295. Українське суспільство : моніторинг соціальних змін (1994-1999 рр.) : інформ.-аналіт. матеріали / за ред. В.М. Ворони, А.О. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. – 134 с.
296. Українські мас-медіа і свобода інформації / Н. Констенко, О. Кривенко, І. Слісаренко, Ю. Шкурат та ін. // Політична думка. – 1994. - № 4. – С. 48 – 58.
297. Утченко С.А. Политические учения Древнего Рима III – I в. до н. э. / С.А. Утченко. – М.: Наука, 1977. – 248 с.
298. Федотов Г. П. Судьба и грехи России. В 2 т. / Г.П. Федотов // Изд-во "София" – СПб., 1992. – Т. 2.: Россия и свобода. – 338 с.
299. Фергюссон А. Наставления нравственной философии / А. Фергюссон. – СПб.: Б.и. – 1804. – 278 с.

300. Фицпатрик К. Опыт американского правозащитного движения / К. Фицпатрик // Проблемы Восточной Европы. – Вашингтон. – 1992. – № 35–36. – С.193 – 214.
301. Фрейдзон В.И. Нация до национального государства : историко-социологический очерк Центральной Европы XVIII в. – начала XX в./ В.И. Фрейдзон. – Дубна: Изд. центр "Феникс", 1999. – 96 с.
302. Фюстель де К. Гражданская община древнего мира / К. де Фюстель. – С-Птб., 1906. – С.386.
303. Хабермас Ю. Модерн – незавершенный проект: Речь по случаю вручения премии им. Адорно, учрежд. в г. Франкфурт- на- Майне за 1980 г. / Ю. Хабермас // Вопросы философии – 1992 - № 4. – С. 40 – 52.
304. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Лекции и интервью. – Москва – 1989. / Ю. Хабермас. – М.: "Наука", 1992. – с.115.
305. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность : ошибка социализма / Ф. Хайек. – М. : Новости, 1992. – 156 с.
306. Хайек Ф.А. Дорога к рабству / Ф.А. Хайек // Вопросы философии.- 1990.- № 10. – С.15 – 21.
307. Хахулин В. Защитит ли права граждан новый гражданский кодекс Украины? / В. Хахулин // Юридический вестник. – 1997. – № 3. – С.97 –103.
308. Хмель В.В. Государство и общество : историко - философский анализ французских теорий государства второй половины XX в. / В.В.Хмель. – Днепропетровск, 1998. – 151 с.
309. Ходаківський М. Громадянське суспільство і національна держава / М. Ходаківський // Віче. – 1998. - № 9. – С.34–47.
310. Хомяков А.С. Полное собрание сочинений : в 2-х т. / Г.Бахметеева. – М., 1961 -
Т.1: Собрание отдельных статей и заметок разнородного содержания. / О старом и новом – С.359–378.

311. Цицерон М.Т. Об обязанностях / М.Т. Цицерон // Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях. – М. : Наука, 1993. – 156 с.
312. Цицерон М.Т. Диалоги. О государстве. О Законах / М.Т. Цицерон // Цицерон. Диалоги. – М. : Наука, 1966. – 88 с.
313. Цицерон М.Т. Цицероновы размышления о совершенном добре и крайнем зле / М.Т. Цицерон // Цицерон. О Законах. – СПб., 1793. – 320 с.
314. Чепели Д., Оркенъ А. Конфликты между гражданской лояльностью и чувством национальной принадлежности в Восточной Европе / Д. Чепели, А. Оркенъ // Проблемы Восточной Европы. – 1992. – №34/36. – С.175–193.
315. Черниловский З.М. Гражданское общество: опыт исследования / З.М. Черниловский // Государство и право. – 1992. – № 6. – С.23–35.
316. Черных А.И. Долгий путь к гражданскому обществу : реформы 1860-х годов в России / А. Черных // Социологические исследования. – 1994. - № 8/ 9. – С. 17- 28.
317. Чешков М. Возможности и пределы понятия ”гражданское общество” применительно к развивающемуся миру / М. Чешков // Международная экономика и международные отношения. – 1996. – № 7. С.77 – 88.
318. Чугров С.В. Стереотипы в общественном сознании Японии / С.В. Чугров // Япония: культура и общество в эпоху научно-технической революции. – М.: Наука, 1985. – С.112 – 127.
319. Шапиро И. Демократия и гражданское общество / И. Шапиро // Полис (Политические исследования) .– 1992.– № 4.– С. 14–18.
320. Шацкий Е. Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество / Е. Шацкий // Политические исследования. – 1997 – № 5. – С.68–88.

321. Швець Е.Е. Громадянське суспільство та правова держава: політологічний дискурс / Е.Е. Швець // Держава і право. Ін-т держави і права ім. В.Корецького. – 2001. – Вип. 9. – С. 517 – 527.
322. Шелухін С. Україна - назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухін. – Дрогобич : "Бескід", 1992. – С.7. –248 с.
323. Шемшученко Ю. Проблемы гражданства в процессах формирования социальных моделей будущего / Ю. Шемшученко // Общество и Экономика. – 1999. № 10 / 11. – С.323–325.
324. Шерель П.-И. Строить демократию : Демократический контракт / П.-И. Шерель // Политические исследования. – 1993. – № 6. – С.14 –32.
325. Щербенко Є. Громадська думка і де її взяти / Є. Щербенко // Віче – 1999. – № 6. – С.28–34.
326. Щербинин А.И. Государь и Гражданин / А.И. Щербинин // Политические исследования. – 1997. –№ 6. – С.159–171.
327. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологичнский подход / Э. Шилз // Американская социология. – М., 1972. – С.341 – 357.
328. Шкаратан О.Я. От этакратизма к становлению гражданского общества / О.Я. Шкаратан // Рабочий класс и современный мир. – 1990. - № 3. – С. 153 – 162.
329. Шмачкова Т.В. Из основ политологии Запада / Т.В. Шматкова // Характер политических режимов, гражданское общество и партийные системы при демократии // Полис (Политические исследования). – 1991. - № 2. – С.133 – 145.
330. Шмачкова Т.В. Мир политических партий / Т.В.Шматкова // Полис (Политические исследования). – 1992. - № 1 / 2 – С. 37 - 49.
331. Штаерман Е.М. Кризис античной культуры / Е.М. Штаерман. – М. : Наука, 1975. – 244 с.
332. Штаерман Е.М. От гражданина к подданному / Е.М. Штаерман // Культура Древнего Рима. – М. : Наука, 1985. – Т.1. – С.22 – 106.

333. Штейн Л. Государство и народное образование / Л. Штейн. – К.,1877. – С.5.
334. Штейн Л. Социальный вопрос с философской точки зрения / Л. Штейн. – М.,1899.– С.108–109.
335. Штирнер М. Единственный и его собственность / М. Штирнер. – Харьков : Основа, 1994. – 500 с.
336. Шумілов О. громадянське суспільство в Україні: сутність, сьогодення й перспективи / О. Шумілов // Сучасність. – 2000. – № 6. – С. 43–48.
337. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер. – М. : Экономика, 1995. – 540 с.
338. Юм Д. Сочинения : в 2 т./ Д.Юм : пер. с англ. С.А.Церетели. Т 2. – М. : Мысль,1996. – 799 с.
339. Яблонський В.М. Сучасні політичні партії України : довідник / В.М. Яблонський. – К. : Лексикон, 1996. – 149 с.
340. Якушик В.М. Політична система та політичний режим / Володимир Якушик // Політична думка. – 1993. - № 1. – С. 18 – 22.
341. Яновская В. Предпринимательские организации и гражданское общество в Индии и России / В. Яновская // Международная экономика и международные отношения. – 1997. – № 2. – С.47.
342. Япония в сравнительных социокультурных исследованиях: Реферативный сборник / АН СССР. Ред сост и отв ред М.Н.Корнилов. – М.: Наука, 1990. – 105 с.
343. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : 1991. – 524 с.

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

НОВОСКОЛЬЦЕВА
Людмила Олександрівна

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В
НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Монографія

За редакцією автора

*Свідотство про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
Видавничої продукції серія ДК №878 від 29.03.2002 р.*

Підписано до друку 00.00.2012. Формат 60 x 84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Друк різнографічний. Ум.-друк. А. 14,5

Наклад 500. Зам. 106